

ელგუჯა ჩაღუნელი

**ქართული ეკონომიკური
აზრის განვითარების
ისტორიიდან**

თბილისი
1998

ნაშრომში უმთავრესად გაზეთ "დროების" პუბლიცისტების
შეხედულებათა ანალიზის საფუძველზე, განხილულია ქარ-
თული ეკონომიკური აზრის განვითარება.

ნიგნი განკუთვნილია მკითხველთა ფართო მასებისათვის.

რედაქტორი - ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
რობერტ გიორგის ძე კოჭლამაზაშვილი

რეცენზენტი - ეკონომიკურ მეცნიერებათა კანდიდატი, დოცენტი
ჯემალ ვასილის ძე ხარიტონაშვილი

© ე. ჩადუნელი

შესავალი

ბაზეთი "დროების,, პროგრამა, მიზნები და ამოცანები

"დროების" თანამშრომელთა მოღვაწეობამ ღრმა კვალი დაამჩნია საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების მრავალ მხარეს.

"დროება" ქართული გაზეთი იყო. მისი დაარსების აზრი ჯერ კიდევ ჟურნალ "საქართველოს მოამბის" არსებობის პერიოდში წამოიჭრა (1863 წ.) მაგრამ ეს აზრი მხოლოდ სამი წლის შემდეგ განხორციელდა. "დროების" პირველი ნომერი 1866 წლის 4 მარტს გამოვიდა გიორგი ნერეთლის რედაქტორობით. გ.ნერეთელი "დროებას" 1866 წლის 4 მარტიდან 1869 წლის 10 აპრილამდე რედაქტორობდა. 1869 წლის 11 აპრილიდან 1873 წლამდე გაზეთის რედაქტორობა სერგეი მესხს ებარა. 1873 წლიდან 1874 წლის 3 ოქტომბრამდე, ს.მესხის საფრანგეთში ყოფნის გამო, "დროებას" კირილე ლორთქიფანიძე რედაქტორობდა, საფრანგეთიდან დაბრუნების შემდეგ ს.მესხი კვლავ ჩაუდგა გაზეთს სათავეში და დამოუკიდებელი რედაქტორობდა მას 1874 წლის 4 ოქტომბრიდან ვიდრე 1880 წლამდე. 1880—1881 წლებში "დროება" ს.მესხისა და ილ. ჭავჭავაძის რედაქტორობით გამოდიოდა. 1882-1883 წლებში. ს.მესხი კვლავ მარტო რედაქტორობდა გაზეთს. 1883 წლის 8 მაისს მძიმე ავადმყოფობის გამო, ს.მესხმა სამუდამოდ დატოვა "დროება" და რედაქტორობა ივანე მაჩაბელს გადააბარა. ივ.მაჩაბელი "დროებას" 1885 წლამდე რედაქტორობდა. 1885 წელს, შინაგან საქმეთა სამინისტროს განკარგულებით, "დროება" სამუდამოდ დაიხურა.

1866 წლიდან 1874 წლამდე "დროება" ყოველკვირეული გაზეთი იყო, 1875 წლიდან 1876 წლამდე კვირაში სამჯერ გამოდიოდა, 1877 წლიდან 1885 წლამდე კი ყოველდღიურად.

"დროება" თავის ირგვლივ პროგრესულად მოაზროვნე პუბლიცისტებს აერთიანებდა. მისი უმთავრესი თანამშრომლები იყვნენ: გ.ნერეთელი, ნ.ნიკოლაძე, ს.მესხი, ილ.ჭავჭავაძე, კირ.ლორთქიფანიძე,

დ.მიქელაძე, ა.ნერეთელი, ალ.ყაზბეგი, ეკ.მელიქიშვილი, ვ.პეტრიაშვილი, ივ.მაჩაბელი, პ.უმიკაშვილი და სხვანი.

1866 წლის 4 მარტის პირველ საპროგრამო წერილში მოცემულია შინაარსიანი განმარტება გაზეთის პროგრამისა და მიზანდასახულობის შესახებ.

1916 წ. "სახალხო ფურცელში" ვკითხულობთ: "დროების" დაარსება, პირველი ქართული გაზეთის გამოცემა, იყო დასაწყისი ქართული პოლიტიკური აზროვნებისა. ამ დღიდან იწყება გარკვევა ქართველი ერის ეროვნული მისწრაფებისა, საზოგადოება ეძებს ცხოვრების გზას, კავშირდება, მუშავდება საზოგადოებრივი აზრი, ყალიბდებიან ჯგუფები, იბადება ბრძოლა აზრთა და მიმართულებათა შორის. აქაა დასაბამი იმ ეროვნულ-პოლიტიკური და სოციალურ მოთხოვნილებათა, რომელთა განხორციელებისათვის მონადინებულია დღეს ქართველი ხალხი. აქაა ნიადაგი, რომელზედაც აღმოცენდა დღევანდელი ჩვენი საზოგადოებრივი შეგნება. 1866 წლის 4 მარტიდან ქართულმა აზრმა მოიპოვა მძლავრი იარაღი, რომელმაც მიანიჭა მას საპატიო ადგილი საქართველოს ცხოვრებაში, რომელმაც ფრთები შეასხა მის მოღვაწეობას, გააღრმავა, გაშალა და სამუდამოდ უზრუნველყო მისი გავლენა — ეს ფრთად მნიშვნელოვანი და ისტორიული მომენტი, რომელიც უნდა აღნიშნოს მთელმა ერმა, ყოველმა პარტიამ და მიმართულებამ".¹

გ.თუმანიშვილის აზრით, "დროება" იყო ის ცენტრი, რომლის გარშემო ტრიალებდა ყველა საზოგადო საქმე საქართველოში".²

ჟურნალ "საქართველოს მოამბის" დახურვის შემდეგ ქართული პროგრესულ-დემოკრატიული ინტელიგენცია გაზ. "დროებაში" დამკვიდრდა და მის ფურცელზე ავითარებდა სამოციანი წლების დასაწყისში თერგდალეულთა მიერ შემუშავებულ პროგრამას. "დროება" ძირითადად განაგრძობდა ბრძოლას იმ სოციალური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის დროშის ქვეშ, რომელიც ილიას "საქართველოს მოამბემ" აღძრა, მაგრამ "დროების" მოღვაწეობა გაცილებით უფრო ხანგრძლივი იყო და მისი პროგრამაც, ახალი დროისა და ვითარების შესაბამისად, გარდაქმნილი".³

¹ გაზ. "სახალხო ფურცელი", 1916, 4 მარტი, გვ. 2.

² იქვე, 1916, 9 მარტი, გვ. 2.

³ "საისტორიო მოამბე", 1956, № 9, გვ. 326.

ცხადია, რომ "დროების" თანამშრომელთა შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები საფუძველი უნდა ყოფილიყო ამ გაზეთის ძირითადი მიმართულების შეფასებისას. ეს ბუნებრივია არის, რამდენადაც "დროების" მონინავე ჯგუფის ცალკეულ პუბლიცისტთა შესახებ გამოთქმული შეხედულებები საფუძვლად დაედო საერთოდ მათი მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შეფასებას, კერძოდ კი "დროების" შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებებს.

ა.იოვაცე (სტატიიში — "სერგი მესხი და მეფის ცენზურა") "დროების" შესახებ აღნიშნავს: "გიორგი წერეთლის მიერ დაარსებული "დროება" მოწინავე იდეებით შეიარაღებული ქართველი ინტელიგენციის, ე.ი. "ახალი ახალგაზრდობის ჯგუფის" მისწრაფებების გამომხატველი იყო. ამ გაზეთის გარშემო მისი არსებობის თითქმის 20 წლის მანძილზე თავს იყრიდა ყველაზე უფრო პროგრესული ძალები ქართველი საზოგადოების, ეს ძალები ძირითადად და უმთავრესად რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიების იდეებზე აღზრდილ თერგდალეულთა თაობას წარმოადგენდა, იმ თაობას, რომელსაც განათლება რუსეთში მიეღო, მაგრამ მშობლიურ ნიადაგს ღრმად და მტკიცედ დაკავშირებოდა და რუსეთის პროგრესულ-დემოკრატიული და რევოლუციური იდეები მექანიკურად კი არ გადმოეტანა თავის ქვეყანაში, არამედ საქართველოს სინამდვილესთან შეეხამებინა და ამის მიხედვით მშობელი ქვეყნის სასიცოცხლო ინტერესების გამომხატველი სამოქმედო პროგრამა შეემუშაებინა. ეს პროგრამა ძირითადად ქართველი ხალხის იმდროინდელ ეროვნულ და სოციალურ ინტერესებს გამოხატავდა. ეროვნული კულტურის აღორძინება და ქართული ენის დაცვა მეფის რუსეთის დიდმპყრობელური პოლიტიკის შემოტევისაგან ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ, ბატონყმური ნაშთების აღმოფხვრა, ქვეყნის სასიცოცხლო ძალების სამოქმედო ასპარეზზე გამოყვანა და ახლებურად, ახალი ცხოვრების მიხედვით ამუშაება, შეადგენდა ამ პროგრესულ-დემოკრატიული ინტელიგენციის სამოქმედო პროგრამას. ეს პროგრამა თავისი შინაარსით და მიზანდასახულობით უეჭველად ეპოქის მონოდების სიმაღლეზე იდგა".¹

ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი პროფ. ს.ხუნდაძე გაზ. "დროების" შესახებ წერს: "არ შეიძლება ითქვას, რომ ეს ორგანო ერთი გარკვეული მიმართულების გამომ-

¹ "საისტორიო მოამბე", 1960, № 11-12, გვ. 597.

ხატველი იყო. აქ თავს იყრიდნენ როგორც ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულად მოაზროვნენი, ისე ევროპის უტოპიური სოციალიზმის და რუსეთის ნაროდნიკული აზროვნების მიმდევრები".¹

ჩვენი აზრით, პროფ. ხუნდაძის შეხედულება არ არის მართებული. ჯერ ერთი, გაზ. "დროების" ძირითადი ბირთვი განმანათლებლებისა-გან შედგებოდა, რომელთა მსოფლმხედველობა რევოლუციური იყო, და მაშასადამე, გასაგებია, რომ "დროების" მიმართულება ძირითადად განმანათლებლური იყო. მეორეც, — მართალია, მასში ნაროდნიკული შეხედულებები მოიპოვება, მაგრამ ამით არ შეცვლილა "დროების" ძირითადი განმანათლებლური მიმართულება.

მკვლევართა ერთი ნაწილი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ "დროებაში" გააგრძელა "საქართველოს მოამბის" ტრადიციები".²

ა.იოვაძე ზემოთ დასახელებულ სტატიამი, "დროებისა" და "საქართველოს მოამბის" იდეური კავშირის შესახებ აღნიშნავს: სამოციანი წლების ჩვენი პროგრესულ-დემოკრატიული ინტელიგენციის იდეებისა და, პროგრამის პროპაგანდისტი და ცხოვრებაში გამტარებელი ჟურნალ "საქართველოს მოამბის" შემდეგ გაზეთი "დროება" იყო. "დროება", მისი დაარსებიდან დახურვამდე (1866—1885), ჩვენი ქვეყნის ყველაზე უფრო პროგრესულ ძალებს ემყარებოდა. ამ ძალებს იკრებდა გარშემო, ქართული აზროვნების განვითარების ყველაზე უფრო მონივნავე პოზიციებზე იდგა და თავისი საკმაოდ ხანგრძლივი არსებობის პერიოდში ერთ-ერთი მონივნავე გაზეთთაგანი იყო მაშინდელ რუსეთში და ყველაზე უფრო მონივნავე ორგანო საქართველოში.³

მართებულია მკვლევარ ლ.ბერძენიშვილის მსჯელობა, რომ გაზ. "დროების" საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმართულების განსაზღვრისას აზრთა სხვადასხვაობა სუფევს. ამიტომ საჭიროა "დროება" მონოგრაფიულად იქნეს შესწავლილი ცალკეული კარდინალური საკითხებისადმი მისი მიდგომის მიხედვით და გამოტანილ იქნეს დასაბუთებული დასკვნა მისი მიმართულების შესახებ. "დროების" საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმართულების განსაზღვრა მასში ნა-

¹ ს ხ უ ნ და ძ ე , სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. I, გვ. 81.

² П В Г у г у ш в и л и . Карл Маркс в грузинской публицистике и общественности. 1963. Тбилиси. стр. 77. ა გ ა ჩ ე ჩ ი ლ ა ძ ე , ბრძოლა რეალიზმის დამკვიდრებისათვის XIX საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში, 1957, თბილისი, გვ. 142. ა . ქ ი ლ ა ი ა , გ ი ო რ გ ი ნ ე რ ე თ ე ლ ი , 1964, თბილისი, გვ. 52.

³ "საისტორიო მოამბე" 1960, № ii—12, გვ. 598.

მოჭრილი პრინციპული მნიშვნელობის პრობლემებისადმი მისი დამოკიდებულების გათვალისწინების შესაბამისად, მომავალი კვლევადიების საგნად რჩება.¹

შემდგომ გვერდებზე კი ლ. ბერძენიშვილი გადაჭრით აცხადებს, რომ "გაზ. "დროება", ბატონყმური ურთიერთობის სრულ ლიკვიდაციასა და ქვეყნის შიგნით შექმნილი ვითარებიდან თავის დაღწევას მოითხოვდა არა შეიარაღებული ბრძოლის გზით, არა პროტესტის სულისკვეთებით გაჟღენთილი აზრების ქადაგებით, არამედ მთავრობის მეშვეობით, მასთან შეთანხმებითა და საზოგადოების განათლებული, რჩეული პირების მოქმედებით... "დროება" ვერ ამალლდა და ვერც ამალლდებოდა ბატონყმური ურთიერთობის სრული ლიკვიდაციის საკითხის რადიკალურ და მით უფრო რევოლუციური გზით გადაწყვეტამდე. მისი მიდგომა აღნიშნული საკითხისადმი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმართულებით ლიბერალურია.²

"დროების" თანამშრომლებმა კარგად იცოდნენ, რომ ხალხის გამოღვიძებას და მეფის თვითმპყრობელური რეჟიმის წინააღმდეგ დარაზმვას დიდი სიძნელეები ელოებოდა, მაგრამ თერგდალეულები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რომ ხალხი უკეთესი მერმისისათვის ბრძოლაში ჩაებათ.

განსაკუთრებით მძიმე იყო საცენზურო პირობები. "დროების" პროგრამის დამტკიცებისას, საცენზურო კომიტეტი განსაზღვრულ ფარგლებში აყენებდა "დროების" რედაქციის თანამშრომელთა საქმიანობას. საცენზურო კომიტეტი ნებას არ აძლევდა გაზეთს მიმდინარე პოლიტიკის საკითხები გაეშუქებინა. მხოლოდ ოფიციალური გაზეთებით სარგებლობა იყო შესაძლებელი.

70-იანი წლების დასაწყისში ცენზურა უფრო მძიმე პირობებში აყენებს "დროების" რედაქციის მუშაობას. ამჯერად, პოლიტიკური ხასიათის მასალა მხოლოდ "პრავეიტელსტვენნი ვესტნიკიდან" შეეძლოთ ამოეღოთ.³

¹ ლ. ბერძენიშვილი, გლახთა საკითხი XIX ს. II ნახ. ქართულ პრესაში (გაზ. "დროების" მიხედვით), საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების "მოამბე", 1960, № 2, გვ. 105.

² ლ. ბერძენიშვილი, გლახთა საკითხი XIX ს. II ნახ. ქართულ პრესაში (გაზ. "დროების" მიხედვით), საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების "მოამბე", 1960, № 2, გვ. 108.

³ ლ. ბერძენიშვილი, გაზ. "დროება" და "მეფის" ცენზურა, ("მაცნე", 1964, № 3, გვ. 34—49).

ს. მესხი ყოველთვის გაზეთის რედაქციის მუშაობის გაუმჯობესებისათვის ზრუნავდა. იგი იბრძოდა, რათა ნება დაერთოთ თავისუფლად შეერჩია ცნობები საზღვარგარეთის პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ და დაჟინებით მოითხოვდა, რომ რედაქციას თავისი აზრი გამოეთქვა მნიშვნელოვან მოვლენებზე.

"დროების" პუბლიცისტები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლა ძნელი საქმე იყო. მათ აუცილებლად უნდა გამოეთქვათ შეხედულებები ცხოვრების საყურადღებო მოვლენებზე რათა ხალხის მასები აღეზარდათ და საბრძოლველად დაერაზმათ. მათი მიზანი დემოკრატიული წყობილება იყო. ამ გარემოებას კი საცენზურო კომიტეტი თითქოს ვერ ამჩნევს, როდესაც გაკვირვებას გამოსთქვამს, რომ "დროების" პუბლიცისტები არ კმაყოფილებიან "პრავეიტელსტენი ვესტნიკის" მასალებით.

ცხადია, ოფიციალურ ორგანოში გამოქვეყნებული მასალები ვერ დააკმაყოფილებდა ყოველგვარი ექსპლოატაციის წინააღმდეგ მებრძოლი ორგანოს პუბლიცისტებს.

როგორც შემდეგ საცენზურო კომიტეტის მასალებიდან ჩანს, 1870 წელს 5 დეკემბერს კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარსამმართველომ საკითხი ს. მესხის სასარგებლოდ გადაწყვიტა და ეს საცენზურო კომიტეტს აცნობა. ს. მესხმა, სტ. მელიქიშვილთან ერთად, სთხოვა კავკასიის მეფისნაცვალის მთავარ სამმართველოს, ანგარიში გაენიათ მკითხველთა ფართო ფენების მოთხოვნებისათვის და გაზეთი კვირაში სამჯერ გამოსულიყო.¹ ს. მესხს შემდეგაც არ შეუწყვეტია ბრძოლა "დროების" რედაქციის მუშაობის გასაფართოებლად. რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებას დიდი რეზონანსი მოჰყვა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ს. მესხმა ისარგებლა შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობით და შეეცადა დაესაბუთებინა "დროების" ყოველდღიურ გაზეთად გადაქცევის აუცილებლობა.²

1877 წლის ივნისში ს. მესხის თხოვნა დააკმაყოფილეს, რის შემდეგაც "დროება" ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა.

ცენზურა სულ უფრო აძლიერებდა თავის ზემოქმედებას "დროების" რედაქციაზე. გასაგებია, რომ ომის მსვლელობის ანალიზის შედეგად მეტი შესაძლებლობა შეიქმნა ხალხის ფართო მასების რევოლუციური სულისკვეთებით აღზრდისათვის. ამასთან, მთელი

¹ ცსსა, ფონდი 5, საქმე № 799, ფურ. 20.

² ცსსა, ფონდი 5, საქმე № 3850, ფურც. 2

ყურადღება "დროების" რედაქციის მუშაობაზე გამახვილდა, მთავრობას იგი სულ უფრო საშიშად მიაჩნდა. სულ უფრო მწვავედებოდა ცენზურისა და "დროების" რედაქციის ურთიერთობა.

1882 წლის 24 სექტემბრიდან საცენზურო წესდების 67-ე მუხლის ძალით "დროების" ნომრების გამოშვება განსაკუთრებულ წესებს დაუქვემდებარეს. ს. მესხი ცდილობდა თავიდან აეცილებინა "დროებისათვის" შექმნილი მკაცრი რეჟიმი, რისთვისაც მან სცადა დაესაბუთებინა, რომ ალბათ მის არყოფნის დროს თუ ხდებოდა მცირე მნიშვნელობის მასალების დაბეჭდვა, რომელიც ცენზურის მიერ იყო აკრძალული.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, მთელი კაცობრიობა მუდმივად ვითარდება, და დროგამოშვებით ხდება მისი ცხოვრების განახლება, ძველი ცხოვრების მაგივრად ახალი ცხოვრება იწყება. მაგრამ ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ ახალი ყოველთვის უფრო მოწინავე, პროგრესულია ძველთან შედარებით.

ახალი, პროგრესული წყობილებისათვის ბრძოლა ჩვენი განმანათლებლების ძირითადი მიზანი იყო. "კაცობრიობის წარმატება კი იმასში მდგომარეობს, რომ ძველი, დამძალი და უვარგისი ცხოვრების, ჩვეულებებისა და შემცდარის აზრის ნაცვლად შეითვისებს უმჯობესს და უსარგებლესსა. კაცობრიობას ისეთი თვისება აქვს, რომ ერთ ადგილზე გაჩერება, ერთი და იგივე ჩვეულებისა და აზრის სამუდამო შენახვა იმას არასოდეს არ შეუძლია: ის მუდამ წარმატებაშია, მუდამ წინ მიდის; ერთ უაზრო ჩვეულებას დააგდებს და მის ნაცვლად შემოიღებს მეორეს, უფრო საფუძვლიანს. დღეს ის ფიქრობს, რომ ერთი ნაწილი საზოგადოებისა მეორეს უნდა არჩენდეს, მეორესთვის უნდა შრომობდესო, ხვალ კი მიხვდება, რომ ამნაირად საზოგადოების დაყოფა უსამართლო საქმეა და მავნებელი ორივესათვის, როგორც მშრომელთათვის, ისე ტყუილ-მჭამელისათვისაც; დღეს ამბობენ, რომ ყოველმა კაცმა თავის მუცლისათვის, თავის კეთილდღეობისათვის უნდა იზრუნოსო, ხვალ კი გაიგებენ, რომ ყოველი განცალკევებული კაცი საზოგადოების წევრია და მაშასადამე ყოველ ღონისძიებას უნდა ხმარობდეს, რომ წარმატებაში შევიდეს ეს იმის გამჩენელი და დამარჩენელი საზოგადოება, მით უფრო, რომ საზოგადოების კეთილდღეობის შედეგი კერძოდ მისივე კეთილდღეობა იქნება".¹

¹ "დროება", 1870, № 13.

თერგდალეულებმა ლიტერატურული პუბლიცისტური საქმიანობით დიდი წვლილი შეიტანეს ხალხის უკეთესი მერმისისათვის ბრძოლაში. ახალი თაობა, რომელიც ყოველივე დრომოჭმულს ებრძოდა, კარგად გრძნობდა, რომ მათი შრომა ადრე თუ გვიან სასურველ შედეგს მოიტანდა. "რაკი ჩვენი ახალი თაობა ნამდვილად დარწმუნდა, რომ ძველი გზა ყოველს შემთხვევაში გამოუსადეგარი და ხანდახან მავნებელი გზა იყო, შეუდგა ახალი გზის მონახვას და, ამ ახალი თაობის საქებრად უნდა ვთქვათ, რომ ეს ახალი გზა იმათ მალე მონახეს, ეს გზა — დასავლეთ ევროპის გზა არის".¹

ევროპიზაციისათვის ყოველმხრივი მხარდაჭერა განმანათლებლების ერთ-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია. "დროების" პუბლიცისტები სიხარულს გამოთქვამდნენ, რომ ბოლოს და ბოლოს ახალმა თაობამ გამონახა ჭეშმარიტი გზა — გზა დასავლეთ ევროპისა. თერგდალეულები თავგამოდებით იბრძოდნენ ევროპული ცხოვრების განვითარებისათვის. "დროება" დასავლეთ ევროპის ცხოვრების პროგრესულობაზე წერს: "ყოველგვარი ცოდნისა, განათლებისა, ცხოვრების გაუმჯობესებისა და წარმატების წყარო ჯერ-ჯერობით დასავლეთი ევროპა არის. ყველა ხალხი და მათ შორის რუსებიც, ამ წყაროს ენაფებიან და აქედან გამოაქვთ ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა, კაცის მანუგეშებელია და წინ წამწევი ამ ხალხთა ცხოვრებაში. თავის თავისა და თავის ქვეყნის წინ წანევა მხოლოდ იმას შეუძლია, ვისაც ევროპის ცხოვრება და მეცნიერება კარგად და ჭეშმარიტად გაუცვნია. გაუნათლებელსა და ღარიბ საზოგადოებას მხოლოდ ის კაცი მოუტანს სარგებლობას, რომელიც თვითონ ევროპულ სწავლა-მეცნიერებაში განვითარებულია და თავის თვალთა უნახავს და შეუსწავლია სიღარიბის მომსპობელი და კეთილდღეობის მომნიჭებელი სახსრები".²

განმანათლებლებს კარგად ჰქონდათ შეგნებული, რომ ადამიანის ბედნიერებისათვის ბრძოლაა აუცილებელი. მხოლოდ ბრძოლას შეუძლია იხსნას კაცობრიობა იმ მდგომარეობიდან, რომელსაც იგი ემონება. ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარება კანონზომიერებას ექვემდებარება. საზოგადოების მოწინავე პირების ვალია შეიცნონ ეს კანონზომიერება და ხელი შეუწყონ ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებას. "საზოგადო

¹ "დროება", 1872, № 41.

² იქვე

ცხოვრებაში არაფერი ხდება უეცრად და უმიზეზოდ, ისე, რომ საზოგადო ცხოვრების შეუცვლელ კანონებს არ ემორჩილებოდეს. როგორც ბუნებაში ერთ მოვლენას ათასნიერ სხვა მოვლენასთან კავშირი და დამოკიდებულება აქვს, ისე საზოგადო ცხოვრების მოვლენები ერთმანეთში ჩართული და ერთი მეორეზე დამოკიდებულები არიან". მაგრამ "საზოგადოების ცხოვრებაში ძლიერ შესანიშნავი გავლენა და ძალა აქვს თვით ამ საზოგადოების აზრს და მისი გონების და ზნეობის ცაბსნას".¹

"დროების" პუბლიცისტები საზოგადოებრივი აზრის გალვიძებისათვის იბრძვიან, რადგან დარწმუნებული არიან, რომ ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის თვითონ ხალხის ამოძრავებაა საჭირო. ბუნება ერთია, ყოველი მისი მოვლენები ერთ და იმავე უმთავრესს ბუნების კანონს ემონება, კაცის ცხოვრებაც ერთი ამნაირი მოვლენათაგანი არის, რომელიც ყველაფერში ბუნების კანონს მისდევს, ბუნება არც მტერია კაცის, არც მეგობარი, არც სიკეთე უნდა მისთვის, არც სიავე; ბუნებაში არც ერთი არსება არ მოიპოვება, რომელსაც დანიშნულება ჰქონდეს კაცის მოყვარეობა ან მტრობა. თვითონ კაცია თავის ბედის გამწყობი: თუ იმან გაიგო ბუნების თვისება და ამ თვისების შესაფერად გაიმართა ცხოვრება, ის ბედნიერი იქნება. სანამ იმას არ მოახერხებს, საბრალო და გაჭირვებულ მდგომარეობას ვერ სცილდება.²

ჩვენი განმანათლებლები დიდ ყურადღებას აქცევენ განათლებას, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრების გაუმჯობესებისა და მისი უკეთესით შეცვლის დიდმნიშვნელოვან ფაქტორს, მაგრამ ამ საკითხში მათი მსოფლმხედველობა ძირეულად განსხვავდება დასავლეთ ევროპის დიდი სოციალისტ-უტოპისტების შეხედულებებისაგან. ამ უკანასკნელთა აზრით, განათლების საშუალებით შესაძლებელი იყო არსებული წყობილებების მშვიდობიანი გარდაქმნა, გაბატონებული კლასების დარწმუნება ექსპლოატაციის უვარგისობაში.

თერგდალეულები, მართალია, დიდი სოციალისტ-უტოპისტების ზეგავლენას განიცდიდნენ, მაგრამ არასოდეს არ მისულან არსებული წყობილების გარდაქმნის რეფორმატორულ ქადაგებამდე. "დროების" პუბლიცისტები აღზრდილნი იყვნენ "სოვრემენიკის" რევოლუციურ-

¹ 6 ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ.2, 1960, თბილისი, გვ. 395—396.

² 6 ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 2, 1960, თბილისი, გვ. 392.

დემოკრატიულ იდეებზე. ისინი აშკარად იდგნენ რევოლუციის გზით არსებული წყობილების დამხობის პოზიციებზე.

თერგდალეულები შინაურ და გარეშე მტრებს ერთიმეორისაგან არჩევდნენ და ფიქრობდნენ, გაუნათლებლობა ყველაზე დიდი და საშიში მტერიაო. ამიტომ ისინი ლიტერატურას, როგორც ხალხის გათვითცნობიერების მძლავრ საშუალებას, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. "საზოგადოდ ლიტერატურის მნიშვნელობა, — წერს "დროება", იმაში მდგომარეობს, რომ სარკესავით უჩვენოს ხალხს იმის ცხოვრების საქები ან გასაკიცხი მხარეები. რასაკვირველია, ამასთანავე ლიტერატურამ არ უნდა დაივიწყოს, რომ თუ კაცის ცხოვრებაში ცუდსა და გასაკიცხს მხარეებს მონახავს, იმის ვალი ისიც არის, რომ უჩვენოს ისეთი ახალი გზა, რომლებზედაც ამ ხალხმა უნდა გაიაროს, უჩვენოს ისეთი საშუალება, რომელმაც ესა თუ ის ჭირი, ან ნაკლოვანება საზოგადოებისა უნდა მოსპოს, თუ რომელიმე ლიტერატურა არც ერთი ამ დანიშნულებათაგანს არ ასრულებს, თუ ის არ განიხილავს ანმყო ცხოვრებასა და არ უჩვენებს მომავალი, საუკეთესო ცხოვრების გზას, მაშინ შეგვიძლია დარწმუნებით ვთქვათ, ამნაირ ლიტერატურას სარგებლობა არ მოაქვს, ის ვერ ასრულებს თავის დანიშნულებას"

"დროება" არსებულ სოციალურ ურთიერთობის მახინჯ მხარეებს ამჩნევს და, ამასთან, მტკიცედ დგას არსებული ურთიერთობის ძირეული გარდაქმნის პოზიციებზე. ლიტერატურას, პერიოდულ პრესას "დროება" დიდ ამოცანებს უსახავს. განმანათლებლების აზრით, ლიტერატურის ძირითადი მოვალეობაა, შეიცნოს არსებული სოციალური ურთიერთობის ნაკლოვანი მხარეები და ისინი საზოგადოების ფართო მასებს უჩვენოს. ამასთან ერთად, ლიტერატურის მოთავე პირთა ვალია საზოგადოებას უჩვენონ არსებული მდგომარეობიდან თავის დაღწევის საშუალება.

"დროება" ეხმაურება საქართველოდან ახალგაზრდების საზღვარგარეთ გაგზავნას და დიდი კმაყოფილებით აღნიშნავს, რომ "ისინი მიდიან ევროპული სწავლა-მეცნიერებისა და ცხოვრების გასაცნობად და შემდეგ ამაების თავის ქვეყანაში დასამკვიდრებლად. ვინ გაამტყუნებს იმათ ამგვარი განზრახვისათვის? ვინ გაბედავს იმის თქმას, რომ დასავლეთ ევროპის ცხოვრების ნაბაძვა და იქიდან პირდაპირ მეცნიერების გადმოტანა ათას წილად უკეთესი არ იქნება ჩვენთვის, ვიდრე სხვა რომელიმე ქვეყნიდან? განა ყოველთვის იმ წყაროს წყალი არა სჯობია, რომელიც პირდაპირ მიწიდან ამოჩუხჩუხებს და განა არ იცით, რომ წყაროდან მოშორებული წყალი ხანდისხან ისეთ

რამეებს შეითვისებს გზაში, რომ შემდეგ ამის გამოყენება შეუძლებელია?".¹

თერგდალეულები თავიანთი მიზნების განხორციელებისათვის გაზეთ "დროებას" დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ისინი ყოველთვის დიდი ინტერესით ეკიდებოდნენ დასავლეთ ევროპაში გაზეთის გამოცემისა და გავრცელების ორგანიზაციას. "დროება" წერს, რომ "ქვეყანაში, სადაც ხალხი კითხვას არის შეჩვეული, სადაც გაზეთი ისეთსავე საჭიროებას შეადგენს, როგორც ლუკმაპური, და სადაც მამასადამე, გაზეთებს ბევრი მკითხველიც ჰყავს და კარგი საშუალებაა აქვს, იქ რედაქციები და საზოგადოდ გაზეთის საქმე სულ სხვა-ნაირად მიდის, ვიდრე ჩვენში."

დასავლეთ ევროპაში გაზეთის ფართო გავრცელებამ დიდი სარგებლობა მოუტანა საზოგადოებას. განათლებულ ადამიანებს ყოველთვის შეუძლიათ ხელი შეუწყონ ცხოვრების წინ წანევას, გამოაღვიძონ ხალხი ახალი იდეალებისათვის საბრძოლველად. იქ მთავარი რედაქტორი მხოლოდ თვალყურს ადევნებს გაზეთის საერთო მიმართულებას, რომელსაც მტკიცედ იცავს.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, "ყოველ გაზეთს ერთი მტკიცე გარკვეული მიმართულება უნდა ჰქონდეს და მუდამ ამაზე ადგეს. რასაკვირველია, რედაქცია თავის აზრსა და მიმართულებას ყველას ძალდატანებით ვერ მიაჩენებს, ვერ მოითხოვს, რომ ყველამ იმ გზაზე გაიაროს. თანახმა ვარ, რომ ჩვენში, მაგალითად, სადაც თითქმის ერთად ერთი გაზეთია აზრების გამოსათქმელად, რედაქცია თითქმის ვალდებულიც არის, რომ თავისი აზრებით მკითხველებს სხვადასხვა მხარეები უჩვენოს რომელსამე საგნისა და რა აზრიც უნდა ის მიიღოს. აზრების შეტაკებაში, ბრძოლაში აღმოჩნდება ჭეშმარიტება, მაგრამ საქმე ეს არის, რომ ეს შრომა, ეს გამორჩევა საუკეთესო და უფრო ჭეშმარიტი აზრებისა შეეძლოს. რაც უფრო ნაკლები სხვადასხვა აზრები იქნება ერთსა და იმავე საგანზე ჩვენი მკითხველებისათვის ისა სჯობია, უფრო ადვილად შეეთვისება ერთ შეხედულებას, ბევრში ერთს საუკეთესოს ვერ ამოარჩევს. აი ამით ეხელმძღვანელობ მე, რომ გაზეთში დესპოტურად ვიქცევით. ერთ გზას ვადგევართ, ერთსა და იმავე აზრს ხშირად ვიმეორებთ და ამით იმედი მაქვს, პროპაგანდის საქმე უკეთ მიდის, ვიდრე გაზეთის აჭრე-

¹ "დროება", 1872, № 41.

ლებით და სხვა და სხვა გვარი და მიმართულების სტატიების ბეჭდვითა".¹

აქ ნათლად არის ჩამოყალიბებული შეხედულება გაზეთის როლისა და მნიშვნელობის შესახებ. ერთი მხრივ, ს. მესხი ნაკლად სთელის ერთსა და იმავე გაზეთში სხვადასხვა მიმართულების აზრების არსებობას, რაც მკითხველს გზა-კვალს უბნევს, მეორე მხრივ, იგი მომხრეა გაზეთის ფურცლებზე აზრთა ბრძოლისა, "დროების" რედაქტორი ამბობს, რომ აზრთა ბრძოლას შეუძლია დაადგინოს ჭეშმარიტება, თუ რომელი აზრია საზოგადოებისათვის უფრო მისაღები. მთავარი ამ მსჯელობაში მაინც ის არის, რომ "დროების" რედაქტორი ს. მესხი მოითხოვს მრავალი ჟურნალისა და გაზეთის არსებობას, რაც ყველას შესაძლებლობას მისცემს გამოთქვას თავისი აზრი. ასეთ შემთხვევაში უკეთ გამოჩნდება სხვადასხვა პარტიების, სხვადასხვა მიმართულებათა პოზიცია, ხალხს შესაძლებლობა მიეცემა უკეთ გაერკვეს ამა თუ იმ გაზეთის ან ჟურნალის ძირითად მიზანსა და ამოცანებში. "საზოგადოდ ყოველგვარი მწერლობა და უფრო დრო-გამოშვებითი გამოცემანი, მაგ. ჟურნალი, გაზეთი და სხვა ამგვარი ნაწერები შემდეგ მოთხოვნილებას უნდა ასრულებდეს: 1) ან საზოგადოების ჭკუა-გონების, ე.ი. განათლების წარმომადგენელი უნდა იყოს; 2) ან საზოგადოების მონინავე, ე.ი. გზის მაჩვენებელი ლამპარი და ხალხში საჭირო და სასარგებლო აზრების გამავრცელებელი და 3) ან უკანასკნელ სხვადასხვა ამბებისა და ცნობების შემატყობინებელი".²

"დროების" პუბლიცისტები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ საქმის წარმატება გაზეთის მიმართულებაზე და პატიოსნებაზედ ყოფილა დამოკიდებული.

"დროება" დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში გაზეთის მიერ ახალი აზრების ქადაგებას, რომელსაც საზოგადოება ყოველთვის გაფაციცებით ადევნებს თვალყურს. მიზეზი ის იყო, რომ შესაძლებლობის ფარგლებში, გაზეთი ყოველთვის გაბედულად ილაშქრებდა ცხოვრების მახინჯი მხარეების წინააღმდეგ. ხალხი კი, რომელიც გრძნობდა, რომ გაზეთი მათთვის სასარგებლო რჩევას იძლეოდა, ყოველთვის თანაგრძნობით ეკიდებოდა და მზად იყო გაეღო ყოველგვარი მსხვერპლი იმ აზრების ცხოვრებაში გატარებისათვის, რომლებსაც გაზეთი ურჩევდა. "დროება" დასავლეთ ევ-

¹ "დროება", 1876, № 26.

² "დროება", 1866, № 37.

როპის ლიტერატურის საზოგადოებაზე ზემოქმედების შესახებ აღნიშნავდა: "აი, ევროპული ლიტერატურის არსებობა მე მესმის. იქ ნიჭიერი მწერალი თავის ძლიერი კალმით უზატაცეს მთავრობას და საზოგადოებას შემოქმედების ასპარეზს, იქ ყველა უმთავრესი ცხოვრების შესახები საგნები ჯერ ლიტერატურაში გადანყდება. იქ გაზეთი ნივთიერი და გონებითი ძალაა. საკმაოა, რომ რომელიმე გავლენიანმა ჟურნალმა ორიოდ სიტყვა დაბეჭდოს, და პხედავ ურიცხვი ლეგიონები გაჩნდებიან ერთ ნამში, რომელიც საკუთარ ყოფა ცხოვრებას, ცოლშვილს და სიცოცხლესაც არ დაიშურებენ რომ თავისი საყვარელი გაზეთის რჩევისამებრ მოიქცენ".¹

სწორედ ასეთ ვითარებაში საზოგადოების მოწინავე პირების, მწერლებისა და პუბლიცისტების ამოცანა იყო თვალყური ედევნებინათ ცხოვრების მაჯისცემისათვის. მართალია, ყოველთვის არ არის შესაძლებელი ამკარად გამოვთქვათ ცხოვრებაზე ჩვენი შეხედულებები, მაგრამ მწერლის მოვალეობაა გამოანახოს შესაფერი ხერხი ცხოვრების მანკიერი მხარეების გამოსაამკარაველად. "პუბლიცისტის დანიშნულება ქვეყანაში მარტო იმაში მდგომარეობს, რომ იცოდეს თავისი ხალხისა და საზოგადოების მოთხოვნილება და საჭიროებები და მათი გამოსადეგი საშუალებების გამოძებნა და ჩვენება შეეძლოს. ის გულმოდგინედ უნდა აკვირდებოდეს თანამედროვე ცხოვრებას და საქმეებს და გულწრფელად თავის აზრს გამოთქვამდეს ამ საგნებზე, გამოთქვამდეს როგორც კი მოახერხებს, მძიმე თუ მსუბუქი გაკვრით, დალაგებით, თუ დაცინვით — სულ ერთია, მაგრამ ისე კი, რომ მისმა ნათქვამმა, საზოგადოების ყურამდე მიაღწიოს და საზოგადოების ტვინში კვალი დასტოვოს. ამნაირად გაუგია პუბლიცისტის დანიშნულება ყველა მწერლებს, ყველა საზოგადოებას", წერს "დროება"

პუბლიცისტის მოვალეობა, "დროების" აზრით, მეტად რთულია. მას ყოველთვის უნდა ახსოვდეს თავისი ხალხის ცხოვრების გაუმჯობესება. მაგრამ ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის ზრუნვას ყოველთვის წინ ეღობებიან ისეთი პირნი, ვისაც მხოლოდ ზეპირად შეუძლია ცხოვრებაზე ლაპარაკი. ყველა პუბლიცისტის მოვალეობა ის არის, რომ საზოგადოებას არასოდეს იმისთანა რჩევა არ მისცეს, რომელმაც შეიძლება საზოგადოებას ავნოს, ან საქმე გაუმრუდოს. პუბლიცისტებმა საზოგადოებაში გავლენა არ უნდა მოაპოვებინოს

¹ "დროება", 1873, № 403.

იმისთანა პირებს, რომელთაც, საზოგადოებისათვის ვნებისა და დაჩაგვრის მოტანა შეეძლებათ. ამ საქმეში პუბლიცისტი სინდისის და შემდეგი თაობის წინაშე პასუხისმგებელი, და ეს პასუხისგება უფრო მძიმე და საშინელია, ვიდრე სისხლის სამართალი თავისი კატორღით და თუნდ დახვეწითაც.

"დროების" პუბლიცისტის საზოგადოების წინაშე თავიანთი მოვალეობა ღრმად ჰქონდათ გულში ჩანერგილი. მათი აზრით, პირადი კეთილდღეობა ყოველთვის უნდა დაემორჩილოს საზოგადოების კეთილდღეობას. საზოგადოების წინაშე მოვალეობა ყველაზე პასუხსაგები და მძიმე მოვალეობაა.

"დროებას" მონინავე პირების საქმედ ის მიაჩნია, რომ კარგად ჩაუკვირდნენ საზოგადოების საჭიროებას. ისინი ხედავდნენ, რომ იმ დროში არათუ საზოგადოება მარტო იმის განმარტებაში ცდებოდა, თუ რა უნდა იყოს განათლებული კაცის და, საზოგადოდ, კაცის მიზანი; არამედ ახალგაზრდობის დიდი ნაწილი ყალბ საშუალებას ეპოვებოდა ხალხის გასაბედნიერებლად, საზოგადოების თითოეული წევრი პირად ბედნიერებას ეძებდა, მეტი სიტკბოებისა და ნეტარების მოპოვება სწადადა ცხოვრებაში. და ასეთ დროში განმანათლებლებს ქვეყნის სვე-ბედზე გულდამჯდარად დაფიქრება აუცილებლად მიაჩნდათ.

მათი აზრით, ყოველ ჟურნალსა და გაზეთს თავისი მიმართულება ჰქონდა, საჭირო იყო საზოგადოებას გარკვევით სცოდნოდა თუ რა მიზნებს ისახავდნენ ამა თუ იმ ორგანოს პუბლიცისტები, რა საშუალებებს ქადაგებდნენ მიზნის მიღწევისათვის.

"თერგდალეულები" კარგად ხედავენ, რომ კაცობრიობა ორ დიდ ნაწილად არის გაყოფილი. ერთი ნაწილი ყოველმხრივ კმაყოფილია, მეორე ნაწილი კი მთელი თავისი სიცოცხლე ლუკმა პურის ძიებაშია.

"დროების" პუბლიცისტები ხალხის უკეთესი მომავლის გამარჯვების ურყევი რწმენით არიან შეიარაღებულნი. "ერთი ნაწილი კაცობრიობისა თხოულობს თავის ხვედრს ბუნების და საზოგადო სიმდიდრეში და მეორე მხარე კი მაგრათ ჩაჰფრენია ახირებულ ვადაგასულ უფლებებს. აქედან საშინელი გაცხარებული ბრძოლაა ქვეყანაზედ. ერთნი იმასა ცდილობენ, რომ შიმშილისაგან სიკვდილი მოიშორონ სამუდამოდ და მეორენი კი ნამეტანი ლუკმა, რომელიც მათ ხელში უპყრიათ, არა სურთ შეელიონ. თუმცა ამ ჭეშმარიტ აზრში: რომ ყოველი ადამიანი ზნეობით და მატერიალურად უნდა იყვეს დაკმაყოფილებული, — სრულებით სანინაალმდეგო კაცის გონებისა და

არც საზოგადო ეკონომიკური კანონისა და ზნეობისა არა არის რა, მაგრამ ეს აზრი ხალხის გაუნათლებლობის მიზეზით ჯერაც ვერ მოსულა შესრულებაში. რასაკვირველია, დროს განმავლობით, ეს ჭეშმარიტება სულ უფრო და უფრო ძლიერდება, სულ უფრო და უფრო მომეტებულს მომხრეებს იძენს: რასაკვირველია, იმ მსხვერპლმა, რომელიც ხალხებმა შესწირა უსამართლობასა და ძალადობას, დასაპყრობად კუთვნილის მისადმი უფლებებისა, ბევრად მოაახლოვა მოსალოდნელი მისთვის სანეტარო დღე".¹

¹ "დროება", 1872, № 19.

გაზეთ „დროების“ პუბლიცისტთა მიმართულება

თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების გარკვევა ყოველთვის აინტერესებდათ მკვლევარებს. კარგახანს ბატონობდა აზრი, თითქოს ქართველი თერგდალეულები — განმანათლებლები, პრივილეგიური კლასების ინტერესების დამცველნი იყვნენ. დროთა განმავლობაში მათი მოღვაწეობის შეფასებაში შედარებით სწორი აზრი გამოითქვა — არ შეიძლება თერგდალეულები გაბატონებული კლასების იდეოლოგებად ჩავთვალოთ, — ბოლო წლებში კი ისინი გლეხობის იდეოლოგებად არიან წარმოდგენილნი.

თერგდალეულები თავიანთი განსაკუთრებული ყურადღების საგნად საზოგადოების არც ერთ კლასს არ სთვლიდნენ, ამიტომაც გაძნელდა მათი მსოფლმხედველობის კლასობრივი არსის შეფასება. თერგდალეულების მსოფლმხედველობა არ არის გაბატონებული კლასების ინტერესთა დაცვა. ისინი მშრომელი ხალხის, მშრომელი კლასების იდეოლოგები არიან.

რამდენადაც თერგდალეულები ხელს უწყობდნენ კაპიტალიზმის ყოველმხრივ განვითარებას, იმდენად, შეიძლება ზოგიერთმა ისინი გაბატონებული კლასების ინტერესების სადარაჯოზე მდგომად მიიჩნიოს, მაგრამ თერგდალეულთა ღრმა რწმენით, კაპიტალიზმის განვითარების დაჩქარება იმისათვის იყო საჭირო, რომ მომნიშვნელოყო ნიადაგი სახალხო რევოლუციისათვის. ერთ-ერთ კორესპონდენციაში, რომელიც „დროების“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა, ვკითხულობთ: „ვინუგემოთ თავი იმედით, რომ მუდამ ასეთი არ იქნება ჩვენი ცხოვრება, რომ ჩვენს საზოგადოებას გაელვიძება გონება, გამოფხიზლდება, სხვებს შეხედავს და მერე თავის თავზეც დაიხედავს. მოვა დრო, როცა ჩვენც ვიგრძნობთ ჩვენს ახლანდელ არა-რაობას, მკედარ სიცოცხლეს, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, და მოვინდომებთ ამ მდგომარეობიდან გამოსვლას“.¹

¹ „დროება“, 1876, № 123.

"დროების" გამოცემა საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩამოყალიბების ადრინდელ პერიოდს დაემთხვა. მსოფლიოს ყველა ქვეყანაში ახალი ურთიერთობები ღრმა სოციალურ-კულტურული ძვრებით აღინიშნა. სწრაფად განვითარდა მეცნიერება და კულტურა, საზოგადოების მწარმოებლური ძალები. ამ ურთიერთობისათვის ხელის შეწყობა, მისი განვითარების დაჩქარება თერგდალეულთა სამოღვაწეო პროგრამის ძირითადი არსი იყო. მაგრამ ეს გარემოება სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ჩვენი განმანათლებლები ბურჟუაზიის იდეოლოგიები იყვნენ. ქვეყნის ევროპეიზაციისათვის ხელის შეწყობა და ბურჟუაზიის იდეოლოგობა ერთმანეთისაგან უნდა განვასხვავოთ. ბურჟუაზიის იდეოლოგია მათი სასიცოცხლო ინტერესების დაცვას, კაპიტალისტური ურთიერთობის გამარადისებას, არსებული ურთიერთობის შენარჩუნებისათვის ბრძოლას ნიშნავს. ამდენად, ბურჟუაზიის იდეოლოგიები არ გამოდიოდნენ არსებული ნყობილების საფუძვლების წინააღმდეგ, ისინი მხოლოდ აკრიტიკებდნენ ბურჟუაზიული ნყობილების ცალკეულ მხარეებს.

განმანათლებლები ხელს უწყობდნენ ჩვენი ქვეყნის ევროპეიზაციას, ამასთან არ ივიწყებდნენ, რომ არსებული ურთიერთობები მომავალში უფრო პროგრესული ნყობილებით შეიცვლებოდა — შრომის სუფევა გაიმარჯვებდა. ევროპეიზაციისათვის ხელის შეწყობა იმ ბუნებრივ ისტორიულ პროგრესს ასახავდა, რომელიც კაპიტალიზმის განვითარების პროცესში წარმოშობილ, საერთოდ, ექსპლუატირებულ მშრომელთა ინტერესებს შეესაბამებოდა.

თერგდალეულთა მსოფლმხედველობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატიების მსოფლმხედველობასთან. ამასთან, ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ჩვენი ქვეყნის ინტელიგენციას ბრმად არ გადმოუღია რუსეთის მონინავე ინტელიგენციის შეხედულებები. ქართველი ინტელიგენციის შეხედულებები ჩვენი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური პირობების შესაბამისად განვითარდა. ეს მრავალჯერ აღუნიშნავთ ჩვენს სასიქადულო მოღვაწეებს.

საგლეხო რეფორმამდე და მის შემდგომ პერიოდში, როდესაც ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების შეფასების შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობდა და სხვადასხვა მიმართულება იბრძოდა, მართებული იქნება რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმდინარეობის გამგრძელებლად ჟურნალ "საქართველოს მოამბის" შემდეგ, გაზეთი "დროება" და ჟურნალი "კრებული" მივიჩნიოთ. "დროების"

მიმართულების გასარკვევად კი აუცილებელია თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის კლასობრივი არსის ცოდნა.

თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის შეფასებისათვის აუცილებელია გავეცნოთ მეცნიერულ ლიტერატურასა და პერიოდიკაში გამოქვეყნებულ მასალებს, რაც დაგვეხმარება სწორი წარმოდგენა ვიქონიოთ ქართველი განმანათლებლების შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებათა ევოლუციაზე. ამას კი ჯერჯერობით საფუძვლიანი კვლევა სჭირდება.

თერგდალეულთა მოღვაწეობის შესახებ საკმაოდ საფუძვლიანი და ღრმა მოსაზრება გამოთქვა თვით ამ ბანაკის ერთ-ერთმა თვალსაჩინო წარმომადგენელმა, უალრესად დიდმა პატრიოტმა და დიდად განათლებულმა პიროვნებამ ნ.ნიკოლაძემ თავის შესანიშნავ სტატი-აში "ახალი ახალგაზრდობა". იგი საკმაოდ საფუძვლიანად იხილავს 60-იან წლებში სამოქმედო ასპარეზზე გამოსული ახალი თაობის მოღვაწეობის ძირითად მხარეებს, იმ რთულ ვითარებას, რომელშიც მათ მოღვაწეობა მოუხდათ, ამავე დროს, ღრმა რწმენას გამოთქვამს, რომ მათი საქმიანობა სასურველ შედეგს გამოიღებდა.

როგორც ნ.ნიკოლაძე აღნიშნავდა ძველი თაობის გადაგვარების, "დამხობის მიზეზი უფრო ცხოვრებისა და გარემოების ძალა იყო, ვინემ ახალი თაობის მოქმედება და ბრძოლა". შემდეგ: "1861 წლის ახალი თაობა ჩვენ ცხოვრებაში პატიოსანი გრძნობით აღვსებული შემოვი-და, იმას კეთილი მიზანი ჰქონდა, პატივსაცემი მიმართულება, პრო-მისა და ბრძოლის სურვილი..."¹

ნ.ნიკოლაძეს ღრმად სწამდა, რომ ახალი თაობა პირნათლად შე-ასრულებდა თავის მოვალეობას სამშობლოს წინაშე "... ეს ახალი მი-მართულება გვაიმედებს და ძალას გვაძლევს ჩვენ; ეს ახალი თაობა, თავისი რწმუნებით, თავისი იმედით, თავისი მხურვალე სურვილით და აღტაცებით გვაახლოვებს ჩვენ იმ მიზანს, რომელიც გულმოდკ-ვდინებულ სიშორეში გვეჩვენებოდა, როცა ჩვენ ცხოვრებაში ფეხი შევადგით".²

ნ.ნიკოლაძის ღრმა რწმენით, ახალი თაობის წარმომადგენლები ძველი წესებისა და ცხოვრების დამცველები კი არ არიან, არამედ ახალი ცხოვრების განხორციელებისათვის დაუდგრომელი მებრძოლ-ნი.

¹ ნ.ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 3, 1963, თბ., გვ. 102.

² ნ.ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 3, 1963, თბ. გვ. 221.

80-იანი წლებიდან თერგდალეულთა მოღვაწეობის შეფასებისათვის საინტერესო მოსაზრებებია გამოთქმული ნ.ურბნელის (ხიზანიშვილის) წერილებში ("ძველი და ახალი თაობა", "ჩვენს ლიტერატურულ კეთილსინდისიერებაზე"), რომლებიც 1883 წელს "დროებაში" გამოქვეყნდა.

ნ.ურბნელი ანალიზს უკეთებს ძველი და ახალი თაობის წარმომადგენელთა ბრძოლას. ამ ბრძოლას იგი ისტორიულ აუცილებლობად თვლის. ნ.ურბნელის აზრით, ყოველთვის მოიპოვებიან ძველი ცხოვრების დამცველთა წინააღმდეგ მებრძოლნი. თვით ახალი წყობილების დამცველთა შორის სხვადასხვა მიმართულების წარმომადგენლები არიან, რომელთა მსოფლმხედველობა სხვადასხვაა, რის გამოც მათ შერიგებაზე ლაპარაკიც კი შეუძლებელია. ნ. ურბნელი წერს: "თვითეულის თაობის წარმომადგენელს თავისი განსაკუთრებული გზა აქვს ამორჩეული, ძველ თაობას თავისი გზა, ახალს კიდევ თავისი. მოქმედების საკუთარი პროგრამაც, თვით შინაარსი ამ პროგრამისა თვითეულს თაობას ხელთ უპყრია. მე და პ.უმიკაშვილს ერთი და იგივე მოვალეობა გვანევს მამულის წინაშე, მაგრამ მე იმის პროგრამაზე ხელს არ მოვანერ, როგორც არც ის მოანერს ხელს ჩემს პროგრამაზე. რისთვის? იმისთვის, რომ ჩემი და იმის შეხედულება ცხოვრებაზე სულ სხვა და სხვა არის, მე და ის სულ სხვა და სხვა აზრისა ვართ, სხვადასხვა ბანაკის წარმომადგენელი" (ხაზი ჩვე-ნია — ე.ჩ.).

ნ.ურბნელი, მართალია, ხედავს თერგდალეულების მოღვაწეობის პროგრესულ მხარეებს, მაგრამ აღნიშნავს, რომ თუ 60-იან წლებში "ი.ჭავჭავაძე სხვა გზას ადგა, სხვა მიმართულებას ემსახურებოდა", ახლა შემობრუნებას ახდენს და "საერთო ნიადაგის თეორიას" ქადაგებსო. ამას, ნ.ურბნელის აზრით, "თან მოსდევს მიუცილებელი შედეგი — საზოგადოების თვალის ახვევა, განსვენებით ძილი მაშინ, როდესაც საჭიროა ცხოვრების, ძველის წყობილების შეცვლა, გადაკეთება".²

აქედან ის გამოდის, თითქოს 80-იან წლებში ი.ჭავჭავაძე გაბატონებული კლასის იდეოლოგი გამხდარიყოს. ასეთი თვალსაზრისი სინამდვილეს არ შეეფერება.

გ.მაიაშვილის (გ.ზდანოვიჩი) აზრით, თერგდალეულები არსებითად

¹ "დროება", 1883, № 94.

² იქვე

თავად-აზნაურების იდეოლოგებად გვევლინებიან. როგორც ურბნელი, ასევე მაიაშვილი თერგდალეულების მოღვაწეობის დადებით მხარედ მიიჩნევდნენ მშრომელი ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის ბრძოლას, მაგრამ მათი შეცდომა იყო ის, რომ ისინი ვერ ერკვეოდნენ მათი მსოფლმხედველობის კლასობრივ არსში. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მაიაშვილი და ურბნელი ქართველი ხალხოსნების იმ ბრწყინვალე პლეადას ეკუთვნოდნენ, რომლებიც თავგამოდებით იცავდნენ გლეხობის ინტერესებს. ცხადია, თუ ისინი თავიანთ თავს გლეხობის ინტერესების თავგამოდებულ დამცველად თვლიდნენ, თერგდალეულები მათ გაბატონებული კლასების იდეოლოგებად უნდა გამოეცხადებინათ. ასეთ შეცდომას ვერ ასცდნენ შემდგომში სხვა გამოჩენილი მკვლევარებიც.

დიდი გამოხმაურება გამოიწვია გ.წერეთლის მიერ "კვალის" ფურცლებზე გამოქვეყნებულმა წერილებმა: "კვალის ორი წლის ნალვანი" და "კიტა აბაშიძე და ჩვენი ახალგაზრდობა"

გ.წერეთელმა მოგვცა "დასების" თეორიის თავისებური კონცეფცია, რამაც ღრმა კვალი დააჩნია საქართველოში საზოგადოებრივი აზრის მცდარ, ცალმხრივ განვითარებას. მისი აზრით, პირველი და მეორე დასის მოღვაწეთა მსოფლმხედველობა ერთიმეორის საწინააღმდეგოა. იგი წერს: "მეოთხმოცე წლებში გაჩნდა ჩვენში ერთი პანია დასი განათლებული თაობისა, რომელმაც დააარსა თავისი საკუთარი გამოცემა "იმედი" და აღიარა, რომ საქართველოს ხსნა გლეხკაცობიდან უნდა წარმოდგეს... ეს დასი ქადაგებდა მხოლოდ გლეხკაცობაში მოქმედებას, მას ის მიაჩნდა მხოლოდ ერთად და გარეშე გლეხკაცობისა მას არ სწამდა არაფერი"... შემდეგ გ.წერეთელი დასძენს, რომ "კვალის" მეთაურებმა უარჰყვეს პირველი დასის შეხედულებაც და მეორისაც, რადგან ორივე იყო ცალკერძი და უსრული. როგორც მთელს კაცის ტანს ვერ აცოცხლებს მარტო წელქვემოთ ტანი, ან მარტო წელზემოთი, ისე მთელს საქართველოს ერს სიკეთე არ დაეყრება, თუ მარტო მის თავადაზნაურობაზე ვიზრუნეთ, ან მარტო მის გლეხობაზე, ამისთვის "კვალი" დიდი სიხარულით და აღტაცებით მიეგება იმ ახალ გზაზე მოსიარულე "მესამე დასს", რომელმაც უარჰყო წოდებათა განკერძოება და მათზე მზრუნველობა. იმან გამოაცხადა საგნათ თავის ზეგავლენისა მთელი საქართველოს ერი, განურჩევლად წოდებისა, შთამომავლობისა და მოხელეობისა. საქართველოს ერი მარტო გლეხკაცობა, ან მარტო თავადაზნაურობა კი

არ არის, არამედ ეს არის შემკრებლობითი არსება, რომელშიაც გლეხიც არის, თავად-აზნაურიც, ღვდელიც, ვაჭარიც, მოხელეც და მოქირავე ყმაც".¹

ეს ადგილი გ.წერეთლის "დასების თეორიის" უზუსტობას ამჟღავნებს, ჯერ ერთი, გამოტოვებულია 60-80 წლების უაღრესად მნიშვნელოვანი პერიოდი, მეორეც მასში არასწორად არის წარმოდგენილი "თერგდალეულთა" მსოფლმხედველობის კლასობრივი არსი.

გ.წერეთლის "დასების თეორიას" გამოუჩნდნენ მიმდევრებიც და მონიანალმდევნიც: მრავალი გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე მას აკრიტიკებდა, ზოგიერთი კი მთლიანად იზიარებდა "დასების თეორიას".

1897 წ. გ. წერეთელი იძულებული გახდა გადაესინჯა "დასების თეორიის" პირველი ვარიანტი და "კვალში" ვრცელი წერილი დაბეჭდა, აქ იგი შემდეგნაირად აყალიბებს "დასების თეორიის" ახალ ვარიანტს: "ქართული ლიტერატურის ახალ ხანას ჩვენ იმ პერიოდს ვუნოდებთ, რომელიც საქართველოში ბატონყმობის გათავისუფლების წინა წლებიდან იწყება, სახელდობრ 1861 წლიდან, როდესაც თ.ილ. ჭავჭავაძემ ახალი ლიტერატურული მოძრაობა ატეხა ჯერ კიდევ "ცისკარში" და გარშემოიკრიბა თავისი საკუთარი წრე. ამ წრეში მომქმედ პირებად იყვნენ თ.ილ. ჭავჭავაძე, როგორც მეთაური და ლუმანიტარული დროშის ამფრიალებელი, პეტრე ნაკაშიძე, გ.ყაზბეგი, ივ. პოლტარაცკი, მიხ. ყიფიანი, ივ. ბერიძე, დავ. ყიფიანი, გ. ჩიქოვანი, ალ. სავანელი, მიხეილ ჩიკაიძე, ილ. წინამძღვრიშვილი და ვ. თულაშვილი. აი, ამ წრემ თ.ილ. ჭავჭავაძის მეთაურობით გამოსცა "საქართველოს მოამბე" 1863 წელს. ჟურნალში მიიღეს მონაწილეობა მაშინდელმა საუკეთესო მწერლებმა... პეტერბურგის სტუდენტობაც აღტაცებით შეხვდა ამ ჟურნალის გამოსვლას.

"საქართველოს მოამბემ" დაჰგმო ძველი ბატონყმური დამოკიდებულება, სანტიმენტალურად შეხედა მან თავის მწერლობაში გლეხის დაჩაგრულს ბედს და შემდეგ ესევე გრძნობა გადაიტანა სამშობლოზედაც".²

გ.წერეთლის აზრით, "პირველმა დასმა" საზოგადოებრივი წყობილების განვითარებაში თავადაზნაურობის პატრიოტული პრინციპები გაატარა.

¹ "კვალი", 1895, № 5, გვ. 10-11.

² "კვალი", 1897, № 46, გვ. 815-816.

პირველი დასის მოძღვრების ასეთი დახასიათება არ შეეფერება სინამდვილეს და მცდარია.

ამის შემდეგ გ.წერეთელი ახასიათებს "მეორე დასს". პირველი დასის მოღვაწეობის დაწყებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ — 1866 წლიდან ქართულ ლიტერატურულ-პუბლიცისტურ სფეროში წამოიწყო ახალი უფრო პროგრესული მოძრაობა. ამ დროს სამოქმედო ასპარეზზე გამოვიდა მეორე დასი, რომელმაც განსაკუთრებით თავი გამოიჩინა 1869-დან 1877-მდე. ეს დასი შეჯგუფდა და შეკავშირდა "დროებისა" და "კრებულის" რედაქციაში. ამ დასის წამდვილი წარმომადგენლები იყვნენ ნ.ნიკოლაძე, გ.წერეთელი, ს.მესხი, კირილე ლორთქიფანიძე და პეტრე უმიკაშვილი. მას შემოუერთდა აგრეთვე განკერძოებულად მოღვაწე აკაკი წერეთელი. მეორე დასი იყო პროგრესულ-დემოკრატიული.

ეს დასი განუწყვეტილად მოღვაწეობდა 1877 წლამდე. შემდეგ კი დაიშალა და მის წევრებს შორის დიფერენციაცია მოხდა.

გ.წერეთელი მეორე დასის მსოფლმხედველობის კლასობრივ არსს შემდეგნაირად ახასიათებს: "პოლიტიკო-ეკონომიკურ შეხედულებაში ის ემხრობოდა უფრო პოლიტიკო-ეკონომისტის მილის თეორიას, მაგრამ ცხოვრებაში ეს პროგრესიულ-დემოკრატიული დასი ბურჟუაზიასა და მუშა ხალხს შორის გამწვავებული ბრძოლის დროს უფრო იმ თეორიას ადგა, რომ სახელმწიფო კანონმდებლობითი ძალა უნდა შეერიოს ამ ბრძოლაში მუშათა კლასის სასარგებლოდ, რომ მან ალაგმოს ძალმომრეობა ბურჟუაზიისათვის...".¹

შემდეგ კი გ.წერეთელი გამოთქვამდა მოსაზრებას "მეორე დასის" მოღვაწეთა მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შესახებ. იგი წერდა: "საზოგადოებრივ წყობილების განვითარებაში ეს დასი უარს ჰყოფდა, როგორც თავადაზნაურობას, ისე დაბალი ხალხის განკერძოებით ყოფნას. მან წამოაყენა წამდვილი ერი, რომელშიც თანასწორი უფლებით შედიოდნენ ყველა წოდებები, არც ერთისაკენ სასწორს არ ხრიდა, ხოლო დემოკრატიული, წოდებათა განუზღვრელად, საზოგადო წესწყობილება მიაჩნდა ასეთი ერის შესაფერათ".²

გ.წერეთლის "დასების თეორიის" განახლებული ვარიანტი დიდ შემოზღუდვას ადასტურებს, მაგრამ არც განახლებული ვარიანტია დაზღვეული სერიოზული შეცდომებისაგან. გ. წერეთელმა ერთიმე-

¹ "კვალი", 1897, № 46, გვ. 816.

² იქვე.

ორეს დაუპირისპირა პირველი და მეორე დასის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმართულება. "... თუმცა ეს ორი დასი, — ნერს გ.ნერეთელი, — ორივე მესამოცე წლებში გამოვიდნენ ლიტერატურის და ცხოვრების ასპარეზზე, მაგრამ ისინი ერთმანეთში ისე განირჩეოდნენ, როგორც ცეცხლი და წყალი და ლიტერატურაში მუდამ პრინციპიალურად იბრძოდნენ. ხან-და-ხან პრაქტიკულ ასპარეზზედაც მოსვლიათ ხოლმე იმათ გამწვავებული შეჯახება".¹

"მესამე დასის" შესახებ გ.ნერეთელი წერს: "1890 წლიდან დაპბერა კვლავ ახალმა პროგრესიულმა სიომ. ქართულ ლიტერატურაში გამოჩნდა არაჩვეულებრივი მიმართულების თითო-ოროლა ახალგაზრდა, რომელმაც თავი იჩინა "კვალში" 1893 წ. თავისებური პროგრამით. ესენი არიან ეკონომიური მატერიალიზმის თეორიის მიმდევარნი. ამ დასის მეთაურად სიტყვაკაზმულ ლიტერატურაში უნდა ჩაითვალოს ნინოშვილი".²

გ.ნერეთლის დასების თეორიის განახლებულ ვარიანტში ერთი რამ მნიშვნელოვანია. კერძოდ, იგი აღნიშნავს, რომ "ეს ჯგუფი (მესამე დასი — ე.წ.) ნამდვილ მემკვიდრედ უნდა გახდეს მეორე დასისა, ანუ "დროება" — "კრებულის" თანამშრომლების, ამას თვით ლიტერატურულ-პუბლიცისტური ფაქტორები წარსულისა ცხადად ამტკიცებს".

როგორ აფასებდა არ.ჯორჯაძე თერგდალეულების იდეური წინამძღოლის ი.ჭავჭავაძის მოღვაწეობასა და წვლილს ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში?

ილია ჭავჭავაძე, რომელსაც დიდი დამსახურება მიუძღვის ქართველი ერის წინაშე, "არა ჰხედავს ძირითად ინტერესთა წინააღმდეგობას, და ამ თავის აზრს, სხვათა შორის, აფუძნებს იმაზედაც, რომ ჩვენ ძველ დროშიაც არ იყო ამგვარი წინააღმდეგობა".³

არ.ჯორჯაძის აზრით, ი.ჭავჭავაძემ უხეში შეცდომა დაუშვა, როდესაც ნოდებათა თანამშრომლობის თეორია წამოაყენა. როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ი.ჭავჭავაძე, როგორც ერის იდეური ბელადი და წინამძღოლი, არ შეიძლებოდა სხვაგვარად მოქცეულიყო. ეს სრულიადაც არ არის ჭავჭავაძის შეცდომა, ეს არ ნიშნავს მის მსოფლმხედველობაში უკუსვლას, გადახრას, რაზედაც ხშირად მიუთითებს ზოგიერთი მკვლევარი. პირიქით, ილიას მიერ 80-იან წლებში

¹ "კვალი". 1897 № 46, გვ. 817.

² იქვე.

³ არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეორე, 1911, თბ., გვ. 112

ნამოყენებული ზემოხსენებული თეორია განმანათლებლის უაღრესად ღრმა აზროვნებაზე მეტყველებს. ფორმალურად ილია თავის შეხედულებებს ლალატობს, თავისი ძველი რწმენიდან იხრება, უკან დგამს ნაბიჯს საზოგადოებრივი ცხოვრების შეცნობის მხრივ, მაგრამ მოჩვენებითი "მცდარობის" და უკანდახევის მიღმა ილიას გენიოსობა იმალება, რომელიც იმდროინდელი მკვლევარებისათვის შემუშნეველი დარჩა. კიდევ მეტიც, თანამედროვე მკვლევართა უმრავლესობა ძველ შეხედულებებს უკრიტიკოდ იზიარებს.

არ.ჯორჯაძის აზრით, ი.ჭავჭავაძე "წოდებრივ ურთიერთობას... ხელუხლებლად სტოვებს. ამ ურთიერთობის დარღვევის საჭიროება არა აქვს ნამოყენებული, პირიქით, მომავალი ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური აგებულება წოდებათა თანხმობაზედ აქვს აგებული".¹

არ. ჯორჯაძე აღნიშნავდა, რომ ილია არსებული წყობილების გაუმჯობესებისათვის იბრძოდა, უარყოფდა მისი გარდაქმნის რევოლუციურ გზას, "რომ ილია ჭავჭავაძის ეკონომიური მოძღვრება "უკიდურესობაზე" არასოდეს არ მისულა, პირიქით, ჩვენს ავტორს ყოველთვის ჰქონდა დაცული "ზომიერება", რომელსაც არსებული სოციალური წყობილების გაუმჯობესება ჰქონდა მიზნად და არა მისი დარღვევა".² შემდეგ არ.ჯორჯაძე დაასკვნის: "ილია ჭავჭავაძე, — ევროპული საზომით რომ დავაფასოთ მისი ნაწერები, — არსებული ცხოვრების გაუმჯობესების მომხრე იყო, ხოლო იარაღი და საშუალება, რომელსაც ხმარობდა ამ ცხოვრების გასაუმჯობესებლად, იმგვარი იყო, როგორსაც ხმარობენ ლიბერალური რადიკალები".³

მის მიერ დაშვებული თეორიული ხასიათის შეცდომების მიუხედავად, საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს გ.წერეთლისეულ "დასების თეორიის" შესახებ. კერძოდ, ჩვენთვის საინტერესოა მისი შეხედულება პირველ და მეორე დასზე. იგი არ ეთანხმება მოსაზრებას, თითქოს ჩვენში ორი დასი გამოსულიყოს — "საქართველოს მოამბის" ერთი, ხოლო "დროების" მეორე... არ.ჯორჯაძის აზრით, ამგვარ აზრს არავითარი საფუძველი არა აქვს.⁴

თუმცა არ.ჯორჯაძე ბევრ დადებითს აღნიშნავდა ილიას მსოფლ-

¹ არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეორე, 1911, თბ., გვ. 119.

² არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეორე, 1911, გვ. 123.

³ იქვე.

⁴ არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეხუთე, 1914, გვ. 192.

მხედველობის შესახებ, მისთვის მაინც შეუცნობელი დარჩა ილიას მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნება, მისი არსი.

როგორ აფასებდა არ.ჯორჯაძე ნ.ნიკოლაძის მსოფლმხედველობის კლასობრივ ბუნებას? მისი აზრით, მცდარია ვინც ამტკიცებს, რომ "ნიკოლაძე თითქმის ყოველთვის განცალკევებულად მოქმედებდა, ყოველთვის თავისი საკუთარი გზით მიდიოდა დამოუკიდებლად და უშიშრად".¹ მას მოჰყავს ნ.ნიკოლაძის სიტყვები იმის დასამტკიცებლად, რომ ი.ჭავჭავაძესა და ნ.ნიკოლაძეს შორის არ იყო იდეური სხვადასხვაობა. კერძოდ, ნ.ნიკოლაძე აღნიშნავდა: "განა ამ სტრიქონების დამწერი... ყველაფერში ეთანხმება, მაგალითად, გ.ნერეთელს, ილია ჭავჭავაძეს, აკაკი ნერეთელს ან ს.მესხს? ან განა ესენი ყველაფერში ეთანხმებიან იმას? არა. ზოგიერთ საქმეში, ზოგიერთ კითხვებზე ჩვენ სხვადასხვა აზრისანი ვართ. მაგრამ ჩვენ საზოგადო მიზანი ყველას ერთი და იგივე გვაქვს და უნდა გვექონდეს. ამ საზოგადო მიზანს ჩვენ ყველანი, ჩვენი ძალისა და ცოდნის მიხედვით, ერთგულად ვემსახურებით". არ. ჯორჯაძე არ ეთანხმება იმას, "ვისაც ჰგონია, რომ ამ ორი მწერლის შუა (ჭავჭავაძე და ნიკოლაძე—ე.ჩ.) არსებითი განსხვავებაა და რომ ისინი ორ სხვადასხვა ბანაკს ეკუთვნოდნენ — ჭავჭავაძე კონსერვატიულს, ნიკოლაძე — ლიბერალურს. ერთსაც და მეორესაც ერთი მიზანი ჰქონიათ, ხოლო სხვადასხვა გზებით აღწევდნენ ამ მიზანს".² ამიტომ არ.ჯორჯაძე აღნიშნავს ნიკოლაძისა და ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობის დაპირისპირების უსაფუძვლობას.

პ.რატიანი სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს, რომ "უკვე 90-იან წლებში ჩაისახა ის მცდარი აზრი, რომ თითქოს თერგდალეულები გამოხატავდნენ შეძლებული კლასების იდეოლოგიას, სახელდობრ: მათი ერთი ნაწილი თავადაზნაურობის იდეოლოგიას, ხოლო მეორე ნაწილი — ბურჟუაზიის იდეოლოგიას. ეს თვალსაზრისი... შემდგომში განვითარდა და ფართოდ გავრცელდა ქართულ ისტორიოგრაფიასა და ლიტერატურათმცოდნეობაში".³

"თერგდალეულების" მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შესწავლისას დიდი მნიშვნელობა აქვს ცნობილი საბჭოთა მკვლევა-

¹ არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეორე, 1911, გვ. 141.

² არ.ჯორჯაძე, თხზულებანი, ნიგნი მეორე, 1911, გვ. 143.

³ პ.რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 10.

რის ს.ხუნდაძის მოსაზრებებს. იგი თავისი დროის ერთ-ერთი ყველაზე ნიჭიერი მკვლევარი იყო, რომელმაც დიდი წვლილი შეიტანა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული საზოგადოებრივი ეკონომიკური აზრის განვითარების საქმეში. მართალია, ზოგიერთი მისი დასკვნა დღეისათვის მოძველებულია, მაგრამ ყურადსაღებია.

ს.ხუნდაძემ მე-19 ს. მეორე ნახევრის ქართველი მოღვაწეების შესახებ მრავალი საყურადღებო მოსაზრება გამოთქვა. თერგდალეულების შესახებ იგი წერდა: "ჩვენი თერგდალეულები ალიზარდნენ 60-იანი წლების რუსეთის ახალ აზროვნების გავლენის ქვეშ და მათ მოინდომეს ამ ახალი იდეების გადმოწერვა და დამყნა საქართველოს ნიადაგზე. ამრიგად, თერგდალეულობა თავისი ისტორიული მნიშვნელობით არსებითად ნიშნავს ახალი იდეების და ახალი საზოგადოებრივი აზროვნების შემოტანას საქართველოში; თერგდალეულებმა ჩვენში განამტკიცეს ახალი საზოგადოებრივი მიმდინარეობა".¹

როგორ აფასებდა ს. ხუნდაძე გ.წერეთლისეული დასების თეორიას? არსებითად იგი იზიარებდა პირველ და მეორე დასს შორის პრინციპულ აზრთა დაპირისპირებას. ს.ხუნდაძე თავისი შეხედულების დასადასტურებლად მიმართავდა ნ.ნიკოლაძის სტატიას "ახალი ახალგაზრდობა", სადაც, მისი აზრით, გაკრიტიკებულია 60-იანი წლების მოღვაწეები. ჩვენი აზრით, ს.ხუნდაძეს და ყველა მის მიმდევარს თეორიული შეცდომა მოსდის, როდესაც ხსენებულ სტატიას ახალი თაობის პრინციპულად განსხვავებული მსოფლმხედველობის დამადასტურებლად მიიჩნევენ.

ნ.ნიკოლაძეს სწამდა მომავლის და დაასკვნდა: "ახალი მიმართულება, ახალი თაობა შემოდის ჩვენ ცხოვრებაში, ეხლანდელი მეცნიერების დახმარებით, როგორც ამ მეცნიერების ნარმომადგენელი, მისი იარაღით აღჭურვილი და ის სასწაულები, რომელიც ჩვენ ხალხს და საზოგადოებას ამ მეცნიერებამ დაანახა, ისეთნაირად ზემოქმედებენ ხალხისა და საზოგადოების გონებაზე, რომ არცერთ ჯიხილოს, არცერთ ძველ ხელნაწერს, არცერთ ჭალარა თმთან თავს მისი ამოხოცვა და შეცვლა არ შეუძლია. ახალმა მეცნიერებამ... მოჰკლა ძველი მიმართულება, ძველი სული და თაობა, და, იმედია, სამუდამოდაც მოჰკლავს ძველ ცხოვრებას."²

ზოგიერთ თერგდალეულს შორის არსებულ უთანხმოებაზე ნ.ნი-

¹ ს.ხუნდაძე, გიორგი წერეთელი, 1931, თბ., გვ. 3.

² ნ.ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ. 3, თბ., გვ. 208.

კოლაძე წერს: "მართალია, ეხლაც სუფევს ჩვენ ახალგაზრდობაში სხვადასხვანაირი აყალ-მაყალი თუ არა, უთანხმოება მაინც, მაგრამ ეს ახალგაზრდობის ხვედრია, და უამისოდ ახალგაზრდობა ახალგაზრდობაც არ იქნებოდა..."¹

დაუსაბუთებელია ს.ხუნდაძის შეხედულება, თითქოს 60-იანი წლების ახალი თაობის ინტელიგენციამაც ჰქონდა ადგილი დაჯგუფებას, დასებად დაყოფასა და ურთიერთშორის პრინციპულ ბრძოლებს. ს.ხუნდაძე ცდილობდა გამოენახა თერგდალეულების მოპირდაპირე ბანაკად დაშლის სოციალურ-ეკონომიკური საფუძვლები.

თავის შეხედულების დასასაბუთებლად ს.ხუნდაძე წერდა: ი.ჭავჭავაძის სამოღვაწეო პროგრამა 70-იან წლებში არსებითად თავადაზნაურულ ლიბერალიზმის მიმდინარეობას გამოხატავდა, იგი პროგრესიული თავადაზნაურობის თვალსაზრისზე დადგა. ი.ჭავჭავაძე ამ პერიოდში ცდილობდა არა ნოდებათა მოსპობას, არამედ თავადაზნაურობის გადარჩენას განადგურებისაგან, მის შეგუებას ახალი ცხოვრების ვითარებასთან.²

ს.ხუნდაძე გარკვევით ლაპარაკობს ი.ჭავჭავაძის თავადაზნაურულ ლიბერალიზმზე. მისი აზრით, ი.ჭავჭავაძე პროგრესულ თავადაზნაურობის იდეოლოგია. ნ.ნიკოლაძესა და "ახალი ახალგაზრდობის" ჯგუფის შესახებ კი ს.ხუნდაძე წერს: "სულ სხვა მიმდინარეობასა და სოციალურ ფენას გამოხატავდა "ახალი ახალგაზრდობის" ჯგუფი. ეს იყო რადიკალური ბურჟუაზიის მსოფლმხედველობის და ინტერესების გამომხატველი. ეს რადიკალური ბურჟუაზიული ინტელიგენცია ველარ ეტეოდა "რეფორმების" ფარგლებში და მის გაღრმავებას მოითხოვდა; იგი ცდილობდა გლეხი გაენთავისუფლებინა მემამულეთა ბატონობისაგან და ხელი შეეწყო ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებისათვის ჩვენში; მისი იდეალი იყო საზოგადოებრივი წყობილების დემოკრატიზაცია... ასეთი პროგრამა არსებითად გამომდინარეობდა ეპოქის მოთხოვნილებიდან და სამრეწველო კაპიტალიზმის განვითარების ინტერესებზე იყო აგებული. ჩვენი ინტელიგენცია, ისტორიულ-ობიექტური პირობების გამო, უნდოდა მას თუ არ უნდოდა, რადიკალური ბურჟუაზიის თვალთახედვით იხილავდა იმ ეპოქაში წამოჭრილ პრობლემებს. როგორც ვხედავთ, 70-იან წლებში ი.ჭავჭავაძისა და გ.წერეთლის სახით ერთიმეორეს დაუპი-

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზულებანი, ტ.3, თბ., გვ. 214

² ს.ხუნდაძე, გიორგი წერეთელი, გვ. 19—20.

რისპირდა თავადაზნაურობის ლიბერალური მსოფლმხედველობა და ბურჟუაზიის რადიკალურ-დემოკრატიული მისწრაფებანი".¹

მართებულად შენიშნავს პ.რატიანი თავის შრომაში — "თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან", რომ "ს.ხუნდაძის კონცეფცია აშკარად მცდარ თეორიულ შეხედულებებზეა აშენებული, მაგრამ მიუხედავად ამისა, თავის დროზე მან მაინც უდავოდ დადებითი როლი ითამაშა ქართული საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში. ს.ხუნდაძის მიერ შემუშავებულმა და საკმაოდ მწყობრად ჩამოყალიბებულმა თვალსაზრისმა საბოლოოდ დაამარცხა და ლიტერატურის სარბიელიდან განდევნა წინანდელი პერიოდის უხამსი შეხედულებანი; მან ხელი შეუწყო და სტიმული მისცა მეცნიერულ კვლევა-ძიების შემდგომ გაფართოებას, რის შედეგად ჯერ კიდევ სამამულო ომამდე გამომზეურდა თერგდალეულთა მოღვაწეობის ამსახველი დიდძალი ახალი ფაქტიური მასალა".²

ს.ხუნდაძემ ღრმა კვალი დააჩნია ქართული საზოგადოებრივი აზრის კვლევის შემდგომ განვითარებას. უნდა აღინიშნოს, რომ მისი შეხედულებანი ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში შეურყეველ ქემმარიტებად იყო აღიარებული.

უკანასკნელ პერიოდში ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის კვლევისას მდიდარი ფაქტობრივი და საარქივო მასალები დაგროვდა, რის შედეგადაც მრავალი ბუნდოვანი საკითხი გაირკვა, მკვლევარებმა ახალი თვალთახედვით შეხედეს თერგდალეულების მოღვაწეობის კლასობრივ ბუნებას. მიუხედავად დიდი წარმატებისა, ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ საკმაო ხარვეზები შეიმჩნევა.

მართებულია ი.ბოცვაძის მოსაზრება, რომ "ნ.ნიკოლაძის "ახალი ახალგაზრდობა" არ უნდა იძლეოდეს საფუძველს ვიფიქროთ, თითქოს ამ წერილით ავტორი თავს ესხმოდეს ილიას და თერგდალეულების ჯგუფს მონიშნულმდეგე ბანაკიდან".³

პ.გუგუშვილი არ იზიარებს შეხედულებას, თითქოს "დროებისა" და "საქართველოს მოამბის" მსოფლმხედველობა დაპირისპირებული იყო. იგი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ "დროებამ" გააგრძელა "საქართველოს მოამბის" ტრადიციები.⁴

¹ ს.ხუნდაძე, გიორგი წერეთელი, გვ. 20-21.

² პ.რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, 1962, გვ. 20.

³ ი.ბოცვაძე, სერგეი მესხი, 1964, თბ., გვ. 90.

⁴ П.В.Гугушвили, Карл Маркс в грузинской публицистике и общественности, 1963, г.Тбилиси, стр.77.

აღსანიშნავია პ. გუგუშვილის ნაშრომები, რომლებიც თერგდალეულების მსოფლმხედველობას შეეხება. მან პირველმა მოგვცა ნამდვილად მეცნიერული შეფასება თერგდალეულების შესახებ. თავის ადრინდელ ნაშრომში იგი აღნიშნავდა — "ქართული საზოგადოებრიობის მაშინდელ სინამდვილეში თერგდალეულების გამოსვლა უთუოდ დიდ რევოლუციურ მოვლენას წარმოადგენდა ჟურნალისტიკის, პუბლიცისტიკისა და მთელი საზოგადოებრივი აზრის სფეროში".¹

ხოლო მისივე ნაშრომში — "კ. მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში" ვკითხულობთ, რომ "... 1860-იანი წლების ქართულ პრესაში ლიტერატურულ და პოლიტიკურ-ეკონომიკურ საკითხებზე გაჩაღებული დისკუსიით ჩამოყალიბდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი რევოლუციურ-დემოკრატიული ქართული პუბლიცისტიკა".²

პროფ. ლ. გორგილაძე ნაშრომში — "იდეოლოგიური ბრძოლის ისტორიიდან საქართველოში" წერს, რომ "თერგდალეულნი ქმნიდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმართულების განმანათლებლობას საქართველოში".³

მართებულად მიგვაჩნია პროფ. დ. გამეზარდაშვილის მოსაზრება, რომ ჯერ 60-იან, ხოლო შემდეგ 70-იან წლებში გაშლილი პოლემიკა მხოლოდ კონკრეტული გამოვლენა იყო იმ წინააღმდეგობისა, რომლის დაძლევა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეებით შეიარაღებულ "თერგდალეულებს" უხდებოდათ თავიანთი მოღვაწეობის გზაზე.⁴

საყურადღებოა გ. აბზიანიძის მრავალმხრივ საინტერესო ნაშრომი — "ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან". გ. აბზიანიძის აზრით, ილია ჭავჭავაძე გვევლინება არა მხოლოდ გენიალურ მხატვარ-რეალისტად, არამედ გარკვეულ პერიოდში ქართველი ხალხის იდეური ცხოვრების უდიდეს ორგანიზატორად. იგი 60-იან წლებში სათავეში უდგება მონიშნავ ქართველ ინტელიგენცი-

¹ პ. გუგუშვილი, ქართული ჟურნალისტიკა, 1941, თბ., გვ. 341.

² პ. გუგუშვილი, კ. მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრიობაში, 1956, თბ., გვ. 8.

³ ლ. გორგილაძე, იდეოლოგიური ბრძოლის ისტორიიდან საქართველოში, 1963, თბ.: გვ. 7.

⁴ დ. გამეზარდაშვილი, ქართული კრიტიკა და ქართველი კრიტიკოსები, ნაწ. I თბ., 1965, გვ. 139.

ას, ფართოდ ნერგავს პროგრესულ-დემოკრატიულ იდეებს, გაბედულად მიდის ხალხში ახალი აზრის გასავრცელებლად. შემდეგ მკვლევარი დასძენს, რომ ილია, როგორც მესამოცე წლების ქართული განმანათლებლობის იდეოლოგი, თავისი დროის მოწინავე, რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების სიმაღლეზე დგას.¹

გ.აბზიანიძე ნ.ნიკოლაძის მოღვაწეობის კლასობრივი არსის შეფასებისას ამტკიცებს, რომ ნ.ნიკოლაძე "ერთ-ერთი გამოჩენილი მეთაურია ბურჟუაზიულ-პროგრესული დასისა, რომელმაც მნიშვნელოვანი ისტორიული მისია შეასრულა გასული საუკუნის ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში...

ნ.ნიკოლაძე სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდა როგორც განმანათლებლობის იდეოლოგი. გარკვეულ ისტორიულ სიტუაციაში, კერძოდ 60-იან წლებში, იგი გვაძლევს რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების შესანიშნავ ნიმუშს "კოლოკოლში" მოთავსებული სტატიით გლახთა "რეფორმის" შესახებ. ამ პერიოდში იგი ამჟღავნებს რუსეთის განმანათლებლობის, 60-იანი წლების დემოკრატიული მსოფლმხედველობის ძლიერ გავლენას. მის გონებრივ მემკვიდრეობაში განსაკუთრებით აღბეჭდილია რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების უდიდესი წარმომადგენლის ნ.გ.ჩერნიშევსკის იდეური ზემოქმედების კვალი".²

ფეიქრობთ, მართებული არ უნდა იყოს ავტორის შეხედულება, თითქოს ნ.ნიკოლაძე არ იზიარებდა რევოლუციურ მეთოდს.

გ.აბზიანიძის აზრით, ნ.ნიკოლაძე თავის თავს თვლიდა ჩერნიშევსკის ორთოდოქსალურ მიმდევრად, მაგრამ ობიექტურად, სცილდებოდა თავისი მასწავლებლის მსოფლმხედველობრივ კონცეფციას. როგორც გ.აბზიანიძე აღნიშნავს, ამის დამადასტურებლად საკმაოა ვთქვათ, რომ ნ.ნიკოლაძისათვის არ არის დამახასიათებელი ჩერნიშევსკის რევოლუციური მეთოდი. თუმცა, განსაკუთრებით 60-იან წლებში, ქართველმა პუბლიცისტებმა არაერთი ფურცელი მიუძღვნეს თვითმპყრობელობის როგორც უსამართლო და ხალხის მჩაგვრელი წესწყობილების სასტიკ კრიტიკას, რომლიდანაც თავისთავად გამომდინარეობდა რევოლუციური დასკვნები, მაგრამ თვითმპყრობელობის

¹ გ.აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, 1959, თბ., 33.

² გ.აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, 1959, თბ., გვ. 125.

სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის რევოლუციური ძალდატანებითი შეცვლის იდეა არ ყოფილა დამახასიათებელი მისი პოლიტიკური მსოფლმხედველობისთვის. თითქოს ნ.ნიკოლაძე თვლიდა, რომ "თვითმპყრობელური სახელმწიფოს შეცვლა იდეალური, სამართლიანი სოციალური წყობილებით შესაძლებელია მონინავე ახალი თაობის კულტურტრეგერული მუშაობის გაშლითა და გაღრმავებით, დემოკრატიულ-პუშმანური იდეების ქადაგებით, ხალხში განათლების შეტანით".¹

გ.აბზიანიძის არსებითად მცდარი თვალსაზრისი სხვათა მცდარი შეხედულებების ახალი ფორმით გამეორებაა. ნ.ნიკოლაძე, გ.აბზიანიძის აზრით, ვერ ამალდა რევოლუციური დემოკრატიზმის სიმაღლემდე. კიდევ მეტიც, ნ.ნიკოლაძე, თურმე, საერთოდ არ იზიარებდა არსებული წყობილების გარდაქმნისათვის ბრძოლის რევოლუციურ მეთოდს. ნ.ნიკოლაძე გამოცხადებულია ევროპის ტიპის განმანათლებლად, დიდ სოციალისტ უტოპისტად.

არ მიგვაჩნია მართებულად აგრეთვე გ.ზაქარიაძის მოსაზრება, თითქოს ნ.ნიკოლაძე "... არასოდეს არ მისულა ცარიზმის რევოლუციური გზით დამხობის იდეამდე".²

გ.მეგრელიშვილმა საფუძვლიანად დაასაბუთა, რომ ნ.ნიკოლაძე რევოლუციურ-დემოკრატიზმის ბრწყინვალე წარმომადგენელია, რომელმაც სოციალიზმის გამარჯვება დაასაბუთა სახალხო რევოლუციის მეშვეობით. ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ საგლეხო რეფორმის მომზადებისა და გატარების პერიოდში მისი რეფორმატორად გამოცხადება, ნ.ნიკოლაძის ლიტერატურული შემოქმედების ზედაპირული შესწავლის შედეგია და მისი საზოგადოებრივი, პოლიტიკური და მეცნიერული მოღვაწეობის ფალსიფიკაციას წარმოადგენს.³

საინტერესო თეორიული პრობლემები წამოჭრა ზ.შველიძემ 1964 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში — "რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის ისტორიიდან ამიერკავკასიაში (XIX საუკუნის 60-იანი და 70-იანი წლების დამდეგი)" და 1971 წელს გამოცემულ შრომაში — "ნარ-

¹ გ.აბზიანიძე, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული აზროვნების ისტორიიდან, 1959, თბ., 126.

² გ.ზაქარიაძე, ნიკო ნიკოლაძის სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი, სახელგამი, 1955, გვ. 9.

³ Г.Мегрелишвили. Грузинская общественно-экономическая мысль во второй половине XIX века. Том. I, 1960, Тбилиси, стр. 297.

კვევები ამიერკავკასიის ხალხთა რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან".

მართებულია ი.ნორაკიძის მოსაზრება ზ.შველიძის შეხედულებათა ევოლუციის შესახებ. "ზ.შველიძე ნაროდნიკობას რევოლუციური მოძრაობის ყველა ეტაპზე მარქსიზმის უბოროტეს მტრად განიხილავდა. იგი კატეგორიულად უარყოფდა ქართველი რევოლუციონერების ზემოქმედებას გლეხთა მოძრაობაზე, გერცენისა და იგარიოვის "კოლოკოლში" ნ.ნიკოლაძის წერილებს არ თვლიდა ნაროდნიკური შინაარსის მქონედ, ხოლო თვით ნ.ნიკოლაძეს — ნაროდნიკული იდეების მატარებლად... ახლაბან გამოსულ ნაშრომში უკვე ზ.შველიძე ნ.ნიკოლაძეს "საქართველოსა და ამიერკავკასიაში რევოლუციურ-ხალხოსნური იდეების თავდადებულ პროპაგანდისტად თვლის".¹

მართებულად მიგვაჩნია ვ. ბახტაძის მოსაზრება ნ.ნიკოლაძის ნაროდნიკად გამოცხადების უსაფუძვლობაზე.²

ი.ნორაკიძის სტატიაში "ნაროდნიკობა და მისი ისტორიოგრაფია საქართველოში", განხილულია ბოლო წლებში გამოქვეყნებული ლიტერატურის ნაწილი, რომელიც ხალხოსნობას შეეხება. აღსანიშნავია, რომ ავტორი საყურადღებო შეხედულებებს გამოთქვამს, მაგრამ ზოგიერთი მისი მოსაზრება დაუსაბუთებლად მიგვაჩნია. კერძოდ, ჩვენი აზრით, სწორი არ არის ნ.ნიკოლაძის შესახებ მისი მოსაზრება: "როგორც ცნობილია, ნაროდნიკობის ძირითადი არსი გლეხობის დემოკრატიული იდეოლოგიაა, ნაროდნიკობის ყველა მიმართულებისა და მიმდინარეობისათვის დამახასიათებელი საერთო ნიშანია განვითარების არაკაპიტალისტური გზის აღიარება. და ეს ნიშანი კი ნ.ნიკოლაძის მსოფლმხედველობაში თვით 90-იანი წლების ბოლომდე თითქმის უცვლელი დარჩა".³

დასაბუთებულად მიგვაჩნია ი.ანთელავას აზრი, რომ "ზ.შველიძე საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ხალხოსნური იდეოლოგიის ერთ-ერთ ფუძემდებლად ნიკო ნიკოლაძეს თვლის. ეს მოსაზრება, როგორც ცნობილია, პირველად პროფ. ს.ხუნდაძემ წამოაყენა და ამიტომ

¹ ი.ნორაკიძე, ნაროდნიკობა და მისი ისტორიოგრაფია საქართველოში, ჟურ. "მაცნე", 1967, № 6, გვ. 372.

² В.Бахтадзе. Очерки по истории грузинской общественной мысли (60-90 г. XIX-столетия). Тбилиси, 1960, стр. 117.

³ ი.ნორაკიძე, ნაროდნიკობა და მისი ისტორიოგრაფია საქართველოში, ჟურ. "მაცნე", 1967, № 6, გვ. 366

სასურველი იყო ამის სათანადო აღნიშვნა. ის გარემოება, რომ ნიკოლაძე, ზ.შველიძის სიტყვით, გლეხური რევოლუციის თვალსაზრისზე იდგა და რომ მას უტოპიური სოციალიზმის იდეები უტრიალებდა თავში, კიდევ არ არის საკმარისი საფუძველი იმისათვის, რომ იგი ნამდვილ ხალხოსნად ვაღიაროთ. ხალხოსნობა ხომ მაინც გარკვეული ნიშნების მქონე შეხედულებათა სისტემაა, რომელთა შორის მთავარია თემის იდეალიზაცია და კაპიტალიზმის რეგრესად, დაცემულობად აღიარება, ნიკოლაძისათვის ხომ არც ერთი ეს ნიშანი დამახასიათებელი არ ყოფილა.¹

ზ.შველიძე ბოლო ხანებში გამოქვეყნებულ ნაშრომში კი წერს: "ე.ი.ლენინის ფუძემდებლური დებულებების მიხედვით "მემკვიდრეობაში" უნდა ეიგულისხმოდ რეფორმის შემდგომი რუსეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა — რაზნოჩინელობა, რომლის შესატყვისი გაბატონებული მიმართულება ხალხოსნობა, იყო... "მემკვიდრეობის" ძირითადი წარმომადგენლები იყვნენ ბატონყმობის დაცემის დროინდელი რევოლუციონერები და რევოლუციონერი ხალხოსნები, რომელთა საერთო იდეური საფუძველი ნ.გ. ჩერნიშევსკის მიერ დასრულებული სახით ჩამოყალიბებული "რუსული გლეხური სოციალიზმის თეორია" იყო. ამათ გარდა, "მემკვიდრეობაში" გარკვეული მოსაზრებით განმანათლებლობაც შედიოდა".²

საფუძველს მოკლებულია აგრეთვე ზ.შველიძის მოსაზრება: "...ჩვენში მარქსიზმის წინამორბედნი პირველ რიგში იყვნენ აქაური რევოლუციონერი დემოკრატები, ანუ რევოლუციონერი ხალხოსნები"

ჩვენთვის მეტად საინტერესოა მ.გაფრინდაშვილის გამოკვლევა — "ნარკვევები ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან", რომელიც კარგი შენაძენია ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიისათვის. მასში გაანალიზებულია ქართველი განმანათლებლების ისეთი საუკეთესო წარმომადგენლების მსოფლმხედველობა, როგორებიც არიან გ.წერეთელი, სერგეი მესხი, იაკობ გოგებაშვილი. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ავტორის რიგი საკითხი ორიგინალურად აქვს დაყენებული. აღნიშნული გამოკვლევა უდავოდ წინ გადად-

¹ ი.ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, 1967, თბ., გვ. 18.

² ზ.შველიძე, ნარკვევები ამიერკავკასიის ხალხთა რევოლუციურ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (XIX საუკუნის 60-იანი წლები და 70-იანი წლების დამდეგი), 1971, თბ., გვ. 65.

გმული ნაბიჯია ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის განვითარებაში. სავსებით სამართლიანია ავტორის მსჯელობა ს.მესხს რევოლუციონერ-დემოკრატად რომ აცხადებს: "ს.მესხი დაჟინებით ქადაგებდა... უტოპიურ შეხედულებას, რადგან ამას მოითხოვდა, მისი აზრით, ინტერესები ქართველი გლეხობისა, რომელიც მას საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ძირითად ძალად მიაჩნდა. ს. მესხი, ისევე როგორც ყველა სხვა ქართველი განმანათლებელი, თვლიდა, რომ საქართველოს ბედი გლეხობაზე იყო დამოკიდებული და რომ იგი პირნათლად მოიხდინა ვალს სამშობლოს წინაშე, თუ განათლების და ეკონომიური გაძლიერების საშუალებით ნელში გაიმართებოდა".¹

თუ თერგდალეულები გლეხობის იდეოლოგიები არიან, მაშ ვინ არიან ხალხოსნები, ვის ინტერესებს იცავენ ისინი.

ქართველი განმანათლებლების მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შეფასებაში ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში გაბატონებული შეხედულება მცდარია — ერთიმეორეშია არეული განმანათლებლობა და ნაროდნიკობა, მაშინ, როდესაც მათ შორის არსებითი განსხვავებაა.

1962 წ. გამოვიდა პ. რატიანის მრავალმხრივ საინტერესო გამოკვლევა — "თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან" თერგდალეულების ყველაზე საუკეთესო წარმომადგენლის ი.ჭავჭავაძის შესახებ ავტორი აღნიშნავს, რომ "რამდენიმე წლის გულდასმითმა კვლევა-ძიებამ ჩვენ იმ მტკიცე დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ილია ჭავჭავაძე და მისი უახლოესი თანამებრძოლები იყვნენ არა ექსპლოატატორული კლასების (თავადაზნაურობისა და ბურჟუაზიის), არამედ მშრომელი ხალხის, პირველ რიგში, გლეხობის იდეოლოგები".²

თერგდალეულების მსოფლმხედველობის კლასობრივი არსის გაგებაში მკვლევარ პ.რატიანის შეხედულებათა კვინტესენციას წარმოადგენს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ თერგდალეულებს ჰქონდათ ერთგვარი საფუძველი ელაპარაკათ მთელი ხალხის, მთელი ერის სახელით, მაგრამ თანამედროვე მეცნიერება არ სცნობს და უკუაგ-

¹ მ.გაფრინდაშვილი, ნარკვევები XIX საუკუნის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, ტ. I, 1959, თბ., გვ. 258.

² პ.რატიანი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 24.

დებს ანტაგონისტურ კლასებად დაყოფილ საზოგადოებაში ერის "საერთო ინტერესების" თეორიას: "თანამედროვე მეცნიერებას მიაჩნია, რომ თვით გარდამავალ ეპოქებშიც კი არც ერთ საზოგადო მოღვაწეს არ ძალუძს გამოეთიშოს ერთმანეთის წინააღმდეგ სამტროდ ამხედრებულ კლასების ურთიერთ დაპირისპირებულ ინტერესებს და თანაბრად ემსახუროს ყველა კლასს, მთელ ერს".¹

ამ დებულებაში მოცემულია თერგდალეულების მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შეფასება.

თანამედროვე პირობებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ეტაპზე, ყოფილ კოლონიურ ქვეყნებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლები მიმდინარეობს "საერთო ნიადაგის" დროშით, იგი აინტერესებს როგორც გაბატონებულ, ისე ჩაგრულ მასებს.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის შემდგომ, პროლეტარულ ეტაპზე, განმანათლებლები თავს ესხმიან გაბატონებულ კლასებს და მათ დამცველებს, მათი ინტერესები არ შეიძლება "საერთო" იყოს. საერთო მტრის წინააღმდეგ საჭიროა ძალების კონსოლიდაცია და არა დაქსაქსვა, რასაც ზოგჯერ ადგილი აქვს და დიდი ზიანიც მოაქვს მშრომელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის გაშლისათვის.

ვ.ი. ლენინი წერდა: "განმანათლებლები მოსახლეობის არც ერთ კლასს არ გამოჰყოფდნენ, როგორც თავიანთი განსაკუთრებული ყურადღების საგანს, ლაპარაკობდნენ არა მარტო ხალხზე საერთოდ, არამედ ერზეც კი საერთოდ!"² (ხაზი ჩვენია ე.წ.).

პ.რატინი თავის ადრინდელ შრომაში — "ილია ჭავჭავაძის ფილოსოფიური და სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი" წერს: "ხომ არ იყო მართალი თვითონ ილია, როცა თავის თავს არც ერთი ნოდების (კლასის) წარმომადგენლად არ სთვლიდა და მთელი ქართველი ერის სახელით ლაპარაკობდა? უნდა ვაღიაროთ, რომ ილიას რწმენას — რომ ის იყო მთელი ქართველი ხალხის წარმომადგენელი, მთელი ერის ინტერესების გამომხატველი და დამცველი — უთუოდ გააჩნდა ერთგვარი საფუძველი. ილია ჭავჭავაძეს, როგორც საერთოდ ყოველ განმანათლებელს, გულწრფელად და ყოველგვარი ან-

¹ პ.რატინი, თერგდალეულთა რევოლუციური მოღვაწეობის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 31.

² ვ.ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 656.

გარების გარეშე სწამდა, რომ ემსახურებოდა არა ერთ რომელიმე კლასს, არამედ მთელ ქართველ ხალხს, განურჩევლად წოდებისა. ასეთ რწმენას მას უნერგავდა ეპოქის თავისებურებანი, როცა ჯერ კიდევ არ იყო გამორკვეული ახლად ჩასახული ეკონომიური ურთიერთობის ნამდვილი ბუნება, მისი ყველა წინააღმდეგობა და უკუღმართობანი".¹

შემდეგ ავტორს მოაქვს ვ.ი.ლენინის ნაწარმოებიდან ჩვენ მიერ ციტირებული ადგილი და კომენტარს უკეთებს: "ლენინის ეს ძვირფასი მითითება სავსებით არკვევს ჩვენს პრობლემას. სწორედ ამიტომ ვამბობთ ჩვენ, რომ ი.ჭავჭავაძეს ჰქონდა განსაზღვრული საფუძველი გულწრფელად ეფიქრა, რომ იგი წარმომადგენელია არა რომელიმე ცალკე კლასისა, არამედ მთელი ხალხის, მთელი ერისა. მართლაც, თუ ბურჟუაზიას იგი მომავლისადმი დამოკიდებულებით მიეკუთვნებოდა, ხოლო თავადაზნაურობას თავისი წარმოშობითა და მდგომარეობით, — სამაგიეროდ, მთელი თავისი არსებით, ფიქრითა და გრძნობით იგი ეკუთვნოდა უბრალო ხალხს, გლეხობას... გლეხი იყო ილიას სათაყვანებელი, მისი იმედი, და საკვირველი როდია, რომ მომავალი, უკეთესი საზოგადოების იდეალებს იგი გლეხსა და მის გუთანს უკავშირებდა. სწორედ ამიტომ ობიექტურად ი.ჭავჭავაძე გლეხობის იდეოლოგიად უნდა ჩაითვალოს".²

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ვ.ი. ლენინის საყურადღებო სახელმძღვანელო დებულება პრატიკაში ბოლომდე არ გაიზიარა და მხოლოდ რეფორმების ეპოქისათვის ჩათვალა მისაღებად. ი. ჭავჭავაძეს თავისი თავი მხოლოდ შეეძლო ჩაეთვალა მთელი ერის წარმომადგენლად, სინამდვილეში კი იგი გლეხობის იდეოლოგიად უნდა იქნეს აღიარებული. ნაშრომის სხვა ადგილას კი ავტორი მხედველობაში იღებს ვ.ი. ლენინის ზემოთ მოტანილ დებულებას და წერს: "ამ გარემოებით აიხსნება, რომ ილიამ მოახერხა "მოეხსნა" კლასთა ბრძოლის საკითხი და აეშენებინა თავისი საზოგადოება კლასთა ჰარმონიის ნიადაგზე ისე, რომ არ უღალატნია 60-იანი წლების მემკვიდრეობისათვის".³

ილიას მართლაც არ უღალატნია თავისი მსოფლმხედველობისათვის. სწორედ ამიტომ კლასთა ბრძოლის შესახებ მის მიერ გამოთ-

¹ პრატიკანი, ილია ჭავჭავაძე, ფილოსოფიური და სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი, 1954, თბ., გვ. 62-63.

² იქვე, გვ. 64.

³ პრატიკანი, ილია ჭავჭავაძე, ფილოსოფიური და სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი, 1954, თბ., გვ. 190.

ქმული მოსაზრება მისი ნაკლი კი არ არის, არამედ ახასიათებს მას, როგორც ორიგინალურ და ღრმა მოაზროვნეს. მკვლევართა უმრავლესობა არასწორ პოზიციებზე დგას. ზემოთ მოტანილი ზოგიერთი მასალა ამის ნათელი დადასტურებაა. თუმცა ბოლო ხანებში ბევრი საგულისხმო ნაშრომი გამოქვეყნდა, მაგრამ ჯერ კიდევ აქვს ადგილი თერგდალეულებისა და ნაროდნიკების მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების გაიგივებას. მკვლევარები, რომლებიც ასაბუთებენ, რომ თერგდალეულები გლეხობის იდეოლოგიები არიან, ფაქტიურად ამცირებენ მათს ისტორიულ დამსახურებას. თუ თერგდალეულები გლეხობის იდეოლოგიები არიან, თავისთავად გასაგებია, რომ მათი მსოფლმხედველობა გლეხობის კლასობრივი დიფერენციაციის კვალობაზე უნდა განვითარებულიყო. გლეხობის დიფერენციაცია 80-იან წლებში განსაკუთრებით ფართო ხასიათს იღებს. ფაქტიურად თერგდალეულები 80—90-იან წლებში კულაკობის ინტერესების დამცველებად გადაიქცეოდნენ. ეს გარემოება კი თავიდანვე გამო-რიცხავს თერგდალეულების მსოფლმხედველობის განვითარების ისტორიულ პროცესს. აღსანიშნავია, რომ ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებაში მკვეთრი გადახრა არ აღინიშნებოდა.

ნაროდნიკობა და განმანათლებლობა ურთიერთგამომრიცხველი, დაპირისპირებული მსოფლმხედველობაა. ვ.ი. ლენინი აღნიშნავდა, რომ "როგორც დასავლეთ-ევროპელი განმანათლებელი, როგორც 60-იანი წლების ლიტერატურის წარმომადგენელთა უმრავლესობა, სკალდინიც გამსჭვალულია მხურვალე მტრობით ბატონყმობისადმი და ყველა მისი გამოვლინებისადმი ეკონომიურ, სოციალურ და იურიდიულ დარგში. ეს "განმანათლებლის" პირველი დამახასიათებელი თვისებაა. მეორე დამახასიათებელი თვისება, რაც საერთოა ყველა რუსი განმანათლებლისათვის, — ეს არის მხურვალე დაცვა განათლებისა, თვითმმართველობისა, თავისუფლებისა, ცხოვრების ევროპული ფორმებისა და საერთოდ რუსეთის ყოველმხრივი ევროპეიზაციისა, ბოლოს "განმანათლებლის" მესამე დამახასიათებელი თვისებაა ხალხის მასების, უმთავრესად გლეხთა (რომელნიც ჯერ სავსებით განთავისუფლებულნი არ იყვნენ ანდა ის-იყო თავისუფლდებოდნენ განმანათლებლების ეპოქაში) ინტერესების დაცვა, იმის გულწრფელი რწმენა, რომ ბატონყმობის გაუქმებას და მისი ნაშთების მოსპობას საყოველთაო კეთილდღეობა მოჰყვებოდა, და გულწრფელი სურვილი ამისათვის ხელშეწყობისა. ეს სამი თვისება შეადგენს სწო-

რედ იმის არსს, რასაც ჩვენში "60-იანი წლების მემკვიდრეობას" უწოდებენ და საჭიროა ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ ამ მემკვიდრეობაში ნაროდნიკული არა არის რა".¹

აქედან გამომდინარე, დაუსაბუთებელია მ.გაფრინდაშვილის მოსაზრება ხალხოსნების განმანათლებლად გამოცხადების შესახებ.²

ვ.ი. ლენინი დასძენს, რომ რუსეთში არსებობენ ისეთი მწერლები, რომელთა შეხედულებებიც აღნიშნულ თვისებებს ეფარდებოდა და არასოდეს ნაროდნიკობასთან საერთო არა ჰქონიათ რა.

როგორ ესმის ვ.ი. ლენინს ნაროდნიკობა, როგორც იდეური მიმდინარეობა? იგი წერს: — "ნაროდნიკობად ჩვენ მიგვაჩნია შეხედულებათა ის სისტემა, რომელიც შეიცავს შემდეგ სამ თვისებას: 1) კაპიტალიზმის აღიარება რუსეთში დაცემულობად, რეგრესად. აქედან გამომდინარეობს მისწრაფება და სურვილები "შეაფერხონ", "შეაჩერონ", "შესწყვიტონ" საუკუნოვან ბურჟთა "მსხვერვა" კაპიტალიზმის მიერ და სხვა ამის მსგავსი რეაქციული გოდება. 2) აღიარება საერთოდ რუსეთის ეკონომიური ნყობის თვითმყოფობისა და კერძოდ გლეხის თვითმყოფობისა მისი თემით, არტელით და სხვ... თემურ გლეხობას უყურებენ როგორც კაპიტალიზმთან შედარებით რაღაც უმაღლეს, უკეთეს რასმე; ჩნდება "ბურჟთა" იდეალიზაცია. გლეხობაში უარყოფენ და აფუჩეჩებენ იმავე წინააღმდეგობებს, რომლებიც ყოველგვარ სასაქონლო და კაპიტალისტურ მეურნეობას მოსდგამს, უარყოფენ ამ წინააღმდეგობათა კავშირს მათს უფრო განვითარებულ ფორმასთან კაპიტალისტურ მრეწველობასა და კაპიტალისტურ მინათმოქმედებაში. 3) უგულებელყოფა ჩვენი ქვეყნის "ინტელიგენციისა" და იურიდიულ-პოლიტიკურ დანესებულებათა კავშირისა განსაზღვრულ საზოგადოებრივ კავშირისა განსაზღვრულ საზოგადოებრივ კლასთა მატერიალურ ინტერესებთან".³ ან კიდევ "გლეხისა და მისი თემის იდეალიზაცია ნაროდნიკობის ერთ-ერთი აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია".

ვ.ი.ლენინის აზრით, ნაროდნიკობამ განმანათლებელია "მემკვიდ-

¹ ვ.ი.ლენინი, ოხზ., ტ. 2, გვ. 626—627.

² რ.მ.გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, 1966, თბ., გვ.8.

³ ვ.ი. ლენინი, ოხზ., ტ. 2, გვ. 639.

რეობასთან" შედარებით წინ დიდი ნაბიჯი გადადგა, რუსეთის კაპიტალიზმის საკითხი რომ დააყენა, მაგრამ "ამ საკითხის მის მიერ გადანიშნული წერილობითი თვალსაზრისისა და კაპიტალიზმის სენტიმენტალური კრიტიკის გამო იმდენად არაადამაკმაყოფილებელი აღმოჩნდა, რომ ნაროდნიკობა საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელ რიგ უმნიშვნელოვანეს საკითხებში უკან მოექცა "განმანათლებლებთან" შედარებით. ნაროდნიკობის შეერთება ჩვენებურ განმანათლებელთა მემკვიდრეობასა და ტრადიციებთან ბოლოს და ბოლოს მინუსი აღმოჩნდა".¹

ვ.ი. ლენინი დაასკვნის, რომ განმანათლებელს სწამდა არსებული საზოგადოებრივი განვითარება, ვინაიდან ვერ ამჩნევდა მის დამახასიათებელ წინააღმდეგობას. ნაროდნიკს კი ეშინია არსებული საზოგადოებრივი განვითარებისა, ვინაიდან მან უკვე შეამჩნია ეს წინააღმდეგობანი. "მონაფეს" სწამს არსებული საზოგადოებრივი განვითარებისა, რადგან მას საუკეთესო მომავლის სანინდრად მხოლოდ ამ წინააღმდეგობათა სრული განვითარება მიაჩნია. ამიტომ პირველი და უკანასკნელი მიმართულება ისწრაფვის ხელი შეუწყოს, დააჩქაროს, გააადვილოს ამ გზით განვითარება, თავიდან მოიშოროს ყველა ის დაბრკოლება, რომელიც ხელს უშლის და აფერხებს ამ განვითარებას. ნაროდნიკობა, პირიქით, ისწრაფვის შეაფერხოს და შეაჩეროს ეს განვითარება.

ყველა ზემოთქმულიდან ნათელია, რომ ნაროდნიკობა, როგორც მსოფლმხედველობა, გლეხობის იდეოლოგიაა, რაც განმანათლებლობასთან შედარებით, უკან გადადგმული ნაბიჯია. ამის შესახებ ვ.ი. ლენინი გარკვევით წერს: "პირველი და უკანასკნელი მიმართულება, თავისი სურვილების შინაარსით, შეესაბამებოდა იმ კლასთა ინტერესებს, რომელთაც კაპიტალიზმი ჰქმნის და ავითარებს; ნაროდნიკობა თავისი შინაარსით შეესაბამება იმ წერილ მწარმოებელთა კლასის, წერილი ბურჟუაზიის ინტერესებს, რომელსაც თანამედროვე საზოგადოების დანარჩენ კლასთა შორის შუალედი მდგომარეობა უჭირავს. ამიტომ ნაროდნიკობის წინააღმდეგობრივი დამოკიდებულება "მემკვიდრეობისადმი" სრულებითაც არ არის შემთხვევითი, არამედ თვით ნაროდნიკულ შეხედულებათა შინაარსის აუცილებელი შედეგია: ჩვენ დავინახეთ, რომ განმანათლებელთა შეხედულებების ერთ-ერთ ძირითად თვისებას წარმოადგენდა მხურვალე მის-

¹ ვ.ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 654.

წარაფება რუსეთის ევროპეიზაციისადმი, ნაროდნიკებს კი, თუ ნაროდნიკებად დარჩენა სურთ, არავითარ შემთხვევაში არ შეუძლიათ ამ მისწრაფების სავსებით გაზიარება".¹

მარქსისტებისათვის საჭირო იყო მხოლოდ განმანათლებელთა მემკვიდრეობის დაცვა, მაგრამ "მემკვიდრეობის დაცვა სრულიადაც არ ნიშნავს მხოლოდ მემკვიდრეობით დაკმაყოფილებას, და ევროპეიზმის ზოგადი იდეალების დაცვას "მონაფეები" უმატებენ იმ წინააღმდეგობათა ანალიზს, რომელთაც ჩვენი კაპიტალისტური განვითარება შეიცავს."²

ვფიქრობთ, მოტანილი ადგილიდან ნათლად ჩანს, რომ ნაროდნიკები წერილი ბურჟუაზიის, გლეხობის იდეოლოგიები არიან, მაგრამ ილია ჭავჭავაძის გამოცხადება გლეხობის იდეოლოგიად ისტორიულ სინამდვილეს არ შეეფერება. პ.რატიანის აზრით, ილია განმანათლებელთა ბრწყინვალე პლუადის წარმომადგენელია, ამავე დროს მკვლევარი დაჟინებით ამტკიცებს, რომ ილია სხვა განმანათლებლებთან ერთად გლეხობის იდეოლოგია, ან ილია განმანათლებელია, და ამდენად მის მსოფლმხედველობაში არა არის რა ნაროდნიკული, მაშასადამე, არ შეიძლება ილიას გლეხობის იდეოლოგიად გამოცხადება, ანდა ილია გლეხობის იდეოლოგია და მისი მსოფლმხედველობა ნაროდნიკულია, ხოლო როგორც ლენინი გვასწავლის, განმანათლებლობასთან შედარებით ნაროდნიკობამ უკან გადადგა ნაბიჯი მთელ რიგ პრინციპულ საკითხებში. მკვლევარები, რომლებიც თერგდალეულებს გლეხობის იდეოლოგიებად აცხადებდნენ ფაქტიურად ვერ განასხვავებენ ერთმანეთისაგან ნაროდნიკებისა და თერგდალეულების მსოფლმხედველობის კლასობრივ არსს. ვ.ი. ლენინი კი გარკვევით, ნათლად მიუთითებს, რომ განმანათლებლები მოსახლეობის არც ერთ კლასს არ გამოყოფდნენ, როგორც თავიანთი განსაკუთრებული ყურადღების საგანს, ლაპარაკობდნენ არა მარტო ხალხზე საერთოდ, არამედ ერზეც კი საერთოდ.

განმანათლებლები ისტორიული დამსახურების თვალსაზრისით, გაცილებით პროგრესულ თვასაზრისზე იდგნენ, ვიდრე ნაროდნიკები თერგდალეულები თავიანთი მოღვაწეობით ხელს უწყობდნენ "იწ კლასთა ინტერესებს, რომელთაც კაპიტალიზმი ქმნის და ავითარებს" მაშინ, როდესაც ნაროდნიკების შეხედულებანი ხელს უშლიდნენ ან მოვლენის განვითარებას.

¹ ვ.ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 656—657.

² იქვე, გვ. 657.

ი. ბოცვაძე თავის სადოქტორო დისერტაციაში ს. მესხისა და საერთოდ განმანათლებლების შესახებ გამოთქვამს ზოგიერთ საყურადღებო მოსაზრებას, მაგრამ განმანათლებლების მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების გაგებაში თანმიმდევრობას ვერ იჩენს და საბოლოოდ მაინც ცდება. მოვიტანთ რამდენიმე ადგილს მისი სადისერტაციო შრომიდან: "ს.მესხი, როგორც ტიპიური განმანათლებელი, ქართველი ხალხის ნაციონალ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო წარმომადგენელია, რომელიც მთელი არსებით მიისწრაფვის ნათელი მომავლისაკენ, რაც მისი წარმოდგენით იმაში მდგომარეობდა, რომ ქართველ ხალხს მოეპოვებინა დამოუკიდებელი ცხოვრება და შეექმნა ისეთი საზოგადოებრივი წყობილება, სადაც ადგილი არ ექნებოდა ეროვნულ და სოციალურ ჩაგვრასა და ექსპლოატაციას".¹

ი.ბოცვაძე ს. მესხისა და სხვა ქართველი განმანათლებლების შესახებ აღნიშნავს: "სერგეი მესხმა, სწორედ ისე, როგორც ეს ილია ჭავჭავაძისათვის, აკაკი წერეთლისათვის, იაკობ გოგებაშვილისა და სხვა ქართველ განმანათლებელთათვის, იყო დამახასიათებელი, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის კეთილშობილური ამოცანები სოციალური ბრძოლის საკითხებს დაუკავშირა, მაგრამ წინა ხაზზედ მაინც ეროვნული პრობლემების მოგვარების საკითხი წამოსწია, რომელიც დემოკრატიულ ნიადაგზე დააფუძნა და ამით მშვენივრად გამოხატა ქართველი ხალხის ეროვნულ-დემოკრატიული მიწნაფებანი... "ყველა განმანათლებელის და მათ შორის სერგეი მესხის მიზანი ყოველგვარი ჩაგვრისაგან თავისუფალი და პოლიტიკურად დამოუკიდებელი საქართველოს შექმნის საკითხი იყო, რაც მის მშობელ ერს ბედნიერებას მოუტანდა".²

საყურადღებოა ისიც, რომ ი. ბოცვაძე თერგდალეულების მსოფლმხედველობის შეფასებისას თანმიმდევრობას ვერ იცავს. იგი წერს: "ქართველმა განმანათლებლებმა და მათ შორის ს. მესხმაც ვერ შეძლეს თავი დაეღწიათ ისტორიულ შეზღუდულობისთვის, ვერ შეძლეს სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის არსის განმარტება, მათ ვერც ის საზოგადოებრივი პოლიტიკური ძალა დაინახეს, რომელიც ხორცს შეასხამდა მათ კეთილშობილურ მიწნაფებებს".³

¹ ი.ბოცვაძე, "სერგეი მესხი", სადოქტორო დისერტაცია, 1964, თბ., გვ. 116.

² იქვე, გვ. 112.

³ იქვე.

ი.ბოცვაძე, თერგდალეულების სწორედ კლასთა თანამშრომლობის იდეაში ხედავს ქართველ სამოციანელთა შეცდომას. იგი წერს: "მართალია, ს. მესხის ეროვნულ პროგრამაში ზოგი რამ უტოპიური იყო, მას არ ესმოდა, რომ ცარიზმის, ფეოდალიზმის რღვევის და კაპიტალიზმის განვითარების პირობებში, როდესაც კლასობრივი ბრძოლა თანდათანობით მწვავე ხასიათს იღებდა, ანტაგონისტურად განწყობილ კლასებსა და სოციალურ ფენებს შორის ჰარმონიული ურთიერთდამოკიდებულებების დამყარება უნიადაგო ოცნება იყო. აქ იყო სწორედ ს. მესხის და სხვა ქართველ სამოციანელთა შეცდომა, მაგრამ ეს ეპოქის შეზღუდულობით იხსნება მხოლოდ".¹

განმანათლებლები არ იზიარებდნენ ნაროდნიკობის გლეხური რევოლუციის იდეას. პირიქით, ისინი მათ რუსოს უკუდო რევოლუციონერებს უწოდებდნენ. ერთი შეხედვით, განმანათლებლების შეხედულებანი ძირითად საკითხებში რევოლუციურ ნაროდნიკობასთან შედარებით ლიბერალურ ღონისძიებებად მოგვეჩვენება, მაგრამ ეს მხოლოდ ფორმალურად. სინამდვილეში მათი მოღვაწეობა და პრაქტიკული საქმიანობა, მათ მიერ მნიშვნელოვანი სამეურნეო და პოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტა ნაროდნიკობასთან შედარებით გაცილებით პროგრესული იყო.

70-იან წლებში ჩვენში რევოლუციური ხალხოსნები დიდ მუშაობას ეწეოდნენ ხალხში. ხალხოსნურად განწყობილი ინტელიგენცია 70-იან წლებში გადამწყვეტ ბრძოლას უცხადებს მეფის მთავრობას და ძალდატანების საშუალებით ცდილობს მის შეცვლას. მართალია, მათ ბრძოლას შედეგი არ მოჰყოლია, მაგრამ მათ უდიდესი როლი შეასრულეს მასების გარევოლუციონერების საქმეში.

ქართველი ხალხოსნების რევოლუციურ-პრაქტიკული საქმიანობა 70-იან წლებში მარცხით დამთავრდა. ნაროდნიკების პროპაგანდამ ფესვები ვერ გაიდგა გლეხთა ფართო მასებში, რის გამოც მათ ვერ შეძლეს მეფის თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ გლეხთა ამხედრება. 1876—1877 წლებში ხალხოსნურმა მოძრაობამ დიდი დარტყმა განიცადა, დაიწყო მასობრივი დაპატიმრებანი, რამაც ხალხოსნები აიძულა შეეცვალათ თავიანთი ტაქტიკა.

ქართველი თერგდალეულები — განმანათლებლები, რომლებიც თავგამოდებით იცავდნენ ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის იდეას, კარგად ხედავდნენ, რომ ბრძოლისაკენ მოწოდება იმ პერიოდში ყოვე-

¹ ი.ბოცვაძე, "სერგეი მესხი", სადოქტორო დისერტაცია, 1964, თბ., გვ. 116.

ლად დაუშვებელი იყო. ჩვენი აზრით, ხალხოსნური ორგანიზაციების რევოლუციური მოღვაწეობის მარცხი გამაფრთხილებელი ნიშანი გახდა ქართველი განმანათლებლებისათვის. შემთხვევითი როდია, რომ სწორედ ხალხოსნური ორგანიზაციების დამარცხების შემდეგ, 1876—1877 წლებში ილია ჭავჭავაძე გამოვიდა კლასობრივი ბრძოლის საერთო ნიადაგის ქადაგებით. იმ პირობებისათვის სხვა გამოსავალი თერგდალეულებს და მათ ბელადს აქ ჰქონდათ. ახალ პირობებში სწორედ აღნიშნული თეორიის ქადაგება იყო ყველაზე საჭირო. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ იმ პერიოდში არ არსებობდა რევოლუციური ძალა, რომელიც შეძლებდა არსებული ურთიერობის დამხობას, გლეხობას კი, როგორც რევოლუციის მთავარ ძალას, ისინი არ ემხრობოდნენ, არ იზიარებდნენ გლეხური რევოლუციის ხალხოსნურ იდეას, ხოლო ხალხოსნური მოძრაობის დამარცხებამ აიძულა თერგდალეულები თავიანთი ტაქტიკა შეეცვალათ. თვით ნაროდნიკებსაც აღარ შეეძლოთ ამკარად გამოსულიყვნენ რევოლუციური ბრძოლის ქადაგებით.

მაშასადამე, 1877 წელს ილიას გამოსვლა თითქოს გაფრთხილებას იძლეოდა, რომ ჯერჯერობით რევოლუციისათვის ხალხი მოუმზადებელი იყო. ამავე დროს, მან თეორიულად განაზოგადა ხალხოსნების რევოლუციური მოღვაწეობის დამარცხება, ხალხს მოუწოდა ეროვნული კონსოლიდაციისაკენ. ნაროდნიკების ძირითადი შეხედულების წინააღმდეგ ბრძოლის თეორიული დასაბუთება იყო 1877 წელს "ცხოვრება და კანონში" ნამოყენებული დებულება: "ერთის სიტყვით, ჩვენს ცხოვრებაში არის იმისთანა ფესვნი, რომელთა ზედაც შეიძლება ამოვიდეს სიკეთე ერთობისა და ყველასათვის სახეიროდ გაიშალოს. ამას უნდა დავტრფოდეთ და შევხაროდეთ და არა ვთაკილობდეთ და ვმტრობდეთ. ამას ხელის შეწყობა ჰმართებს და არა ხელის შემართვა. ამით იმის თქმა კი არ გვინდა, რომ ჩვენში გლეხი, თავადი, აზნაური, თუ მღვდელი ყველგან ეგრე ძმურად სცხოვრობენ, არა—ძალიან ბევრგან სუფევს განხეთქილება, ხოლო დიდი შეცდომა იქნება, ამისი მიზეზი თითონ ნოდებათა წყობას, მის შინაგან არსებას, თვისებას, ზნეს და ჩვეულებას და აქედამ წარმომდგარ მიდრეკილებას მივაწეროთ".¹

თითქოს ილია თავის მსოფლმხედველობას ლალატობს, 60-იან წლებში წინა პლანზე მისი მსოფლმხედველობის რევოლუციური

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 6, გვ. 56—57.

მხარეა წამოწეული, 80-იან წლებში კი — ლიბერალური, მაგრამ ყოველივე ეს მხოლოდ ფორმალურად ჩანს. შინაარსობრივად მისი მრწამსი იგივე რევოლუციური პათოსით არის გაჟღენთილი.

საყურადღებოა ვ.გაგოიძის მოსაზრება, რომელსაც იგი გამოთქვამს თავის მრავალმხრივ საინტერესო შრომაში — "ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა". იგი წერს: "ილიას მსოფლმხედველობაში არაერთი მარჯვნივ გადახრა არ მომხდარა, შეიცვალა არა მისი დამოკიდებულება თვითმპყრობელობასთან, არამედ ტაქტიკური მხარე ამ დამოკიდებულებისა. თუ წინათ იგი ამკარად მოუწოდებდა იარაღისაკენ, საერთო სახალხო აჯანყებისაკენ, ახლა იგი დარწმუნდა, რომ ასეთი მონოდება შეუძლებელი იყო, მეფის ჟანდარმერია სასტიკად ადევნებდა თვალყურს მსგავს მოვლენებს, განსაკუთრებით კავკასიაში და საამისო საბაბსაც კი ეძებდა; თვითმპყრობელობის ჯარი მზად იყო ცეცხლში ჩაეხშო ყოველი გამოსვლა. ამის მაგალითი მრავალი იყო არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელს რუსეთში. ამიტომ ამ გზით სიარული აღარ შეიძლებოდა. საჭირო იყო ბრძოლა ცხოვრების ეკონომიკურ და კულტურულ სარბიელზე, რადგან ეროვნული თვითმყოფადობის განადგურება ამ მხრიდან ეპარებოდა საქართველოს. ამისათვის ილია ჭავჭავაძე საჭიროდ თვლიდა ისეთ ღონისძიებათა გატარებას, რომლებიც შესაძლებელს ყოფდნენ ეროვნული ინიციატივის გაღვიძებას და ეროვნულ თაოსნობას შინა საქმიანობათა სფეროში".¹

ი.გოგებაშვილი, რომელიც განმანათლებელთა ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია, ასაბუთებდა კლასთა თანამშრომლობის აუცილებლობას, კერძოდ, საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ეტაპებზე. ეს თანამშრომლობა განპირობებული იყო ჩვენი ხალხის საერთო მტრის — ცარიზმის დამარცხების აუცილებლობით, ასეთ პირობებში კი, "მარტო ერთს რომელსამე წოდებას ვერ ძალუძს გადაარჩინოს ჩვენი ქვეყანა დაცემას, დაჩაგრასა და მიწასთან გასწორებას, საჭიროა შეერთებული ძალა ყოველთა წოდებათა. ყოველი ვინრო დოქტრინა, რომელიც ერის რომელსამე ჯგუფის მსხვერპლად ხდის დანარჩენს მის წინილებს, ჩვენთვის სწორედ სანამღავია. მომაკვდინებელი შხამია აგრეთვე გამწვავება ბრძოლისა წოდებათა შორის. ამ გამწვავებას მოყვება მომეტებული დაუძლურება ჩვენის ერის ყოვლისა ნა-

¹ ვ.გაგოიძე, ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა, 1962, თბ., გვ. 340.

წილისა, მთელის ჩვენი ქვეყნისა, წაგება საარსებო ბრძოლისა და გამარჯვება ჩვენზე ჩვენის მოცილებებისა... დამოუკიდებელ ქვეყნებში კლასთა და ნოდებათა ბრძოლას მოსდევს უფლებისა და ქონების გადასვლა ერის ერთი ნაწილიდან იმავე ერის მეორე ნაწილის ხელში, და ქვეყანა ამით არას კარგავს, ჩვენში კი შინაური ბრძოლის გამწვავებას მოჰყვება ის სავალალო შედეგი, რომელიც დაემართა ორს მოჩხუბარს მამლაყინნას გურამიშვილის პოემაში. ორივე მოქანცულნი მოჩხუბარნი, როგორც მოგვხსენებთ, ქორმა წაანიალა თავის ბუდეში გადასაყლაპად".¹ გონებამახვილურად წერდა ი.გოგებაშვილი.

მაშასადამე, აუცილებელი იყო ეროვნული მთლიანობა², ყველა კლასის გაერთიანება საერთო მჩაგვრელის — ცარიზმის ბატონობის ლიკვიდაციისათვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში "ერთს რომელსაჲმ ნოდებას ვერ ძალუძს გადაარჩინოს ჩვენი ქვეყანა დაცემას, დაჩაგვრასა და მიწასთან გასწორებას".

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია ფიქრობდა, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა საქართველოში მჭიდროდ იყო დაკავშირებული რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატების ბრძოლასთან. თავისთავადი განვითარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ცარიზმის დამხობით და ახალ, თავისუფალ რუსეთში ყველა ხალხებისათვის ეროვნული და სოციალური ჩაგვრისაგან თავისუფალი ნყობილების დამყარებით და განვითარებით.

ასურგულაძე წერს: "სავესებით მართებულად მიუთითებენ ქართველი მკვლევარები (მ.დუდუჩაძე, კენჭოშვილი და სხვ.), რომ ილია და მისი თანამებრძოლები გამოდიოდნენ "მთლიანი ერის" თეორიიდან... "მთლიანი ერის" თერგდალეულურ თეორიას საფუძვლად ედო ნოდებათა ერთიანობა, რაც განსაკუთრებითაა ხაზგასმული ილიას, აკაკის, იაკობ გოგებაშვილის, ს. მესხისა და სხვათა მსოფლმხედველობაში და რაც საბჭოთა მკვლევარების მიერ მიჩნეულია ყველაზე სუსტ მხარედ ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა".³

¹ ი.გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 442.

² В.С.Бахтадзе. Очерки по истории грузинской общественно экономической мысли (60-90 годы XIX столетия). Тбилиси, 1960, стр. 181 - 183.

³ ასურგულაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, თბილისი, 1973, გვ. 423.

არ არის ზუსტი, თითქოს ყველა საბჭოთა მკვლევარი იზიარებს დებულებას იმის შესახებ, რომ თერგდალეულების მიერ წამოყენებული "მთლიანი ერის" თეორია მიჩნეული იყო ყველაზე სუსტ მხარედ ქართული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისა.¹

მაგრამ საკითხი ისმის — "რატომ ჩასჭიდეს ხელი თერგდალეულებმა კლასთა მშვიდობიანი თანამშრომლობის, კლასთა ინტერესების პერიგების ისეთ თეორიას, რომლისა თვითონაც არაფერი სწამდათ?"²

მოტანილი დებულების პირველი ნაწილი დამაჯერებელია, მეორე ნაწილი კი აშკარად ეწინააღმდეგება პირველს. თურმე, თერგდალეულებმა ისეთი თეორია წამოაყენეს, "რომლისა თვითონაც არაფერი სწამდათ".

კიდევ მეტიც, თერგდალეულებს არ დაუსაბუთებიათ "კლასთა ინტერესების პერიგების"³ თეორია. მათ სხვადასხვა კლასების თანამშრომლობის აუცილებლობა დაასაბუთეს. ეს ორი, დიამეტრალურად სანაწილმდეგო დებულებებია და მათი ერთიმეორეში არევა უხეში შეცდომაა. ისტორიამ დაასაბუთა, რომ კლასთა ინტერესების პერიგება შეუძლებელია, მაგრამ მათი თანამშრომლობა გარკვეულ პერიოდში სავსებით კანონზომიერი და რეალურია.

კლასობრივი ბრძოლის შესახებ მნიშვნელოვანი მოსაზრება გამოთქვა გამოჩენილმა მარქსისტმა ა. ნულუკიძემ. იგი ანალიზს უკეთებს ნაციონალურ მოძრაობას და აღნიშნავს, რომ "... თუ შეიძლება სხვადასხვა კლასების ინტერესების ერთიანობაზე ლაპარაკი, რომ თუ ისტორიაში დგებიან ისეთი მომენტები, როდესაც საერთო ინტერესები მალე დგებიან კერძო კლასობრივ ინტერესებზე, — ესევე მომენტები ვერასგზით უარს ვერ გახდიან, ვერ მოსპობენ ინტერესების იმ ძირეულ წინააღმდეგობას, რომელიც დღითი-დღე ვითარდება თვით ეკონომიური პროცესით იმ საზოგადოებაში, რომელიც დამყარებულია კერძო საკუთრებაზე და ადამიანისაგან ადამიანის დამონებაზე. ინტერესების წინააღმდეგობა — ნესია, მათი (ინ-

¹ იხ. ე.ჩადუნელი, თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის საკითხისათვის, ჟურ. "მაცნე", 1967, № 4, გვ. 347, 348 და სხვ.

² ასურგულაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 423.

³ იქვე, იხ. აგრეთვე, ტ.სართანია, ილია ჭავჭავაძის სოციალურ-ეკონომიურ შეხედულებათა შესახებ, "ირისთონი", 1972, გვ. 48, 51, 53.

ტერესების) შეთანხმება კი — დროებითი მოვლენაა, გამონაკლისია".¹
"იმედის" გარშემო შემოკრებილმა ხალხოსნებმა გააშუქეს ქართველი გლეხობის უფლებრივი და ეკონომიკური მდგომარეობა როგორც ისტორიულად, ისე იმდროინდელ პირობებში, ისინი ასაბუთებდნენ, რომ ისტორიულად, წარსულში საქართველოს პირობებში ადგილი ჰქონდა ნოდებათა ბრძოლას, ახალ პირობებში ეს ბრძოლა კი არ შესუსტებულა, არამედ, პირიქით, რეფორმის შემდგომი პერიოდის ეკონომიკური განვითარების შედეგად კიდევ უფრო გაძლიერდა.

80-იანი წლების დასაწყისში ჟურ. "იმედის" გარშემო შემოკრებილ ხალხოსნებს რევოლუციურად განწყობის საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვით. მათი რევოლუციური მოღვაწეობა შეუმჩნეველი არ დარჩენია მთავრობას. 1883 წლის მარტში დააპატიმრეს ერთ-ერთი წამყვანი პუბლიცისტი და რევოლუციონერი ხალხოსანი სტ. ჭრელაშვილი, ამან განაპირობა ჟურნალის დახურვა. მისმა თანამშრომლებმა "დროება" — "ივერიას" შეაფარეს თავი.

ფეიქრობთ, ილია ჭავჭავაძემ ერთხელ კიდევ გაუსვა ხაზი იმ გარემოებას, რომ იმ პერიოდში ხალხოსნების ბრძოლა გლეხური რევოლუციის მოსახდენად, უნაყოფო იყო. იგი კვლავ აყენებს და ავითარებს (ჟურნ. "იმედის" დახურვის შემდეგ) ყველა მიმართულების ერთი დროშის ქვეშ გაერთიანების იდეას. "სხვა საგანი, — წერდა ი. ჭავჭავაძე, — ამაზედ უმჯობესი, ამაზედ უსაჭიროესი არა აქვს ახლანდელის საქართველოს შვილს. ყველამ, ვისაც შეუძლია ამ მიმართულების ქვეშ უნდა მოიყაროს თავი და ერთად, ძმურად იმოქმედოს".²

ილია ჭავჭავაძემ ერთხელ კიდევ ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ნაროდნიკების ილუზიები გლეხური რევოლუციის მოხდენის შესახებ უსაფუძვლო იყო. თერგდალეულების აზრით, ხალხს რევოლუციისათვის შემდგომი მზადება ესაჭიროებოდა.

ს.მესხი თვლიდა, რომ კლასობრივი ბრძოლა ქართველი ხალხისათვის დამღუპველია; არა კლასობრივი ბრძოლა, არამედ კლასობრივი ზავი, კლასთა თანამშრომლობა არის ეკონომიკის აღმავლობისა და

¹ ა.ნულუკიძე, ნაციონალიზმი და სოციალიზმი, გაზ. "ბრძოლა", № 2 — 3, 1901, იხ. აგრეთვე ა. ნულუკიძე, თხზულებანი, თბ., 1967, გვ. 92—93.

² "ივერია", 1883, № 5, გვ. 127—128.

ნაციონალური ჩაგვრის თავიდან აცილების ერთ-ერთი დადებითი ფაქტორი.¹

შეიძლება დავასკვნათ, რომ, ვინც გლეხური რევოლუციის მომხრედ გამოდიოდა, მას, რასაკვირველია, არ შეეძლო კლასთა თანამშრომლობის თეორიის გაზიარება. თერგდალეულების ნამყვანი ჯგუფი ამა თუ იმ ზომით იზიარებდა კლასთა თანამშრომლობის იდეას და ქადაგებდა მას.

ქართველი განმანათლებლები მშრომელი ხალხის განთავისუფლებისათვის იბრძოდნენ, ისინი ხედავდნენ, რომ ბურჟუაზიულ დასავლეთში კვლავ გრძელდებოდა მშრომელთა არაადამიანური ექსპლუატაცია, ამიტომ ისინი კაპიტალისტური წყობილების უღმობელი კრიტიკით გამოდიოდნენ. ამასთან, თერგდალეულები კაპიტალისტურ წყობილებას იტორიულად გარდამავალ ფორმად მიიჩნევდნენ.

მოვლენათა მსვლელობის ისტორიული პროცესი სულ უფრო აამკარავებდა ხალხოსნების მსოფლმხედველობის რეაქციულ ბუნებას. მართალია, თერგდალეულებმა ვერ შეძლეს რევოლუციური მარქსიზმის პოზიციებზე დგომა, მაგრამ მათ ნიადაგი მოამზადეს მარქსიზმის გავრცელებისათვის. ყველა და ყოველგვარი ექსპლოატაციის წინააღმდეგ ბრძოლა თერგდალეულების მოღვაწეობის მთავარი დევიზი იყო. მათ ვერ შეძლეს რევოლუციური დემოკრატიზმიდან მარქსიზმზე გადასვლა, მაგრამ მარქსისტებისათვის მათ წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ, ვინაიდან ყოველგვარი ექსპლოატაციის მოსპობის იდეალი მათთვის საერთო იყო.

კ.მარქსი 1842 წლიდან (ოქტომბერი) გახდა მთავარი რედაქტორი რაინის გაზეთისა, რომელიც რადიკალურმა ბურჟუებმა დააარსეს. ვ.ი. ლენინის დახასიათებით "გაზეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული მიმართულება მარქსის რედაქტორობის დროს უფრო და უფრო გარკვეული ხდებოდა".²

როგორც ვ.ი. ლენინი აღნიშნავს, 1842 წელს მარქსი აქვეყნებს სტატიებს "რაინის გაზეთში" და აქ იწყება მარქსის გადასვლა იდეალიზმიდან მატერიალიზმისაკენ და რევოლუციურ-დემოკრატიზმიდან კომუნიზმისაკენ.

¹ Г.И.Мегрелишвили, Грузинская общественно-экономическая мысль во второй половине XIX века, том. I. Тбилиси, 1960, стр. 293.

² ვ.ი. ლენინი, მარქსი, ენგელსი, მარქსიზმი, 1948, თბ., გვ. 47.

აღნიშნულ პერიოდში მარქსი და ენგელსი ჩაგრული და ექსპლოატირებული, მშრომელი ხალხის ინტერესებს იცავდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან.¹ შემდგომში მათი მსოფლმხედველობა მარქსიზმის მიმართულებით განვითარდა, როდესაც მათ საზოგადოების განვითარების მთავარ ძალად, ჩაგრული პროლეტარი-ატი და პროლეტარიატის დიქტატურის აუცილებლობა აღიარეს.

სამართლიანად შენიშნავს პროფ. ი.კაჭარავა შრომაში — "ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები", რომ "60-იანი წლების მემკვიდრეობის" რევოლუციურ-დემოკრატიული ტრადიციების ერთადერთი თანმიმდევარი და ერთგული დამცველები იყვნენ რევოლუციონერი სოციალ-დემოკრატები, ვიდრე სხვები. ამიტომ სრულიად არ არის შემთხვევითი ის, რომ რევოლუციონერმა სოციალ-დემოკრატებმა გაილაშქრეს არა სამოციანელთა წინააღმდეგ, არამედ მათი ეპიგონების წინააღმდეგ".²

მარქსისტებმა პირველ რიგში, ნაროდნიკობის წინააღმდეგ გაილაშქრეს, მათი ყველაზე მთავარი ამოცანა იყო ნაროდნიკების თეორიული დგომების განადგურება, მარქსისტებმა განმანათლებლების სახელოვანი ტრადიციები განავითარეს, ხოლო სუსტი მხარეები უკუაგდეს.

ვ.ი.ლენინს ნ.ჩერნიშევსკი მიაჩნია ერთსა და იმავე დროს განმანათლებლადაც და ნაროდნიკადაც, ე.ი. მის მსოფლმხედველობაში აღნიშნულ საზოგადოებრივ მიმართულებათა ნიშნები ერთიმეორეზეა გადანასკეული.

ნაროდნიკობის საუკეთესო მკვლევარი ბ.კოზმინი სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ჩერნიშევსკი ერთსა და იმავე დროს განმანათლებელიც არის და ნაროდნიკიც.³

არ შეიძლება ჩერნიშევსკის მსოფლმხედველობის გაიგივება თერგდალეულების მსოფლმხედველობასთან, თუ არ გვინდა ისტორიულ ჭეშმარიტებას ვუღალატოთ.

მკვლევარები, რომლებიც ვ.ი. ლენინის შეფასებას ემხრობიან და ჩერნიშევსკის გლეხური რევოლუციის იდეოლოგიად აცხადებენ, მექანიკურად ავრცელებენ ამ შეხედულებას ქართველ სამოციანე-

¹ Т.И.Ойзерман, формирование философии марксизма, изд-во "Мысль", М., 1974, стр. 120, 131.

² ი.კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, 1962, თბ., გვ. 271.

³ Б.П.Козьмин, Из истории революционной мысли в России, М., 1961, стр. 659.

ლებზეც და მთელი ენერგიით ცდილობენ დაასაბუთონ თერგდალეულთა როგორც გლეხობის იდეოლოგთა კლასობრივი არსი.

პროფ. ი. ანთელავამ მრავალი საყურადღებო მოსაზრება განავითარა თერგდალეულებისა და ხალხოსნების მსოფლმხედველობის შესახებ. იგი მართებულად აღნიშნავს, რომ "ჩვენი განცხადება იმის შესახებ, რომ თერგდალეულების სოციალურ-პოლიტიკური არსის განსაზღვრაში საბოლოოდ მაინც სწორმა თვალსაზრისმა გაიმარჯვა, ოდნავადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ამ უმნიშვნელოვანესი პრობლემის შესწავლის საქმეში ყველაფერი რიგზეა. დღესაც არა ერთი და ორი მეცნიერია დარწმუნებული იმაში, რომ თერგდალეულების იდეური ბელადი და, მაშასადამე, თვით თერგდალეულები, იყვნენ ლიბერალური ბურჟუაზიისა და გაბურჟუების გზაზე დამდგარი თავადაზნაურობის ინტერესების გამომხატველნი.

ქართველი სამოციანელების სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში ჯერ კიდევ ადგილი აქვს პრინციპული წასიათის შეცდომებს, უზუსტობას".¹

პროფ. ი. კაჭარავა თერგდალეულთა მსოფლმხედველობის კლასობრივი ბუნების შესახებ დაასკვნის, რომ საქართველოს XIX საუკუნის 60-იანი წლების მოღვაწეთა ("თერგდალეულთა") საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებების კლასობრივი ბუნება, თუმცა მისი შესწავლა-შეფასება გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაიწყო, ჯერ კიდევ არ არის საბოლოოდ გარკვეული, რის გამოც აზრთა დიდი სხვადასხვაობა კვლავ არსებობს ქართულ ისტორიოგრაფიაში.²

ეროვნული საკითხი

საქართველოს რუსეთთან შეერთება პროგრესულ მოვლენას წარმოადგენდა და მაშინდელი საზოგადოებრივი პოლიტიკური ვითარებით იყო განპირობებული; შინაური და გარეშე მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად საჭირო იყო ისეთი ძლიერი მფარველი, როგორსაც ერთმორწმუნე რუსეთი წარმოადგენდა.

ი.ჭავჭავაძე სტატილაში "ასი წლის წინათ" აღნიშნავდა — "დასუს-

¹ ი. ანთელავა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან საქართველოში, 1967, თბ., გვ. 22.

² ი. კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, 1962, გვ. 248—249.

ტებული საქართველო, რომელსაც მეფე ერეკლეს სიკედილით "რკინის კარი შეეხსნა", უფრო კარ-ღია შეექმნა და ადვილი საცილობელი გაუხდა გარს შემორტყმულ მტრებს. ცალკე სპარსეთი, ცალკე ოსმალეთი, ხმალამოლებულნი თავს ადგნენ დამარცხებულ საქართველოს და მუქარას მუქარაზე უთელიდნენ. სპარსეთი უწყრებოდა საქართველოს, რატომ ჩემთან არ იჭერ საქმეს და ჩემს მფარველობის ქვეშ არ ეძიებ შენს დღეგრძელობასა და კეთილდღეობასაო. ამასვე უწყრებოდა ოსმალეთი და ახალციხიდან მოსვენებას არ აძლევდა ქართლსა. ერთი სახელმწიფოც და მეორეც თავისთვის გამოელოდა საქართველოს. ერთსაც და მეორესაც ჰსურდათ საქართველო, თუ ხმლით არა, მფარველობის სახით მაინც ხელთ ეგდოთ, თავისი საკუთარი ჯარები შიგ ჩაეყენებინათ და მით მაგრა მოეკიდნათ აქ ფეხი. გაძლიერება რუსეთისა, რომელმაც მაშინ საქართველოს საზღვრებამდე მოაღწია ჩრდილოეთის მხრით, ერთსაც თავზარსა სცემდა და მეორესაც. ფეხის შემოდგმა რუსეთისა საქართველოში და მათი აბრუს გატეხა და თითქმის დაქვეითება დასავლეთ და მცირე აზიაში — ერთი იყო".¹

ი.ჭავჭავაძე, ისე როგორც ქართველი ერის პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენცია, კარგად გრძნობდა სპარსეთისა და ოსმალეთის გულისტკივილს. "ვინც საქართველოში ფეხს მოიმაგრებდა, იგი დიდს ზემოქმედებას იქონიებდა მთელს დასავლეთს და მცირე აზიაში და სვე-ბედი აზიის შესახებ პოლიტიკისა ხელთ ჩაუფარდებოდა სხვათა შესახუთავად".²

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია, კერძოდ კი ი.ჭავჭავაძე, სწორად აფასებდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების აუცილებლობას და მის ისტორიულ მნიშვნელობას. ორივე მეზობელი სახელმწიფო — სპარსეთი და ოსმალეთი ყოველ ღონეს ხმარობდა "საქართველოს რუსეთთან მიკედლებით", "ვინმე სხვა სახელმწიფო ახლო არ მოსვლოდა", ვინაიდან "საქართველო ამ ორსავე სახელმწიფოს საზღვრად და გზად ედვა", თვით სპარსეთისა და ოსმალეთის ინტერესები უპირისპირდებოდა ერთიმეორეს. თითოეული მათგანი საქართველოს ხელში ჩაგდებასა და მის გამოყენებას ცდილობდა თა-

¹ ი.ჭავჭავაძე, თხზ. სრ. კრ. (ათ ტომად), ტ. 4, გვ. 207—208.

² ი.ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. (ათ ტომად), ტ. 4, გვ. 207—208. იხ. აგრეთვე: З.Авалов. Присоединение Грузии к России, С.-П., 1901, стр. 111; В.С.Бахтадзе. Очерки по истории грузинской общественно-экономической мысли '60-90 годы XIX-столетия'. Тб., 1960, стр. 6.

ვიანთი ინტერესების დასაცავად. სპარსეთისა და ოსმალეთის ინტერესები ისეთი ღრმა ანტაგონისტური იყო, რომ მათ ვერ შეძლეს გაერთიანება რუსეთის წინააღმდეგ, ხელი შეეშალათ მისი დამკვიდრებისათვის საქართველოში.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებას დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების საქმეში.¹ ასეული წლების განმავლობაში ქართველი ხალხი თავგანწირვით იბრძოდა გარეშე თუ შინაური მტრების წინააღმდეგ. გამუდმებულმა ომებმა ქართველი ხალხის კულტურულ-სამეურნეო ცხოვრება კატასტროფის წინაშე დააყენა, ამიტომ იყო, რომ ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია სწორი პოზიციებიდან აფასებდა აღნიშნულ აქტს, როგორც ისტორიულად ერთადერთ სწორსა და მართებულს.

ქართველმა მოწინავე ინტელიგენციამ ღრმად შეიგნო მეფე ერეკლე II-ის მიერ მიღებული გადაწყვეტილების სიბრძნე. იმ დროის საქართველოსათვის ყველაზე სწორი, ისტორიულად მართებული გზა სწორედ საქართველოს რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლა იყო.

რუსეთის ჯარების შემოსვლას საქართველოს მშრომელი ხალხი აღფრთოვანებით მიეგება. "მეფის კარიდამ დაწყებული უკანასკნელ ქოხამდე სიხარულმა გაშალა თავისი სანატრელი ფრთა, ს ი ხ ა რ უ ლ - მ ა ხ ს ნ ი ს ა მ და ნ უ გ ე მ ი ს ა მ. დიდი ხანია საქართველოს ამისთანა ბრწყინვალე დღე არ ენახა. ყველას, დიდიდან პატარამდე, ქალით კაცამდე, გული აეესო იმ სანატრელ იმედითა, რომ რუსის მხედრობის დაბინავება საქართველოში საქართველოს მოუვლენს იმ მშვიდობიანობას, იმ მოსვენებას, იმ პატრონობასა და მფარველობას, იმ ბედნიერადა და უტკივარად შინაურ ცხოვრებას, რომელთათვისაც ამდენს საუკუნეების განმავლობაში ასე თავგამეტებით, ასე თავდადებით იბრძოდა საქართველოს შვილი და თავისი სისხლით ჰრწყავდა ყოველს კუთხეს თავისის ქვეყნისას. ამ ღირსახსოვარ დღიდან საქართველომ მშვიდობიანობა მოიპოვა. შიში მტრისა ერთმორწმუნე ერის მფარველობამ გაუფანტა. დამშვიდდა დიდი ხნის დაუმშვიდებელი, დაღალული ქვეყანა, დაწყნარდა აკლებისა და აოხრებისაგან, დასცხრა ომისა და ბრძოლისაგან... გაჰქრა ცეცხლი, რომელიც

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. V (საქართველო XIX საუკუნის 30-90-ან წლებში), თბ., 1970, გვ. 459; Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР, том II, М., 1956, стр. 688.

სწავდა და ჰბუგავდა ჩვენს მამაპაპათა ბინას, ჩვენს საცხოვრებელს, გათავდა რბევა და აკლება, მიეცა წარსულს და მარტო საშინელ და შემადრწუნებელ სახსოვრადლა დაგვრჩა".¹

შემდეგ ილია აგრძელებს, "დაუდგა ახალი ხანა მოსვენებული, უშიშარის ცხოვრებისა, სისხლდანთხეულ და ქრისტეს ჯვრისათვის ჯვარცმულ საქართველოს, რომელიც ღმერთმა სააქაო სამოთხედ გაუჩინა ადამიანს და კინალამ ერთ დიდ სასაფლაოდ არ გადაექცა მის თავდადებულ შვილებს, რომელნიც უმწედ, უნუგემო, ყველასაგან შორს, მარტოდ მარტო იხოცებოდნენ ქრისტეს სარწმუნოების სადიდებლად და თავისის ვინაობის გადასარჩენად. დაიდვა საზღვარი მშვიდობისმოყოფელ ცხოვრებისა. ის დღეა და ეს დღე, ველარავინ გადმოლახა იგი საზღვარი ცეცხლითა და მახვილით ხელში და 26 ნოემბერს 1799 წელს, კვლავ სასოება-გალვიძებული მეფე და ერი, გულწრფელად მიენდო თავის მომავალსა, დიდის რუსეთის მფარველობის იმედითა და ნუგეშით ფრთაშესხმული".²

ზოგი მკვლევარი, რომელიც ცალკეული ადგილების ამოგლეჯით კმაყოფილდება, არასწორ დასკვნებს აკეთებს, თითქოს თერგდალეულები და მათი ბელადი, ი.ჭავჭავაძე ქება-დიდებათ იხსენიებენ რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესულ საქართველოს მშრომელი ხალხის იმ მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას, რომელშიც იგი ჩავარდა. მართალია, საქართველო კოლონიური ქვეყნის მდგომარეობაში იყო, რუსეთის ცარიზმის ქვეშ იტანჯებოდა, ითვლებოდა ქართველი ხალხის უფლებები, მაგრამ ეს საკითხის მეორე მხარეა, რასაც თერგდალეულები თვალნათლივ ხედავდნენ.

"ილიამ სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლისთანავე, — წერს პ.ინგოროყვა, — ორი საბრძოლო საგანი დაისახა; ბრძოლა ერის თავისუფლებისათვის და ბრძოლა სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ".³ ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით დაიბადა "დიადი აზრი და სურვილი ერის წყლულისა და ტკივილის განკურნებისა".⁴

თერგდალეულთა ერთ-ერთი ბრწყინვალე წარმომადგენელი, გ.წერეთელი ფეოდალური წყობილების წინააღმდეგ შეურიგებელი

¹ ი.ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. 4, გვ. 216.

² ი.ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. 4, გვ. 217.

³ პ.ინგოროყვა, ილია ჭავჭავაძე (ნარკვევი), თბ., 1957, გვ. 60.

⁴ კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 134.

მებრძოლი იყო. იგი ბატონყმობას ჩვენი საზოგადოებრივი წყობილების შემაფერხებელს უწოდებდა, ხოლო ძირითად გაბატონებულ კლასებს ჩვენი ქვეყნის ხშირი აოხრების მთავარ მიზეზად თვლიდა. მაგრამ, მისი აზრით, რუსეთთან შეერთებით საქართველომ შეინარჩუნა ეროვნული თვითმყოფობა. იგი წერდა: "მეათე საუკუნიდან დანყებული, მეთვრამეტე საუკუნის გასვლამდის ოთხმოცდა ცხრამეტჯერ მაინც შემოსულა თურქი და სხვა ტომის მაჰმადიანები საქართველოს დასამხობად, მაგრამ ყველა ეს აუარებელი ურდოები საქართველოს ხალხის სიმტკიცეს შესკდომია... მეთვრამეტე საუკუნის გასულს გატყდა ხვანთქარი, დაძაბუნდა სპარსეთის შახი... ისინი დაყუჩდნენ. მათ თავი მოიხარეს ახალი ძალის ქვეშ, რომელიც დღეს მთელს კავკასიის აქეთა მხარეს მშვიდობიანად განაგებს და არავის არავითარს შფოთსა და უნესობას აღარ აბედვინებს".¹ გ.წერეთელი სტატიაში "რა გვეჭირება" წერდა: "ჩვენმა ცხოვრებამ ევროპულს კვალს მიჰმართა იმ დროდგან, როცა დიდებულმა რუსეთმა თავის საფარველს ქვეშ შეგვიყვანა მძლავრ მტერთან დაუნყნარებელი ბრძოლით აკლებულნი... ამას შემდეგ გაძარცვულმა ქვეყანამ შეისვენა".² "მეთვრამეტე საუკუნიდან რუსეთი განათლების წყაროდ იქცა ჩვენთვის".³

საქართველოს რუსეთთან შეერთება დიდმნიშვნელოვანი აქტი იყო არა მარტო ქართველი ხალხისათვის, არამედ თვით რუსეთისათვის. საქართველოსათვის, ამ აქტს, როგორც არაერთხელ აღნიშნავდნენ ქართველი პროგრესული ინტელიგენციის წარმომადგენელნი, ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ საქართველო სისხლიდან დაცლილი, დასუსტებული და დაუძლურებული მარტო ვეღარ უმკლავდებოდა გარეშე და შინაურ მტრებს. კაპიტალიზმის განვითარების კვალობაზე კიდევ უფრო იზრდებოდა საქართველოს როლი საეაჭრო ურთიერთობების გაფართოებისათვის.

ქართველი ხალხის საამაყო შვილის, გაზ. "დროების" რედაქტორის, ს.მესხის აზრით, ფეოდალიზმის დროს საქართველო, მართალია, ხშირად დამოუკიდებელი იყო, მაგრამ იგი ძვირად უჯდებოდა. ს. მესხი მართებულად აფასებდა ქართველი ხალხის რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლას. ს.მესხი წერს: "1800 წლის შემდეგ ჩვენი ისტორიის

¹ "დროება", 1879, № 16.

² "ერებული", 1871, № 5, გვ. 176.

³ "ერებული", 1872, № 10, გვ. 90.

დანერა ხეირიანად და პატიოსნად არ მოხერხდება, ცენზურა ნებას რა მისცემს (გ.წერეთელს ე.ჩ.). მმართველობა ნებას არ მისცემს იმის-თანა ისტორიის დაბეჭდვისას, რომელშიაც ყველა იმის მოქმედებისა და განკარგულებების (საქართველოში) ქება არ იქნება, რომელშიაც გამოთქმული არ იქნება ის აზრი, რომ რუსეთთან შეერთებით საქართველოს ბედნიერი და ნეტარი ცხოვრება მიენიჭაო, — და ამისთანა ისტორია, სარგებლობის მაგიერ ვნებას მოიტანს... მართალი გითხრათ, ჩვენის ისტორიით ძნელად შეიძლება იმის დამტკიცება და ჩვენება, რომ ძველად ჩვენი მეფეების ხელში საქართველო უფრო ბედნიერ მდგომარეობაში იყო, ვიდრე ესლა — რუსეთის მფარველობაში. უბედურ საქართველოს მშვიდობით, ბედნიერად და კაცურად თითქმის არასოდეს არ ღირსებია ცხოვრება. მაგრამ ნასულ დროს ის უპირატესობა მაინც ჰქონდა, რომ ხალხი სხვა ხალხისაგან დამოუკიდებელი იყო და იმედი ჰქონდა, რომ თავის გაჭირვებულ, გაძალღებულ ცხოვრებას დღეს თუ არა, ხვალ შეიცვლიდა".¹

საქართველოს მშრომელი ხალხის განთავისუფლება ცარიზმის მძიმე უღლისაგან ყოველთვის იყო ქართველი პროგრესული ინტელიგენციის მამოძრავებელი მოტივი, მაგრამ ისინი კარგად ხედავდნენ იმ დადებით შედეგებსაც, რომელიც საქართველოს რუსეთთან შეერთებით იყო გამოწვეული. საქართველო, რომელმაც მშვიდობიანი ცხოვრების შესაძლებლობა მოიპოვა, ევროპული ცხოვრების შესწავლას დაენათა, რამაც დიდი ზეგავლენა მოახდინა საქართველოს ეროვნული კულტურის აღორძინებისა და განვითარების საქმეში.

ი.გოგებაშვილმა, რომელმაც საქართველოს თავისუფლებისათვის ბრძოლას შეაღია მთელი თავისი სიცოცხლე, საქართველოს რუსეთთან შეერთებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა არა მარტო საქართველოს უშიშროების უზრუნველყოფის თვალსაზრისით, არამედ რუსეთის გავლენის სფეროების გაფართოებისა და სპარსეთისა და ოსმალეთის ძლიერების გასატეხად. ი.გოგებაშვილი წერდა: "გასული საუკუნის დამდეგს ერთმორწმუნე რუსეთთან ნებაყოფლობით შეერთებით საქართველომ მოიპოვა სრული საგარეო უშიშროება, რასაც ის მოწყურებული იყო თამარ მეფის დროიდან ექვსი საუკუნის მანძილზე, რომლის განმავლობაში მას მოსვენება არ ჰქონდა არც დღისით, არც ღამით ყოველი მხრივ გარშემორტყმული მტრების გა-

¹ მესხი, წერილები, გვ. 143—144.

ნუნყვეტელი თავდასხმების გამო. თავის მხრივ რუსეთმაც უდიდესი სარგებლობა ნახა ამ ნებაყოფლობითი შეერთებით. რუსეთმა გააფართოვა ტერიტორია საქართველოს მიწა-წყლით, მტკიცედ დამკვიდრდა იქ და ქართველების აქტიური დახმარებით დაიპყრო ამიერკავკასიის სახანოები. შემდგომ დაიმორჩილა კავკასიის თითქმის მიუვალი ციხესიმაგრეები, აიძულა სპარსეთი და თურქეთი ქედი მოეხარათ მისი მძლავრი გავლენის წინაშე და თავისი ძალაუფლება დაამყარა და უაღრესად განამტკიცა შუა აზიაში¹.

მოტანილი ადგილებიდან ნათელია, რომ ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია სწორად აფასებდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიულ მნიშვნელობას. ეს ერთ-ერთი აუცილებელი ფაქტორია თერგდალეულების მსოფლმხედველობის სწორი ანალიზისა და შეფასებისათვის.

საქართველოს შესაძლებლობა მიეცა ფართოდ გაეშალა თავისი კავშირურთიერთობანი სხვა ქვეყნებთან, ევროპულ ყაიდაზე განეერთებინა თავისი სახალხო მეურნეობა, კაპიტალიზმის განვითარებისათვის ხელის შეწყობას კი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენში მიძინებული ქვეყნის გამოსაღვიძებლად.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია, რომელიც სწორად აფასებდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების აქტს, ამასთან ყურადღებას ამახვილებდა ქართველი ხალხის საჭირობოროტო საკითხების შესწავლასა და ანალიზზე.

ქართველი ხალხის მოწინავე ინტელიგენცია ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ეტაპზე საქართველოს ეროვნული თავისთავადობის საკითხს რუსეთში ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლას უკავშირებდა. ქართველი განმანათლებლები, რომლებიც კარგად ხედავდნენ მშრომელი ხალხის ექსპლოატაციას ცარიზმისა და ადგილობრივი მოხელეების მხრივ, მშრომელ ხალხს ზრდიდნენ პატრიოტიზმის სულისკვეთებით, ცარიზმის უღლისაგან განთავისუფლებისათვის ბრძოლის სულისკვეთებით.

საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც 1832 წლიდან იწყება, სამ ძირითად ეტაპად იყოფა: ფეოდალურ-მონარქიულ (1832—1864), ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ (1864—1898 წლები) და პროლეტარულ (1898—1921 წლები) ეტაპებად.

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 140.

ამ სამი პერიოდის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის არსი ისტორიულად განსხვავებული იყო, ზოგჯერ იგი საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ისტორიული აუცილებლობის წინააღმდეგაც კი იყო მიმართული, ხოლო შემდეგ პერიოდში მართებული და პროგრესული ხაზით წარიმართა. ეს კი ქართველი ხალხის პროგრესული ინტელიგენციის დიდ დამსახურებაზე მეტყველებს. ისინი მართებულად აფასებდნენ საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიულ აქტს, ასაბუთებდნენ ამ შეერთების ობიექტურ აუცილებლობას, ამასთან ღრმად სწამდათ, რომ ცარიზმისაგან თავის გამოსხნა შეუძლებელი იყო დამოუკიდებელი ძალებით, განცალკევებულად. მხოლოდ ცარიზმის დამხობის შემდეგ შეიძლება დამონებული ხალხების განთავისუფლება, ეროვნული თვითმყოფლობის მოპოვება.

ადრინდელ პერიოდში, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის პირველ ეტაპზე, წამოაყენეს ეროვნული თავისთავადობის ლოზუნგი, მაგრამ იმ პერიოდში საქართველოს თავისუფლებისათვის ბრძოლა ნიშნავდა ძველი წესწყობილების აღდგენას, ქართველი თავადაზნაურობის ადრინდელი პრივილეგიების აღორძინებას, რუსეთისაგან საქართველოს ჩამოცილებას. ეს აქტი ისტორიულად დასამარცხებლად იყო განწირული, რადგან ქართველი ხალხისათვის მიუღებელი იყო.

ი.ბ.სტალინი წერს: "იყო ჩვენში, მაგალითად, ეგრეთწოდებული, თავადაზნაურობის "ნაციონალური საკითხი", როცა "საქართველოს რუსეთთან შეერთების" შემდეგ — ქართველმა თავადაზნაურობამ იგრძნო, თუ რა საზარელი იყო მისთვის ძველი პრივილეგიებისა და ძლიერების დაკარგვა, რომელიც მას ქართველი მეფეების დროს ჰქონდა, იუკადრისა "უბრალო ქვეშევრდომობა" და მოინდომა "საქართველოს განთავისუფლება". ამით მას უნდოდა "საქართველოს" სათავეში ქართველი მეფეები და თავადაზნაურობა დაეყენებინა და, ამგვარად მათთვის გადაეცა ქართველი ხალხის ბედილბალი! ეს იყო ფეოდალურ-მონარქიული "ნაციონალიზმი".¹

ფეოდალურ-მონარქიული ნაციონალიზმი რეაქციულ მიმდინარეობას წარმოადგენდა, ვინაიდან იგი გაბატონებული კლასების ინტერესებით იფარგლებოდა. გაბატონებული კლასების ინტერესები კი არ ერწყმოდა ერის უმრავლესობის ინტერესებს, პირიქით, უპირისპირდებოდა მას. ექსპლოატატორი კლასები იცავდნენ მხოლოდ

¹ ი.სტალინი, თხზ., ტ. I, გვ. 32.

და მხოლოდ თავიანთ ვინრო კლასობრივ ინტერესებს, ერის უმრავლესობის ინტერესების საპირისპიროდ. ბაგრატიონთა ტახტის მემკვიდრე, ერეკლე II-ის შვილი ალექსანდრე ბატონიშვილი ოცნებობდა ძველი პრივილეგიების დაბრუნებაზე და 1805 წელს სპარსეთიდან დარეჯან დედოფალს ერთ-ერთ წერილში აუწყებდა: "თუკი მათ (ე.ი. რუსებს) სურთ, რომ მე მოვიდე მათთან, დასვან ერთი ჩვენი ოჯახის რომელიმე პირი მეფედ და მაშინ ჩვენ მოვალთ და ვემსახურებით ხელმწიფეს... თუკი ხელმწიფე გააბედნიერებს ისევე ჩვენს სახლს, ისეთ საქმეებს ვაჩვენებთ, რომ არავითარ აღმფოთებას ადგილი არ ექნებაო".¹

საქართველო ბევრჯერ ყოფილა სპარსელებისა და თურქებისაგან აოხრებული, მაგრამ ქართველი ფეოდალებიც არ აკლებდნენ ხელს. ეს ფეოდალები, წერდა ი.სტალინი, "საუკუნეთა განმავლობაში ეომებოდნენ და ანადგურებდნენ ერთმანეთს, ერთიმეორეს უსისივნებდნენ სპარსელებს და თურქებს".²

ქართველი ფეოდალების ვინრო კლასობრივი ინტერესები ძვირად უჯდებოდა მშრომელ ხალხს; სპარსელები და თურქები ულმოვლად უღელტდნენ ქართველებს, აოხრებდნენ ბალ-ვენახებს, სწვავდნენ და აჩანაგებდნენ მას. ალ.ბატონიშვილი, თავისი ვინრო კლასობრივი ინტერესებიდან გამომდინარე, აღფრთოვანებას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ შაჰმა გასცა ბრძანება ქართლში ჯარის ნაწილი გაგზავნონ ზოგიერთი ხანების სარდლობით, რომ გაძარცვონ ქართლი და დასაჯონ მოწინააღმდეგეები. მე თქვენ გარწმუნებთ და ღმერთს გეფიცებით, რომ მისი უდიდებულესობა, შაჰი, არ შეცვლის ამ განზრახვას, — წერდა იგი შამშადილის მოურავს 1806 წელს.

საქართველოს რუსეთთან შეერთება განპირობებული იყო ისტორიული აუცილებლობით. ქართველ ხალხს, რომელიც მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლების შედეგად დაიღალა, არ სურდა კვლავ ძველ, მძიმე მდგომარეობას დაბრუნებოდა. მართებულად აღნიშნავენ მკვლევარები, რომ თავადაზნაურობის ბრძოლას ძველი დიდების აღსადგენად მარცხი უნდა განეცადა და განიცადა კიდევ, მან მნიშვნელოვანი კვალი ვერ დატოვა "თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ქართველი თავად-აზნაურების ზოგიერთ შეთქმულებას რუსი მმართველების

¹ აქტები, ტ. II, გვ. 169, 1868 წ.

² ი.სტალინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 318.

წინააღმდეგ კავკასიაში".¹ კაპიტალიზმის განვითარებამ საგლეხო რე-
ფორმის შემდგომ პერიოდში, კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებამ ქა-
ლაქსა და სოფელში, სათავადაზნაურო ბანკის დაარსებამ "სასიკვდი-
ლო ლახტი დაკრა ქართველ თავადაზნაურობას და, მასთან ერთად
"ფეოდალურ-მონარქიულ ნაციონალიზმს".²

როგორც ი. სტალინი აღნიშნავს ქართველი თავადაზნაურობა შემ-
დეგში ორ ჯგუფად გაიყო, რომელთაგან ერთმა ნაწილმა ხელი აიღო
ყოველგვარ "ნაციონალიზმზე" და ხელი გაუწოდა თვითმპყრობელო-
ბას, მიიღო მისგან თბილი ადგილები, იაფფასიანი კრედიტი და ამით
დაამთავრა "საქართველოს განთავისუფლება". მეორე ჯგუფმა "და-
იმეგობრა ქართველი ეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები და, ამგვა-
რად, კლერიკალიზმის კალთას შეაფარა ცხოვრებისაგან დევნილი "ნა-
ციონალიზმი". ეს ჯგუფი დიდი გატაცებით ანახლებს დანგრეულ ქარ-
თულ ეკლესიებს (ეს მთავარი მუხლია მისი "პროგრამისა!") — "ნაშ-
თებს ძველი დიდებისას" — და მოწინებით ელის სასწაულს, რომელ-
მაც უნდა განახორციელოს მისი ბატონყმურ-მონარქიული "სურვი-
ლები".³

მკვლევარ მ.ალექსიშვილის აზრით, რუსეთის დამკვიდრებას სა-
ქართველოში ბევრი დადებითი შედეგი მოჰყვა. რუსეთმა თურქეთს
წაართვა და საქართველოს დაუბრუნა ახალციხე, ახალქალაქი,
ანყური, არტაანი, ყარსი, ფოთი და წინათ თურქეთის მიერ მიტა-
ცებული სხვა ტერიტორიები. შეწყდა საქართველოზე ირანის, თურ-
ქეთისა და ლეკების თავდასხმები და ქვეყანამ მოისვენა პერმანენ-
ტული ომებისაგან. ქართველმა გლეხმა ხმალი ქარქაშში ჩააგო და
ორივე ხელით ჩაეჭიდა გუთანსა და თოხს. ქვეყანა მოღონიერდა ეკო-
ნომიკურად — გაიზარდა მოსახლეობის რიცხვი, გაფართოვდა ვაჭ-
რობა, მოშენდა წინათ დაცარიელებული ქალაქები.⁴ ასეთ პირობებში,
ცარიზმის რეაქციულ-რუსიფიკატორული პოლიტიკის მიუხედავად,
ქართულმა კულტურამ სწრაფად დაიწყო აღმავლობა და განვითა-
რება.

¹ ი.სტალინი, თხზ., ტ. 1, გვ. 33.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ მ.ალექსიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ისტორიული ურთიერთობის საკითხი-
სათვის, თბ., 1956, გვ. 109—110

რევოლუციურ-დემოკრატიული აზრის მქადაგებელ ქართველ განმანათლებლებს ყოველთვის ღრმად სწამდათ ხალხის გათვითცნობიერების საქმეში ახალი, ცხოველმყოფელი იდეების დიდი როლი.

ქართველი განმანათლებლები დარწმუნებული იყვნენ, რომ ქართველი ხალხი სოციალურ და ეროვნულ თავისუფლებას საკუთარი ძალებით ვერ მოიპოვებდა. მათი ღრმა რწმენით, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, უაზრობა იქნებოდა საკუთარი ძალებით დიდ ურჩხულთან შებრძოლება, ვინაიდან ეს მხოლოდ დიდ ზიანს მოუტანდა ქართველ ხალხს. ამის შესახებ ს.მესხი სტატიაში "ცრუმორწმუნეობა და ჩვეულება" წერდა: "ცვლილება გეჭირია, მაგრამ ისეთი კი არა, რომელიც თან ჩვენს გაუფერულებას, ჩვენს გაქრობას მოიტანს".¹

ჩვენი მონინავე ინტელიგენციის ამგვარი მსოფლმხედველობა სწორია. საჭირო იყო ისეთი თავისთავადობისათვის ბრძოლა, რომელიც ქართველი ხალხის ეროვნულ თავისთავადობას, მისი კულტურის აყვავებასა და განვითარებას გამოიწვევდა.

"დროების" პუბლიცისტები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულის ღრმად შესწავლას, ვინაიდან ერის სულიერი სამყაროს გამდიდრების გარეშე შეუძლებლად მიაჩნდათ საქართველოს მშრომელი ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება. მათ, პირველ რიგში, აინტერესებდათ ქართველი მშრომელი ხალხისათვის ჩაენერგათ ჩვენი წინაპრების სიყვარული, ქართველი ხალხის მდიდარი ისტორიული წარსულის, მისი სოციალურ-ეკონომიკური ყოფის შესწავლა, რომლის დახმარებით შეძლებდნენ ქართველი ხალხის სულიერი ტკივილების დაამებას, ხალხის გამოლვიძებასა და გათვითცნობიერებას.

თერგდალეულები არა მარტო საქართველოს წარსულით იყვნენ დაინტერესებულნი, არამედ ანმყოთიც. "გასაკვირველად და სასირცხოთ როგორ არ უნდა მიგვაჩნდეს, რომ ჩვენ თითქმის სრულიად არა ვიცით რა ისეთს შესანიშნავს მოვლენაზე ჩვენს ცხოვრებაში, რომელიც ამ 40-50 წლის წინათ ყოფილა. რატომ არ გვიამბობენ მაშინდელი ქართველების ცხოვრებას? მამების ცხოვრებასა და საზოგადო მოქმედებას რატომ შვილებს არ გვაცნობებენ? ვინ იცის, იმათ მოქმედებაში რამდენი საინტერესო მასალა მოიპოვება ჩვენი ახლანდელი ცხოვრებისა და მდგომარეობის გასაგებათ".²

¹ "დროება", 1874, № 453.

² "დროება", 1875, № 50.

ქართველი პროგრესიული ინტელიგენცია დიდ ყურადღებას აქცევდა საქართველოს ისტორიული ცხოვრების შესწავლას, ვინაიდან წინაპრების ცხოვრების საფუძვლიანი ცოდნის გარეშე შეუძლებელად მიაჩნდათ ისტორიული პროგრესი, რადგან ხალხის ცხოვრების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავიგოთ, თუ "როგორ უნდა დაადგნენ შვილები უკეთეს გზას, როგორ უნდა გააუმჯობესოს ხალხმა თავისი ისტორიული ცხოვრება...".¹

XIX საუკუნის დასაწყისიდან, როდესაც განხორციელდა დიდმნიშვნელოვანი აქტი საქართველოს რუსეთთან შეერთება, ქართველ მონინავე ინტელიგენციას სურდა ხალხს კარგად სცოდნოდა ცარიზმის შემავინრობელი პოლიტიკა, რომელსაც იგი მთელი სისასტიკით ახორციელებდა საქართველოში.

ქართველი განმანათლებლებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო რუსეთის რევოლუციურ-დემოკრატიული აზროვნების გაცნობასა და ათვისებას, არამედ საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი, სასახელო, საბრძოლო დიდებით აღვსილი ისტორიის შესწავლას. ისინი პირველ რიგში საქართველოს ცხოვრებით იყვნენ გატაცებულნი.

ი.ჭავჭავაძე, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მებრძოლი, კარგად გრძნობდა ქართველი ხალხის განათლების საჭიროებას და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა ხელი შეეწყო საქართველოს ისტორიული წარსულის შესწავლისათვის, ქართველი ხალხის თავისუფლებისადმი მისწრაფების გამოლვიძებისათვის. ი.ჭავჭავაძე და მისი თანამებრძოლები თავის მრავალმხრივ და ნაყოფიერ საქმიანობაში გამოდიოდნენ მშრომელი ხალხის ინტერესების დამცველებად. მათ კარგად იცოდნენ, რომ მათი საქმიანობა, მათი ბრძოლა საქართველოს ხალხის თავისუფლებისათვის განპირობებული იყო მთელი ისტორიული მსვლელობით. ამ ბრძოლას მრავალი მონინავე ადამიანი შეეწირა, მაგრამ ქართველი თერგდალეულების თავგანწირვას უკვალოდ არ ჩაუვლია და დიდი როლი შეასრულა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიაში. ქართველი ხალხის მონინავე წინაპრები მომავალი თაობების შთამაგონებელ მაგალითად გადაიქცა.

1876 წელს, როდესაც გაზეთ "დროების" დაარსებიდან ათი წელი შესრულდა და ქართველმა პროგრესულმა ინტელიგენციამ აღნიშნა მათი შეუპოვარი საქმიანობა, ამავე დროს დიდებით მოიხსენია ის

¹ "დროება", 1875, № 50.

უახლოესი წინაპრები, რომელთა მოღვაწეობამ მომდევნო თაობაზე შთამაგონებელი გავლენა მოახდინა. "დროების" ათი წლისთავზე გამართულ სადილზე ს.მესხმა ხაზი გაუსვა "დროების" დამსახურებას ქართველი ხალხის საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში. "დროება" ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის მედრომედ აღიარა. ი.ჭავჭავაძემ განაუთარა და დააკონკრეტა ს.მესხის აზრი და მათი მსოფლმხედველობის იდეურ კავშირსა და ნათესაობაზე მიუთითა: "თუმცა იმ დროშაზედ, რომელზედაც უფ. მესხმა მოიხსენა, ეხლანდელთა "დროების" მოღვაწეთა თავისი მიმართულებაზედ ნაანერეს, მაგრამ თვით დროშა კი მემკვიდრეობითა გვაქვს გადმოცემული განსვენებულს დოდაევისაგან, გიორგი ერისთავისაგანო".¹

ქართველი განმანათლებლები დიდებით იხსენიებენ საფრანგეთის იმ მოწინავე პირთ, რომელთაც დიდი კვალი დააჩნიეს საფრანგეთის საზოგადოებრივი აზრის განვითარებას, განსაკუთრებით XVII საუკუნეში, ეოლტერი, დიდრო, დალამბერი ის მოღვაწეები იყვნენ, რომელთაც ადამიანები გაათვითცნობიერეს და ხელი შეუწყვეს საფრანგეთში დრომოჭმული ფეოდალური წყობილების ლიკვიდაციას, ამას დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო საფრანგეთის, არამედ სხვა ქვეყნების, კერძოდ რუსეთისა და საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებისათვის. ფრანგმა განმანათლებლებმა დიდი წვლილი შეიტანეს სხვა ხალხების ცხოვრების წინსვლის საქმეში. მაგალითად, ფრანგი განმანათლებლობის მოღვაწეობა მანათობელ ლამპრად გადაიქცა რუსეთისა და საქართველოს ხალხებისათვისაც. ქართველი განმანათლებლები ბევრად იყვნენ დავალებულნი ფრანგი განმანათლებლებისაგან. დ.მიქელაძე "დროებაში" წერდა: "მეთვრამეტე საუკუნის მწერლებმა, თავისი ქადაგებით, მოამზადეს საფრანგეთის ნიადაგი ახალი ცხოვრებისათვის, და ერთ დღეს, 14 აგვისტოს 1789 წ., შუასაუკუნეების ბარბაროსებრივ წესისაგან მცირედი ნატამალიც არ დარჩენილა".² ამას მოელოდნენ ქართველი განმანათლებლები საქართველოში.³

ქართველი განმანათლებლები ენერგიულად იბრძოდნენ ხალხის ცხოვრების წინსვლისათვის. მათი ღრმა რწმენით, ხალხის საზოგადოებრივი ცხოვრების წინსვლა ყველა ქვეყანაში მიმდინარეობდა,

¹ "დროება", 1876, № 24.

² "დროება", 1873, № 37. იხ. ე.მალრაძე, მეველე, თბ., 1963.

³ მ.გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, თბ., 1966, გვ. 148.

თუმცა სხვადასხვა ფორმით. ზოგიერთ ქვეყანაში ძველი, კერძოდ, ფეოდალური წყობილება ერთბაშად მოიშორ, ზოგან კი, თანდათანობით, რაც მძიმე ტვირთად დაანება მშრომელ ხალხს, რომლებიც იტანჯებოდნენ არა იმდენად კაპიტალიზმის განვითარებით, რამდენადაც მისი განუვითარებლობით.

გაზ. "დროების" პუბლიცისტები, რომლებიც თავგამოდებით იბრძოდნენ ბატონყმური ულლისაგან მშრომელი გლეხობის რევოლუციური გზით განთავისუფლებისათვის, კარგად ხედავდნენ, რომ საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთში, საგლეხო რეფორმა სულ სხვა ვითარებაში გატარდა. კერძოდ, საქართველოში არ აღმოჩნდა ძალა, რომელიც ფეოდალურ წყობილებას მოსპობდა რევოლუციური გზით, რევოლუციური სიტუაცია არ გადაიზარდა რევოლუციაში, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა საფრანგეთში 1789 წლის ბურჟუაზიული რევოლუციის პერიოდში. ამიტომ იყო, რომ დ.მიქელაძე აღფრთოვანებით წერდა საფრანგეთის ბურჟუაზიულ რევოლუციაზე, რომელმაც ძველი ბარბაროსული წესისაგან ნატამალიც კი არ დატოვა. რუსეთში საგლეხო რეფორმა ფეოდალური კლასის ინტერესებიდან გამომდინარე განხორციელდა. კიდევ უფრო მტკივნეული აღმოჩნდა საგლეხო რეფორმა საქართველოში — ძველი სახის მონობა, ახლით შეიცვალა.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია, რომელიც რუსული რევოლუციური დემოკრატიზმის დიდ გავლენას განიცდიდა, ყოველთვის განასხვავებდა ცარიზმის მიერ გატარებულ პოლიტიკას განაპირა ერების მიმართ, იმ პროგრესულისაგან, რომლიდანაც ასე ბევრს სწავლობდა ქართველი ინტელიგენცია. იყვნენ ცარიზმის პოლიტიკის უანგარო დამცველები და ამ პოლიტიკის წინააღმდეგ მებრძოლნი, რომლებიც იბრძოდნენ ყოველგვარი ექსპლოატაციის, კერძოდ, ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგაც. რუსეთის მონინავე ინტელიგენციამ კარგად იცოდა, რომ "არ შეიძლება თავისუფალი იყოს ხალხი, რომელიც სხვა ხალხებს სჩაგრავს".¹ "ჩვენ ვემსახურებით იმ აზრს, — წერდა დ.მიქელაძე, — რომ საზოგადოებაში ძმობა და სამართლიანობა დამყარდეს".²

ქართველი განმანათლებლები ისტორიული თვალსაზრისით მართებულად აფასებდნენ რა საქართველოს რუსეთთან შეერთების

¹ კ.მარქსი, ფ.ენგელსი, თხზ., ტ. XV, 1935, გვ. 223.

² გაზ. "დროება", 1879, № 116.

ფაქტს, ამავე დროს რუსეთის მშრომელი ხალხის მხარდამხარ იბრძოდნენ ცარიზმის უღლიდან განთავისუფლებისათვის, მხოლოდ ამ გზით ფიქრობდნენ თავისუფლების მოპოვებას.

ქართველი განმანათლებლები თავგამოდებით იბრძოდნენ საქართველოს სოციალური და ეკონომიკური თავისთავადობის მოპოვებისათვის, მაგრამ არასოდეს არ მოითხოვდნენ რუსეთისაგან საქართველოს გამოყოფას. ს. მესხი ერთ თავის წერილში პირდაპირ მიუთითებდა: "რომელი პატიოსანი მწერალი იკადრებს, რომ წმინდა პედაგოგიური ბაასი პოლიტიკაში გადაიტანოს? მე რომ გამოვსთქვა, მაგალითად, ასეთი აზრი: ყმანვილს პირველდანყებითი სწავლა ყოველთვის მშობლიურს ენაზე უნდა გადასცეს მასწავლებელმა-მეთქი, ნუთუ ამ აზრის გამოთქმისათვის, მე საქართველოს დამოუკიდებლობისა და აღდგინების სურვილი და განზრახვა უნდა შემწამონ?"¹

ს.მესხი არ იზიარებს რუსეთისაგან საქართველოს გამოყოფის, დამოუკიდებლობის იდეას, რადგან იგი ისტორიულად მიუღებლად და მცდარად მიაჩნდა, საქართველოს რუსეთისაგან გამოყოფის შემდეგ კვლავ ომებს და გართულებებს ელოდებოდა. ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია ყოველთვის თავგამოდებით იბრძოდა ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკის ყოველგვარი გამოვლინების წინააღმდეგ. მათ კარგად იცოდნენ, რომ ყოველ ერს გააჩნია გამოყოფის უფლება "ხალხებს თვით არსებობისა და დამოუკიდებლობის უფლება აქვს და მათდაუნებურად, მით უმეტეს, ძალდატანებით... ერთმა ხალხმა მეორე არ უნდა დაჩაგროს".²

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თავის პირველხარისხიდან ამოცანად მიიჩნევდა ისეთი საზოგადოებრივი წყობილების დამყარებას, სადაც "ყოველი... (ადამიანი)... ყველაზე პირველად თავის მამულის მოყვარულია. ის გრძნობს, რომ თავის ქვეყნის ბედნიერება იმისი საკუთარი ბედნიერებაა, და სამშობლოს დამცირება მისი დამცირებაა, ამის გამო ის მართლაც ისე უფლის, ისე უყურებს თავის სამშობლოს, როგორც შვილი თავის მშობელს... ის ამაყობს თავის სამშობლოთი; არავინ არ მისცემს იმის დამცირებისა და შეურაცხყოფის უფლებას; გაჭირვების დროს... მთელი ხალხი როგორც ერთი კაცი, ისე ადგება ხოლმე და გადის ბრძოლის ველზე მტრის წინააღმდეგ".³

¹ ს.მესხი, ნაწერები; გვ. 113.

² იქვე, გვ. 436.

³ ს.მესხი, ნაწერები, გვ. 190.

საქართველოს ისტორიული წარსულით აღფრთოვანებული ქართველი ინტელიგენცია, რომელიც კარგად იცნობდა ჩვენი ერის შეუპოვრობით და ქარტიხილებით აღსავსე ისტორიას, ცდილობდა უმიზნოდ დაღვრილიყო ქართველი ხალხის სისხლი საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ისინი ყველა კლასის წარმომადგენლებს მოუწოდებდნენ ერთიანობისა და კონსოლიდაციისაკენ, თუმცა გრძნობდნენ კლასობრივ ინტერესთა სხვადასხვაობას. ეს გასაგებია, თუ დაკვირვებით გადავხედავთ ისტორიას, კერძოდ, ქართველი ხალხის ისტორიას, რომელიც აღსავსეა საერთო მტრის წინააღმდეგ გაბატონებული და ჩაგრული კლასების ერთიანი ბრძოლით. "რომელსამე ხალხს, ვთქვათ, უეცრად მტერი დაესხა თავსა და ქვეყანას აკლებასა და აოხრებას უპირებს. რალა თქმა უნდა, რომ ამ შემთხვევაში მოწინავე საზოგადოებამ წვრილმანი ეკონომიური ინტერესები უნდა დაივიწყოს და მთელი თავისი ძალა და გავლენა იმაზე მოიხმაროს, რომ ხალხის ქვეყანა და თვითარსებობა სამხედრო ძალითვე მტრისაგან დაიცვას".¹

ცარიზმის მიერ გატარებული ეროვნული პოლიტიკის პირობებში, როდესაც ყოველგვარი თავისუფალი აზრი ჩაკლული იყო, მეფის უანდარმერია მზად იყო სისხლში ჩაეხშო თავისუფლებისათვის მებრძოლთა მისწრაფებანი. ხალხთა ინტერნაციონალურ პოლიტიკაზე მსჯელობა ჩვენი პროგრესული ინტელიგენციის დიდ გამბედაობასა და პატრიოტიზმზე მეტყველებს. "დღეს კავკასიის აქეთა მხარეში სამი მკვიდრი ერი — ქართველი, სომეხი და მაჰმადიანი ერთს გარემოებაში არიან ჩამდგარი, ერთი მომავალი მიზანი, ერთი და იმავე კეთილდღეობა აქვთ საზრუნავი. ჩვენს საქართველოს ხალხს და იმათს დაწინაურებულ კაცებს დღეს ბაირალზე... ეს უნდა ეწეროს". ამიტომ, აღნიშნავდნენ ჩვენი განმანათლებლები, საჭირო იყო ერთმანეთთან დაახლოება, ერთმანეთის პატივისცემა, სამივე ერის ინტერესებისათვის ზრუნვა, ძმური კავშირი და "საერთო ძალით იმ შინაური ცუდის გასწორება, რომელიც ასე აჩერებს ჩვენს კეთილმდგომარეობის გზაზე წინსვლას... ეს სამი ტომი... ერთმანეთის დახმარებით აშენდებიან, ერთმანეთის მტრობით კი დაიქცევიან",² წერდა გ.წერეთელი.

¹ ს.მესხი, ნაწერები, გვ. 132.

² "დროება", 1872, № 16.

ცარიზმის პოლიტიკა ითვალისწინებდა მცირე ერების ერთიმეორეზე წასისინებას, ერთიმეორისადმი შუღლის გაღვივებას და გაერთიანებული ძალით მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის შეუძლებლობას. რეფორმის შემდგომ პერიოდის სოციალური ურთიერთობის განვითარების საფუძველზე ფეხს იკიდებდა ახალი, პროგრესული კლასი — ბურჟუაზია, რომელიც თავის კაპიტალის ბატონობას ურმორჩილებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ყველა მხარეს. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველმა ბურჟუაზიამ ვერ მოახერხა საზოგადოებაში გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვება. ამ მხრივ უფრო მოხერხებული აღმოჩნდა სომხური ბურჟუაზია, რომელიც თანდათანობით ხელთ იგდებდა თავადაზნაურობის მთელ მოძრავ და უძრავ ქონებას. ქართველი თავადაზნაურობის უმრავლესობამ ვერ შეძლო ახალი დროის მოთხოვნილებებისათვის შესაფერისი მოქმედების განხორციელება, რის გამოც მალე გალატაკდა და დაიშალა, როგორც კლასი. ბუნებრივია, თავადაზნაურობასა და ქართველი ბურჟუაზიის კონკურენტუნარიანობის სისუსტემ წარმოშვა მტრული დამოკიდებულება სომხეთის ბურჟუაზიისადმი. ამიტომ ქართველი ბურჟუაზია მთელი ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში უკმაყოფილობას გამოთქვამდა უცხოური, კერძოდ, სომხური კაპიტალის გაბატონებული მდგომარეობის წინააღმდეგ.

პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენცია ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას მიესალმებოდა, ისინი აღშფოთებულნი იყვნენ იმით, რომ მეფის მთავრობა რუს მოსახლეობას ჩააგონებდა ისე ეცქირა ნაციონალური უმცირესობისათვის, როგორც დაბალი რასისათვის.

ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა დიდ წინააღმდეგობას აწყდებოდა, ვინაიდან ბურჟუაზიული ნაციონალიზმის ბატონობის პირობებში, ჩაგრული ხალხის პირისპირ იდგა ცარიზმი თავის ბიუროკრატიული აპარატით. მაგრამ რუსეთის პროგრესული ინტელიგენციის მხარდამხარ იბრძოდა ქართველი და სხვა ეროვნების ინტელიგენცია, ვინც სისხლხორცეულად დაინტერესებული იყო ცარიზმის ბატონობის ლიკვიდაციით და თავისუფალი წყობილების დამყარებით რუსეთში, რომელსაც ერთადერთს შეეძლო ეხსნა ხალხი კოლონიური ჩაგვრისაგან.

გ.წერეთელი ხალხის აღელვებას, ტერორს ცარიზმის წარმომადგენლების წინააღმდეგ შემთხვევით მოვლენად კი არ თვლიდა, არამედ თვით არსებული სოციალური გარემოებით განპირობებულს. იგი

ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ რუსეთის მშრომელ ხალხთან ნამდვილი მეგობრული ურთიერთობის დამყარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ცარიზმის უღლისაგან მშრომელი ხალხის განთავისუფლების შემდეგ.

ქართველ პროგრესულ ინტელიგენციას სწამდა, რომ საკუთარი ძალით შეუძლებელი იყო თავისუფლების მოპოვება, ხოლო მრავალსაუკუნოვან მონობაში მყოფი ხალხი ჯერ კიდევ ვერ ხვდებოდა ვინ იყო მათი მტერი. რუსეთის ხალხის კულტურული ჩამორჩენილობა ნინ ელობებოდა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის გაშლას ჩაგრულ ერებში. ამიტომ იყო, რომ რუსეთის განმათავისუფლებელი ინტელიგენცია მთელი მონდომებით ეკიდებოდა ხალხის განათლების საქმეს.

"დროების" პუბლიცისტები, ჟურნალ-გაზეთების დიდ მოვალეობად თვლიდნენ საზოგადოების პატრიოტული სულისკვეთების აღზრდას. ამასთან, მათ არ ავინწყდებოდათ, რომ მამულისადმი ჭეშმარიტი სიყვარულის გაღვივება რთული საქმე იყო. მათ მამულის სიყვარული ქვეყნის ბედნიერების აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ. ისინი აკრიტიკებდნენ ცრუ პატრიოტიზმს, რომელთა აზრით, სამშობლო ქვეყნის სიყვარული ყველას ბუნებით თანდაყოლილი აქვს და ამ გრძნობის აღზრდაზე ზრუნვა თითქოს საჭირო არ იყო.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია, რომელიც შეუპოვრად იბრძოდა ბატონყმური წყობილების ლიკვიდაციისათვის, კარგად ხედავდა, რომ საგლეხო რეფორმამ სასურველი შედეგი არ გამოიღო. ამასთან, ისინი საგლეხო რეფორმას დიდი ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენად სთვლიდნენ, რომელმაც პიროვნება იურიდიულად გაათავისუფლა და გასაქანი მისცა ახალი პროგრესული ურთიერთობების განვითარებას. ფულად-საქონლური ურთიერთობის განვითარება თანდათანობით გაბატონებულ მდგომარეობას იჭერდა საზოგადოებაში. ეს, თავის მხრივ, იწვევდა ადგილობრივ და რუსეთის ვაჭართა და მრეწველ კაპიტალისტთა ინტერესების შეჯახებას. ადგილობრივი ბურჟუაზია თავის მხრივ იყოფოდა ქართველ და არაქართველად. ქართველი ბურჟუაზია ყოველ ღონეს ხმარობდა თავი დაეღწია გარეშე და შინაური კონკურენციისაგან. ამიტომაც, ქართველი ინტელიგენცია მოუწოდებდა საზოგადოებას ეროვნული ძალების გაერთიანებისაკენ. "განსაკუთრებით ახლა, — ნერდა ს.მესხი, — როდესაც ყოველი მხრიდან გვემუქრება კაპიტალისტების შემოსევა... აუცილებლად საჭიროა, რომ ჩვენც, შეძლებისდაგვარად, შევაერთოთ

ჩვენი კაპიტალი და ზნეობით ძალა, და ამნაირად შეერთებულად გაუწიოთ იმათ წინააღმდეგობა და დავიცვათ ჩვენი არსებობა, თორემ... ჩვენ მოგველის ისეთი თავს დაცემა და შემოსევა (უცხო ქვეყნის კაპიტალისტების), რომელიც ბარბაროსების შემოსევაზე უარესი იქნება ჩვენი საწყალი ქვეყნისათვის".¹

თერგდალეულები მთელი თავიანთი საქმიანობით ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის თვითშეგნების ამაღლებას, ისინი ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ჭეშმარიტი მამულიშვილობა გულისხმობს სხვა ერების პატივისცემას, მათი თავისუფლებისათვის ბრძოლის ხელშეწყობას.

პატრიოტიზმის კლასიკურ განმარტებას გვაძლევს აკ. წერეთელი: "პატრიოტობა ნიშნავს სამშობლოს სიყვარულს და პატრიოტი იმ კაცს, ვისაც თავისი სამშობლო, მამული უყვარს — მიუხედავად პირადის სარგებლობისა. ჩვენი ახალთაობა სწორედ იმ გვარი პატრიოტია... ვისაც თავისი თავი არ უყვარს, იმას სხვისი სიყვარულიც არ შეუძლია, ვისაც თავისი სამშობლო სძულს, სხვა ხალხის სიყვარულს განა მოახერხებს, თუ რომ მართლა კაცია? და თუ პირუტყვია, მაშინ კი ერთი იქნება, სადაც საკვებს იშოვნის, იქ მიეჩვენება და აქ ჩვენც აღარას ვეტყვი".²

აკ. წერეთელი თავგამოდებით ილაშქრებდა კოსმოპოლიტიზმის წინააღმდეგ. იგი წერდა: "სულითა და გულით ქართველი ვარ, პატრიოტი. სამშობლოს კეთილწარმატება მიტომ მენატრება, რომ ის პირნათლად, მჭიდროდ შეუკავშირდეს ფერადოვანს მსოფლიოს. სიტყვა "პატრიოტი" დღეს ზოგიერთებისაგან საკიცხავ სიტყვად არის გადაქცეული. იმათ პატრიოტობა შოვინიზმი ჰგონიათ. როდესაც ამ ორ სიტყვას შუა დიდი ზღვარია და ერთმანეთში საერთო არა აქვთ რა! ... ვისაც სამშობლო არა სწამს, ვისაც მშობელი-ნაშობი, თანაშობილი არ უყვარს და თავს მითი მართლულობს, რომ მე გაურჩეველად მთელი მსოფლიო მწამს და მთელი კაცობრიობა განურჩეველად მიყვარსო, ის შემცდარია... სამშობლო დედასავით უნდა უყვარდეს ყველას და რა გინდ სნეულ-დავარდნილიც იყოს დედა, შვილს არა აქვს უფლება ზურგი უჩვენოს და მიატოვოს".³ ამასთან ა.წერეთელი მიუთითებს: "ვინც პატარა ერს არ ემსახურება, ის ვერც კაცობრიობას გა-

¹ ს.მესხი, ნაწერები, გვ. 131 — 132.

² ა.წერეთელი, თხზ., კრ. ტ. VII, გვ. 624—625.

³ იქვე, გვ. 596.

მოადგება, თავისი ქვეყნის სამსახურში მსოფლიოც გამოიხატება”.

ქართველი განმანათლებლებისათვის ცხადი იყო, რომ ცხოვრება მუდმივ განვითარებას განიცდის, ამიტომ მათი მიზანი არასოდეს არ ყოფილა ძველის აღდგენა, ეს მათ შეუძლებლადაც მიაჩნიათ. ი.გოგებაშვილი წერდა: “ზოგიერთ სხვა ქვეყნებში, პატრიოტობა და უკანდახევის სურვილი, ძველი წესწყობილების აღდგინების ნადილი, ახალი აზრების და მიმართულებების უარყოფა, ერთად არიან შეკავშირებულნი, ერთმანეთთან გადაბმულნი... ჩვენში ამგვარ პატრიოტებს ნამლათაც ვერ მოსძებნით. ძველებური საქართველოს აღდგენა, მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნის დანყობილებათა რესტავრაცია სიზმრადაც აღარავის ეჩვენება. უწინდელი საქართველო ჩვენში ყველას მიაჩნია სამუდამოდ წარსულ დროდ, რომლის დაბრუნება ისევე შეუძლებელია, — როგორც ჩავლილი წყლის უკუმოქცევა: ახლა საქართველო, რომელიც არის საგანი ჩვენი პატრიოტების მოქმედებისა და ნატერისა, მოქცეულ უნდა იქნას არა უკან... არამედ წინ”,¹ ეს ყველა თერგდალეულთა საერთო თვალსაზრისი იყო.

ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას, თითქოს თერგდალეულების ცნობილი დევიზი “ჩვენი თავი ჩვენამდე გვეყუდვინოდეს” სეპარატიზმისაკენ მოწოდება იყო და შემდეგში ილიამ თავისი შეხედულება შეცვალა. მას შესაძლებლად მიაჩნდა საქართველოსათვის პოლიტიკური უფლებების მოპოვება თვით რუსეთის სახელმწიფოს ფარგლებში.

მართებულია მოსაზრება, რომ ეს ლოზუნგი თავიდანვე არ იყო სეპარატიული ტენდენციის მატარებელი.²

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია არასოდეს არ იზიარებდა სეპარატიზმის იდეას, ვინაიდან კარგად იცოდნენ, რომ იგი უტოპიური ოცნება იყო, რომელსაც საფუძველი არ გააჩნდა.

თუ გავითვალისწინებთ ისტორიის გაკვეთილებს, კერძოდ, პოლონეთის 1863 წლის აჯანყებას, ადვილი გასაგები გახდება, რომ ქართველი განმანათლებლები არ იზიარებდნენ განცალკევებულ, დამოუკიდებელ აჯანყებას ცარიზმის წინააღმდეგ. იმისათვის, რომ აჯანყება სახალხო განმათავისუფლებელ ომად გადაიქცეს, საჭიროა იგი პერიფერიიდან დაიწყოს და ვარშავასა და კიევთან ერთად ერთდრო-

¹ ი.გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 113—114.

² იხ. აკ. სურგულაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, 1973, გვ. 145.

ულად დაიძრას კავკასია შიდარუსეთისაკენ და თან გაიყოლოს ასტრახანი, დონი და შავიზღვისპირეთი,¹ წერდა ა.გერცენი.

ნ.ნიკოლაძე კარგად ხედავდა, რომ საქართველოს სეპარატიულ გამოსვლას ისეთივე ბედი ელოდა, როგორც პოლონეთს და მიიყვანდა საქართველოს ისეთსავე "სასაკლამდე, სადაც ამასწინათ ტყავე გააძრეს პოლონეთს და სადაც მთლად სისხლი გამოსწოვეს ჩერქეზეთს".²

ი.გოგებაშვილის მსოფლმხედველობაში ეროვნულ საკითხს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა, იგი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში მჭიდროდ იყო დაკავშირებული პროგრესული რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალების ბრძოლასთან, რომელიც ცარიზმის დამხობას და სამართლიანი საზოგადოებრივი წყობილების დამყარებას თავიანთი მოღვაწეობის ძირითად დევიზად თვლიდნენ, მხოლოდ ამ გზით ფიქრობდნენ ქართველი განმანათლებლები (ასევე ხალხოსნებიც) ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ლიკვიდაციას და ეროვნული დამოუკიდებლობის განხორციელებას. "დროა, დიდი ხანია დროა, — წერდა იაკობი, — ბოლო მოეღოს ამ ფრიად სათაკილოს და დამამხობელს ჩვენს მდგომარეობასა. დროა, მონურს ლაჩრობას ზურგი შევაქციოთ და ადამიანური უნარი გამოვიჩინოთ. დროა, ყველამ თავის წრეში უკანონო დაბრეყება ითაკილოს, შეებრძოლოს მას და აღადგინოს თავისი ადამიანური ღირსება. დროა, გავაჩალოთ დაულალავი, ფხიზელი დაცვა ყოვლის ჩვენის დათრგუნვილის უფლებისა, საარსო მოთხოვნილებისა, გავაჩალოთ არა მარტო ჩვენს ენაზედ, არამედ სახელმწიფო ენის ლიტერატურაშიაც. გავაცნოთ ჩვენი გაჭირვებული მდგომარეობა დანიანურებულს დასს რუსეთისას, დავიხმაროთ იგი და დავიბრუნოთ ღირსეული სახელი და ადგილი კავკასიის ერთა შორის. დროა დაბალი ლობის მდგომარეობა სამარცხვინოდ მივიჩნიოთ ყველამ და მაღალ ლობედ ჩვენს გადაქცევას მხნედ და გაბედვით ვემსახუროთ".³

ი.გოგებაშვილის აზრით, ნამდვილი პატრიოტი იმასა ჰქვია, ვისაც სიცოცხლის უმთავრეს საგნად გაუხდია მშობლიური ქვეყნის ბედნიერება, ვინც თავგამოდებით და შეუპოვრად ებრძვის ყოველ დაბრკო-

¹ Литературное наследство, т. 61: стр. 509.

² ნ.ნიკოლაძე, რჩ. ნაწ., ტ. I, გვ. 173.

³ ი.გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 299.

ლებას, რომელიც მის სამშობლო ქვეყანას წარმატების გზაზედ ელოდება, ვისაც მთლად დაკარგულად მიაჩნია ყოველი წამი, რომელიც მამულის ზრუნვისათვის არ მოუხმარნია, ვისაც ედაგვის გული მამულის ტანჯვითა, უხარის მისი ლხინით, ვინც ბედნიერია მისი ბედნიერებით, უბედურია მის უბედურებით, და ვინც მზად არის ღიმილით შესწიროს მას თავისი სიცოცხლე.¹

იაკობ გოგებაშვილი აღნიშნავდა, რომ "სოციალიზმს, ეროვნული პრინციპის გარეშე არ ძალუძს ააღორძინოს ქვეყანა".²

ე.იმედაძე სამართლიანად წერს: "პატრიოტიზმის განუწყვეტელი და მახვილი პროპაგანდა, ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსებისა და საუკეთესო წარსულის სიყვარული, დიადი მომავლის დაუშრეტელი და შეუდრეკელი იმედი, ქართული ენის უფლების დაცვა, ქართველი ახალგაზრდობის ინტერესების საგუშაგოზე შეუშოვრად და შეუცვლელად დგომა, დიდი რუსი ხალხის დაფასება და პატივისცემა, მჭიდრო და განუწყვეტელი კავშირის დამყარება მის მოწინავე წრეებთან. — კავკასიის და ამიერკავკასიის ხალხთა სოლიდარობა, მეგობრობა და ძმობა როგორც ქართველი ხალხის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის გარდუვალი პირობა — ასეთია დიდი ღვაწლი ჩვენი დიდებული მამულიშვილის იაკობ გოგებაშვილისა ქართველი ხალხისა და მისი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინაშე".³

"დროების" პუბლიცისტები ინტერნაციონალიზმის პოზიციებზე იდგნენ, მათთვის უცხო იყო ყოველგვარი რასობრივი და ნაციონალური მისწრაფებანი. ისინი მთელი სისასტიკით ილაშქრებდნენ რეაქციული, ანტიხალხური თეორიების წინააღმდეგ. მათი აზრით, ყველა ერი ხელშეუხებელი და სუვერენულია, თავისთავადი არსებობის უფლება აქვს. თერგდალეულების აზრით, რასობრივი თეორია ხელს უშლის მშრომელი ხალხის გაერთიანებას, ადუნებს მათ კავშირს, აძნელებს ბრძოლას გაბატონებული კლასების წინააღმდეგ. თერგდალეულები ილაშქრებდნენ იმ რეაქციული თეორიების წინააღმდეგ, რომლებიც ასაბუთებდნენ ზოგიერთი ერის უნარს ყოველგვარ საქმიანობაში, სხვა ერების, კერძოდ "წერილი ერების" უსუსურობას, აქე-

¹ ი.გოგებაშვილი, თხზულებანი, ტ. I, 1955, გვ. 361.

² ი.გოგებაშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 442.

³ ე.იმედაძე, იაკობ გოგებაშვილი და ეროვნული განმათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში. იხ. "იაკობ გოგებაშვილი" (საიუბილეო კრებული), თბ., 1940, გვ. 247.

დან გამომდინარე, ცივილიზებული ერების მიერ მცირე და ჩამორჩენილი ერების ჩაგვრის აუცილებლობას.

"დროების" ფურცლებზე მკაცრადაა გაკრიტიკებული ანტიმეცნიერული, ყბადაღებული თეორიები. რუსეთშიც და თვით საქართველოშიც კი წარმოიშვა ისეთი რეაქციული თეორიები, რომლებიც ქადაგებდნენ დიდი ერების მიერ პატარების ასიმილაციის აუცილებლობას. თერგდალეულების აზრით, ზოგიერთი ერისა და რასის გონებრივი ჩამორჩენილობა განპირობებული იყო არა ბუნების, არამედ ისტორიულ-კონკრეტული პირობებით, რომელშიც ამა თუ იმ ერის საზოგადოებრივი ცხოვრება ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა მსოფლიოს მრავალი ხალხის ისტორიიდან.

აი რას წერდა ი. ჭავჭავაძე: "ქართველის უსიყვარულობაში ნუ ჩამოგვართმევენ, როცა ჩვენი ჟურნალი მკაფიოდ საქვეყნოდ გამოსთქვამს მას, რაც ქართველში ცუდია და საზიზღარი. საქართველოში თუ სადმე ორსა და სამს უყვარს ქართველი, ჩვენ იმათში უკანასკნელი არა ვართ. ეს კი უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენ ქართველში გვიყვარს მხოლოდ მისი სიკეთე, სიცუდე კი ყველგან საზიზღარია, ქართველი იქნება მისი მქონე თუ ანგლიელი, სულ ერთია ჩვენთვის, ორივე წყალში გადასაყარნი იქნებიან. ბევრნი არიან ჩვენში იმისთანანი, რომელნიც ცდილობენ ჩვენის ცხოვრების სიბოროტის დამალვასა, ეგ იმათ მოსდით ქართველების უმეცარ სიყვარულის გამო, ის კი არ იციან, რომ დიდი ხანია არის ჩვენში გლეხური ანდაზა: მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო, ისინი, უმეცარნი მოყვარენი ჩვენნი, ზედ დაასმენ ხოლმე შეჩვენებისა და განგდების ბეჭედსა მას, ვინც კი ველარ მოითმენს ცხოვრების საძაგელ გუბეში დგომასა, ამოჰყოფს თავს, რომ სხვას მაინც უთხრას, ამ გუბეში არ ჩაიგდო თავიო, თორემ დალპებოო მის წარწყმედელ ოხშიეარის ზედ-მოქმედებისაგან".¹

ქართველი განმათავისუფლებლების სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მათ ბრმად როდი უყვარდათ თავიანთი ქვეყანა, ხალხი. მათი მიზანი იყო ხალხის წინსვლა და პროგრესი, თავისუფალი საზოგადოებრივი წყობილების შექმნა. მაგრამ, აღნიშნული იდეალების განხორციელებისათვის ისინი მოითხოვდნენ ყოველგვარი იმ დრო-მოჭმული ჩვეულებებისა და აზრების დაგმობას, რაც ხელს უშლიდა ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის ბრძოლას. მხოლოდ ამ გზით შე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. 3, 1953, გვ. 69.

იძლებოდა საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესის დაჩქარება. ს.მესხი 1876 წ. "დროებაში" წერდა: "ჩვენ არ ვეკუთვნიტ იმ პირს, რომელნიც ყოველგვარ თავის ხალხის ჩვეულებას, ხასიათსა და სხვ. რაც უნდა უგუნური, უაზრო და შავბნელი იყოს, მაინც და მაინც აქებენ, ადიდებენ და ცდილობენ რომ ყველა ესენი უკუნიტი-უკუნი-სამდე წმინდათ და ხელშეუხებლად დაცულნი იყვნენ. მეორეს მხრით, არც იმ პირთ ვეკუთვნიტ, რომელნიც, თითქოს წარმატებისა და ცივილიზაციის სახელით, უარყოფენ ყველაფერს თავის ხალხისას, უარყოფენ ამ ხალხის ყველა განსაკუთრებულ, ნაციონალურ ხასიათს, ჩვეულებას".¹

ქართველი განმანათლებლები, რომლებიც თავიანთი ქვეყნის უკეთესი მერმისით იყვნენ დაინტერესებულნი, თვალყურს ადევნებდნენ ჩვენი ქვეყნის, ასევე დასავლეთ ევროპის ქვეყნების ცხოვრების განვითარებას და მისი მამოძრავებელი ძალების კონსოლიდაციას ცდილობდნენ. ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია მრავალგზის მიუთითებდა საქართველოს ისტორიულ წარსულზე, როდესაც ქართველი ხალხი შემოსეული მტრების წინააღმდეგ ერთიანი ძალით იბრძოდა, ქართველი ხალხის საერთო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში თავადაზნაურობას დიდი წვლილი მიუძღვოდა. ს.მესხი ქართველი თავადაზნაურობის ისტორიულ დამსახურებაზე წერდა: "იყო დრო, როდესაც თავადაზნაურობას დიდი და უეჭველი მნიშვნელობა ჰქონდა თავის სამშობლო ქვეყნის საზოგადო ცხოვრებაში... ეს იყო ის დრო, როდესაც ყოველი თავადაზნაური თავის უპირველეს და უწმინდეს ვალად რაცხდა, რომ მტრებისაგან დაეცვა თავისი ქვეყანა, თავისი ერობა და თავისუფლება. მართალია, მაშინაც... თავადაზნაურებს, არაერთხელ უღალატნიათ თავის ქვეყნისათვის, მიუწვევიათ მტერი თავისივე თანამოძმეების ასაოხრებლად და თავისივე სამშობლოს ასაკლებად, მაგრამ იმ ისტორიულ დროში საზოგადოდ თავადაზნაურებს მაინც შეიძლება დავარქვათ ქვეყნის დამცველი ნოდება... ეს დრო წავიდა, რუსეთთან საქართველოს შეერთების შემდეგ ეს ძველი მნიშვნელობა საქართველოს თავადაზნაურობას დაეკარგა... ისტორიული გარემოება ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებისა შეიცვალა; ამნაირადვე უნდა შეცვლილიყო ის დამოკიდებულება, რომელიც იყო ერთის მხრით თავადაზნაურობასა და მეორეს მხრით დანარჩენ ხალხს შუა".²

¹ "დროება", 1876, № 86.

² "დროება", 1975, № 110.

ქართველ პროგრესულ მოღვაწეებს ამ შემთხვევაში აინტერესებდათ ის, თუ რა წვლილს შეიტანდა თავადაზნაურობა საერთო ეროვნული ბრძოლის გაძლიერებაში, ეროვნული ინტერესების დაცვაში, თავადაზნაურობასა და გლეხობის ინტერესთა დაპირისპირების, ანუ კლასობრივი ბრძოლის შერბილების საქმეში. ს.მესხს მიაჩნდა, რომ თავადაზნაურობისა და გლეხობის ეს განხეთქილება თავადაზნაურობის ბრალი იყო. "ამ განხეთქილებაში, ამ საზოგადო საჭიროებისა და ინტერესების გაყოფაში ბრალი მხოლოდ ერთს ჩვენს თავადაზნაურობას აქვს".

როგორც მოტანილი, ისე სხვა ადგილიდან ჩანს, რომ ქართველი მონივნვე ინტელიგენცია თავის უპირველეს მოვალეობად სამშობლოს თავისუფლებას მიიჩნევდა. ამასთან, ისინი კარგად გრძნობდნენ, რომ სამშობლოს განთავისუფლებისათვის საჭირო იყო წინამძღოლი, რომელსაც შესაძლებლობა ექნებოდა სათავეში ჩასდგომოდა ქართველი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას.

ქართველი განმანათლებლები სთვლიდნენ, რომ თავისუფლებისათვის ბრძოლის საქმეში ყველას თავისი წვლილი შეეძლო შეეტანა და, მათი აზრით, თავადაზნაურობა ამ დიადი ისტორიული მისიის განხორციელებისათვის ბრძოლაში გარკვეულ ძალას წარმოადგენდა, ვინაიდან "ყველა მრავალეროიანი ქვეყნის ჩაგრულ ხალხთა მოძრაობაში, მეტ-ნაკლებად საზოგადოების ყველა კლასი, ყველა სოციალური ფენა მონაწილეობდა".¹

თერგდალეულები, რომლებიც აღიარებდნენ კაპიტალიზმის პროგრესულობას, ცდილობდნენ ხელი შეეწყოთ საქართველოში ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებისათვის. მათი მიზანი იყო საქართველოს სხვადასხვა კუთხის დაახლოება, საუკეთესო ზნე-ჩვეულებების გაცნობა. ისინი თვლიდნენ, რომ ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის დაახლოებას, ეროვნული დაქუცმაცებულობის ლიკვიდაციას ხელს შეუწყობდა რკინიგზის ქსელის ყოველმხრივი გაშლა. ერთ-ერთ სტატიაში "ფოთი-თბილისის რკინის გზა", ს.მესხი ფართოდ მიმოიხილავს რკინიგზების კეთილმყოფელ გავლენას ჩვენი ქვეყნის განვითარების დაჩქარებაზე. "ყოველი გზის მნიშვნელობა და განსაკუთრებით რკინის გზისა, იმაში მდგომარეობს, რომ ერთმანეთზე დაშორებულ მცხოვრებლებს გაუადვილოს მისვლა-მოსვლა, ალებ-მიცემა, განადვიდოს ვაჭრობა და ერთის სიტყვით, შეუმსუბუქოს მათ ყოველგვარი კავშირი.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი V, თბ., 1970, გვ. 461.

მხოლოდ გონებით ბრმანი ამტკიცებენ, რომ ქართლ-კახელები, იმერლები, მეგრელები, გურულები და სხვა ჩვენი ნაჭერ-ნაჭერათ დაკუნული ქვეყნების მცხოვრებლები, ერთის მამა-პაპის შვილები და ერთის შთამომავლობის არ არიანო. მაგრამ დახედეთ რა განსხვავება და ერთიმეორის დაუნდობლობა, უცნობობა და გაუგებრობა ჩამოაგდო ჩვენში სხვადასხვა ისტორიულმა გარემოებებმა და სხვათა შორის უმთავრესად იმან, რომ ჩვენ ერთ ბედ ქვეშ მყოფთა, ერთმანეთთან მისვლა-მოსვლა და კავშირი არ გვექონდა".¹

მართებულია ა.სურგულაძის მოსაზრება, რომ ს.მესხს "...საქართველოში რევოლუციის ძალები ჯერ კიდევ მომწიფებულად არ მიიჩნდა, მაგრამ იგი გულხელდაკრეფილი როდი უცდიდა ამ ძალების მომწიფებას და მთელი ენერგიით ხალხის ეროვნული შემართებისათვის იბრძოდა... "დროების" ფურცლებზე ხშირად იბეჭდებოდა სტატიები ინგლისის, ამერიკის შეერთებული შტატების კოლონიზატორულ პოლიტიკაზე. მცირე ხალხების დამონებისა და ველური ძარცვის მაგალითები, რომელიც ს.მესხს თავის სტატიაში მოჰყავდა, მისი მანიშნებელი იყო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკისადმი მისი დამოკიდებულებისა".²

ქართველი განმანათლებლების სამოღვაწეო პროგრამა ფართო მასშტაბით იყო წარმოდგენილი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მათი მიზანი იყო ერის თავისთავადობის მოპოვება. ისინი მოითხოვდნენ ყველა ხალხის—დიდი და პატარა, სხვა ერების მიერ დაჩაგრული ერის თავისუფლებას. ისინი განსაკუთრებით ილაშქრებდნენ ერთა შორის შუღლის გაღვივების წინააღმდეგ, რაც აუძლურებდა, აჩანაგებდა მათ. "ჩვენ არცერთი ხალხის მტრები არა ვართ, — აცხადებდა ს.მესხი, — და მით უმეტეს სომხებისა, რადგან კარგად გვესმის რომ ხალხი ყოველთვის უბრალოა იმ, ხშირად საძაგელ საქმეში, რომელსაც ზოგიერთი წარმომადგენელი ჩადიან; კარგად ვიცით, რომ ჩვენ, კავკასიაში, ყველას საზოგადო სასიხარულო ან სადარდებელი ბევრი გვაქვს... რომ ჩვენ, ერთად მცხოვრებთა, ერთი ჭაპანი უნდა ვნოთ, მაგრამ ჩვენ ვართ მტერი ყველასი ვინც ხალხს სჩაგრავს, ვინც ადამიანის კაცურ ღირსებას ამცირებს".³

"დროების" პუბლიცისტები აღზრდილნი იყვნენ დიდი რუსი რე-

¹ "დროება", 1872, № 40.

² ა.სურგულაძე, ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 265.

³ "დროება", 1872, № 40.

ვოლუციონერ დემოკრატების ჰუმანურ პრინციპებზე, რომელთათვისაც უცხო იყო შოვინიზმი, ეროვნებათა შორის შუღლის გაღვივების გრძნობა. მთელი მათი შემოქმედება გამსჭვალულია კაცთმოყვარეობით, დიდი და პატარა ერების მშრომელი ხალხის თანაგრძნობით. ისინი ხალხს ალაფრთოვანებდნენ თავიანთი კეთილშობილური იდეების ქადაგებით და ამიტომაც დიდ სიყვარულს იმსახურებდნენ. ქართველი ხალხი ყოველთვის ზიზღით იყო განწყობილი თავიანთი მჩაგვრელებისადმი. ყოველთვის იმის ცდაში იყო, რომ მჩაგვრელის უღელი მოეშორებინა. ეს თვისება ქართველი მშრომელისათვის მთელი თავისი არსებობის მანძილზეა დამახასიათებელი. ქართველი ხალხი არასდროს ქედს არ ხრიდა დამპყრობლების წინაშე. ეძებდა შესაფერ მომენტს მტრებზე შურისგებისათვის და ყოველთვის ახერხებდა დასახული მიზნის განხორციელებას.

დ.მიქელაძე (მეველე) წერდა: "საქართველოს ხალხი გასაოცარის სიმტკიცით და გონიერებით უმაგრდებოდა საუკუნეების განმავლობაში ურიცხვი მაჰმადიანი მეზობლების გავლენას. ამ ერთი მუჭა ხალხმა შეძლო დაცვა თავისი ქვეყნის თავისუფლების და სარწმუნოებისათვის ხუთას წელიწადს"¹... ჩვენი სამშობლო აღჭურვილი კეთილშობილი გრძნობებით: თავისუფლებისა და სახელის სიყვარულით, არასოდეს არ ეცემოდა სულით. ამ ერთი მუჭა ხალხს ურიცხვთა ბარბაროსთა შორის ოცს საუკუნეს ეჭირა ხელში უმაღლესი ზნეობისა და ჭეშმარიტების ლამპარი".²

"დროების" პუბლიცისტების მოსაზრებანი სხვადასხვა ხალხების თანასწორუფლებიანობისა და მეგობრობაზე მეტად მნიშვნელოვანია, რამდენადაც მისი გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია მათი მსოფლმხედველობის სწორად შეფასება. ქართველი განმანათლებლები ილაშქრებდნენ იმ თეორიების წინააღმდეგ, რომლებიც ამართლებდნენ ცივილიზებული ერების მიერ ჩამორჩენილი ხალხის ექსპლოატაციას, ჩაგვრასა და დამონებას.

ქართველი განმანათლებლები განსაკუთრებით მკაცრად ილაშქრებდნენ ებრაელების დევნის წინააღმდეგ. "დროების" პუბლიცისტების აზრით, ებრაელთა სარწმუნოებრივი დევნა, გადასახლება, ეროვნული საკითხისადმი ბარბაროსული მიდგომა იყო.

¹ "დროება", 1874, № 407.

² იქვე.

ისტორიული მასალების მოშველიებით ს.მესხი ცდილობდა ებრაელებზე დატყეხილი უბედურება შეეჩერებინა, შეემსუბუქებინა მათი მძიმე ხვედრი, ამასთან ცდილობდა ქართველი ხალხისათვის ერევნებინა მათი დამჩაგრელი ძალის ნამდვილი მიზეზი. იგი სამართლიანად მიუთითებდა, რომ "მონამლულ სისხლს უნდა ნამლობა, — უნდა ნამლობა თორემ ერთს ალაგას მორჩენილი მუნუკი შემდეგ მეორე ალაგას გამოხეთქავს. სახელმწიფო ნყობილება იმნაირად უნდა იყოს გამართული და მოთავსებული, რომ ერთს რომელსაზე საზოგადოების ნაწილს ანუ ნოდებას არ შეეძლოს მეორესი დაჩაგვრა და შევიწროვება".¹

ს. მესხი ერთ-ერთ სტატიაში — "ებრაელების შესახებ" ცდილობს გადმოსცეს ებრაელების მდგომარეობა, რომლებიც ცარიზმის პირობებში სასტიკ ჩაგვრასა და შევიწროებას განიცდიდნენ, რამაც თავისი დაღი დაასვა ებრაელების ცხოვრებას.

ს.მესხის აზრით, ებრაელების მდგომარეობამ ცუდი ზეგავლენა იქონია თვით ქრისტიანობაზე, მათს ყოფა-ცხოვრებასა და ზნე-ჩვეულებებზე. ებრაელების აბუჩად აგდება, მათი დევნა და შევიწროვება, უეჭველია, დიდ უარყოფით გავლენას ახდენდა თვით დამჩაგრელების ბუნებაზე.

"თუ ებრაელს მოქალაქის უფლება ექნება მინიჭებული, თუ კანონი და ხალხი ისე შეხედავს, როგორც ადამიანს, დარწმუნებული იყავით, რომ დროს განმავლობით, ისიც კანონიერს და კაცურს გზას დაადგება, დაანებებს თავს იმ საძაგელ გზებსა, იმ იდუმალათ ქრისტიანების მოტყუებასა და დაჩაგვრის სურვილსა, რომელიც ახლა მიყენებული შევიწროების შურის საძიებლად გადაქცევია".²

თავის მოსაზრების დასასაბუთებლად ს.მესხს მოჰყავს საფრანგეთის მაგალითი, სადაც ებრაელებს კანონით თითქმის ყველა ის პოლიტიკური, სოციალური და სხვა უფლება აქვთ მინიჭებული, რაც ფრანგებს, ამის გამო იქაური ებრაელები ნამდვილი ფრანგებისაგანაც არც ხასიათით, არც პატიოსნებით და თითქმის არც გარეგანი შეხედულებით არ განირჩეოდნენ. "ფრანგის ებრაელს სრულებით არ მოუვა თავში სურვილი, თუ როდესმე შემთხვევა აქვს, შეავიწროვოს, დაჩაგროს და გაიძევრულად მოატყუოს რომელიმე ფრანგი, მხოლოდ იმისთვის, რომ ის ფრანგია და ეს ებრაელი. არ მოუვა თავში იმიტომ,

¹ "დროება", 1877, № 27.

² "დროება", 1877, № 9.

რომ თვითონ ის არ არის ფრანგებისაგან შევიწროვებული და დაჩაგრული".¹

ს.მესხი დარწმუნებული იყო, რომ მომავალში ეროვნებათა თავისუფალი განვითარება საზოგადოების პარმონიულობის საფუძველი გახდებოდა. ყველა ეროვნება გამოავლენდა თავის შესაძლებლობებს და საზოგადოებაში ებრაელებსაც ისეთივე უფლებები მიენიჭებოდათ, როგორც სხვებს, მაშინ ისინი უფრო კეთილი და სწორი გზით ივლიან. "და ეს მოხდება, უეჭველია, მხოლოდ მაშინ, როცა არაეინ მოსთხოვს, რომ მაინცდამაინც თავისი ხალხოსნობა და სარწმუნოება დააგდონ და სხვა რომელიმე მიიღონ. ერთი სიტყვით, როცა იმათაც ყველა ის უფლება მიენიჭებოდათ, რაც სხვა მოქალაქეებს აქვთ".

პროგრესულ საზოგადოებას ებრაელების საკითხი დიდი ხნის განმავლობაში ანუხებდა. ებრაელები დღესაც სასტიკ ჩაგვრასა და დამცირებას განიცდიან კაპიტალის ქვეყნებში. ყველასათვის ცნობილია გერმანელი ფაშისტების ბარბაროსობა მშვიდობიანი მოსახლეობის მიმართ, მათი რბევა-ანოკება, მასობრივი ულეტვა, საკონცენტრაციო ბანაკებში მათი წვალება, რამაც მთელი პროგრესული კაცობრიობა აღაშფოთა.

ისტორიულად ქართველმა ხალხმა დიდი შევიწროება განიცადა თურქებისაგან, რომლებმაც დაიპყრეს საქართველოს მინანქალი და ქართველი ხალხი გამუსულმანების გზაზე დააყენეს. ამიტომ საქართველოს მშრომელი ხალხი, რომელმაც რუსეთის მფარველობა არჩია, შესაფერ მომენტს უცდიდა, რომ დაებრუნებინა თურქეთის მიერ მიტაცებული ტერიტორიები. "აი, იქნება გაუნყრეს ღმერთი და რამე გამოვიდეს. ძალიან სანატრელია, რომ ოსმალთა დაანოკონ, იქნება ეს ჩვენი ქართველები, რომელიც იქ იმდენია, რამდენიც რუსეთის საქართველოში (ერთ მილიონზე მეტი) ჩვენ შემოგვიერთონ, ბლომად ვიქნებით, კარგია ყოველს შემთხვევაში"...²

ქართველი ინტელიგენცია, რომელიც ცდილობდა თურქეთის მიერ მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნებას, იმედოვნებდა, რომ შეიძლება "ოსმალთა იმპერიის აღსასრულის ჟამმა მოატანოსო". ისინი თვალყურს ადევნებდნენ ევროპაში არსებულ დაძაბულობას, რომელიც ყველა მონაცემით კონფლიქტში უნდა გადაზრდილიყო. ს.მესხი სტატილაში "ომიანობის მოლოდინი", წერდა: "მონინაალმდეგენიც ერ-

¹ "დროება", 1875, №9.

² ს.მესხი, წერილები, გვ. 196—197.

თმანეთის პირდაპირ დგანან დაიარაღებულნი, დამზადებულნი; შუა კაცები შეკრებილან სტამბოლს და ცდილობენ, რომ როგორმე ამ ევროპის ხალხთა შუა "ჭიდაობა" და შეტაკება არ მოხდეს. სანამ რასმე გადასწყვეტდნენ, მონინაალმდეგეთ გული უკრთისთ, შიშობენ, ფაცურობენ; ხალხს გული ვერ დაუმშვიდებია, მოსვენებით დღე ვერ გაუტარებია და ღამე ვერ დაუძინია."¹

ქართველმა ხალხმა, რომელსაც მრავალი ომის ქარცეცხლი გაუვლია, კარგად იცოდა, თუ რა დიდი ტანჯვა და აწიოება მოსდევდა მათ. "თუ ომი იქნება, უეჭველია, რომ ჩვენი ქვეყანა ომიანობის ასპარეზად და ბრძოლის ველად შეიქნება. ეს ყველამ იცის, და ამის გამოც არის, რომ ჩვენს ქვეყანაში ხალხი უფრო ალელვებულია და მოუსვენარი. ამ შემთხვევაში ჩვენი მდგომარეობა მძიმე იქნება, მაგრამ კიდევ უფრო მძიმე და ჩასაფიქრებელი იქნება ჩვენი მოვალეობა".²

ქართველ ინტელიგენციასაც კარგად ესმოდა, თუ რა საშინელების მოტანა შეეძლო ომს, მაგრამ სამშობლოს სიყვარული, დამონებული ხალხის განთავისუფლების, დაპყრობილი ტერიტორიების შემოერთების სურვილი ისეთი ძლიერი იყო, რომ მზად იყვნენ ამისათვის მსხვერპლი გაეღოთ. ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ომს შეეძლო გარკვეული სარგებლობა მოეტანა არა მხოლოდ საქართველოს მშრომელებისათვის, არამედ რუსეთისათვისაც. პროგრესულად განწყობილი ქართველი ინტელიგენცია ვარაუდობდა, რომ ომში გამომჟღავნდებოდა რუსეთის თვითმპყრობელური რეჟიმის სიღამპლე, ჩამორჩენილობა და დახავსებულობა, რასაც გარკვეული გავლენა უნდა მოეხდინა პროგრესული საზოგადოებრივი აზრის გამოღვიძებაზე. ამ ფაქტს კი დიდი რევოლუციური მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის დემოკრატიზაციისათვის, რაც ესოდენ აუცილებელი იყო რუსეთისა და მასში შემავალი ხალხებისათვის.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, ომიანობის დროს სააშკარაოზე გამოდის მონინაალმდეგე მხარეთა ღირსება-ნაკლოვანებები, მეომარი მხარეების როგორც მატერიალური, ისე ზნეობითი ძალა, სიმტკიცე ან დაცემულობა. "შინაგანი განწყობილების კარგობა ანუ უფარგისობა".

ქართველი განმანათლებლების, თერგდალეულების მისწრაფება და სურვილია გადმოცემული ს.მესხის სტატიაში "ომიანობის მნიშ-

¹ "დროება", 1877, № 2.

² იქვე

ენელობა". ს.მესხი აანალიზებს რეფორმისდროინდელ პერიოდს, როდესაც კაპიტალიზმის განვითარებამ დიდი ცვლილებები გამოიწვია საქართველოში. ხაზგასმულია, რომ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად გახშირდა ომები, სისხლისღვრა, რამაც მრავალი ადამიანის სიცოცხლე შეინირა. პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანები ილაშქრებდნენ სისხლისღვრის წინააღმდეგ და ასაბუთებდნენ, რომ იგი კაცის ღირსების, ქვეყნის წარმატების, განათლებისათვის შეუფერებელი იყო.

ომიანობის გახშირების წინააღმდეგ ხალხის გალაშქრება ადვილი გასაგებია, ვინაიდან ტექნიკის პროგრესმა და კაპიტალიზმის წინააღმდეგობებმა გამოიწვია ხალხის ხოცვა-ჟლეტის არნახული დონე.

"დროების" პუბლიცისტები მიესალმნენ კაპიტალიზმის განვითარებას, რომელმაც დააჩქარა განათლების პროგრესი. ამან კი თავის მხრივ ხელი შეუწყო ტექნიკის სწრაფ ზრდას, მძლავრი ბიძგი მისცა ხალხის ცხოვრების შემდგომ განვითარებას. მეორეს მხრივ, იმავე ტექნიკის საშუალებით ხალხი მასიურად განადგურდა. ხალხის უმონყალო ხოცვამ ალაშფოთა კაცობრიობის მშვიდობიანად განვითარების მოსურნენი, ცივილიზაციის მომხრენი, მაგრამ მათ ქადაგებას ყურს არავენ უგდებდა. ვინაიდან, — "კაცობრიობისა და სხვადასხვა ხალხების ცხოვრება ისეთნაირად განწყობილია ჩვენს დროში, რომ უამისობა არ შეიძლებაო"...¹

როგორც ვხედავთ, პროგრესული საზოგადოება, ცივილიზაციის მომხრენი იბრძოდნენ ომების თავიდან ასაცილებლად, მაგრამ ამავე დროს ასაბუთებდნენ, რომ კაპიტალიზმის პირობებში ომების, ხალხთა შორის შუღლის, შეხლა-შემოხლის მოსპობა შეუძლებელი იყო. "სხვა საშუალება ვერა მოუნახავთ-რა, რომ ხალხებმა ყველა თავის საქმეები, ყველა დამოკიდებულება ერთმანეთს შორის მშვიდობიანად, უბრძოლველად, სისხლის დაუღვრელად გაათავოსო. სანამ ისეთი კაცები არიან დედა-მინაზე, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ "სამართალი და უფლება რკინითა და სისხლით მოიპოვებაო", სანამ ძლიერს სუსტის დაჩაგვრა ჰსურს, სანამ დიდი პატარას ჩაყლაპვას ემუქრება, სანამ კაცს კაცური გული და კაცური შეხედულება არა აქვს ერთმანეთის დამოკიდებულებაზე და განწყობილებაზე, — მანამ თოფ-იარაღის მიტოვება, ომიანობის მოსპობა შეუძლებელიაო. მხეცური ძალის წინააღმდეგ მხეცურივე ძალა უნდა იხმაროს კაცმაო, დაჩაგრულები,

¹ "დროება", 1876, № 125.

სუსტები, უღონოები დიდი ხანია ძმობასა და თანასწორობას ქადაგებენ, მაგრამ ამგვარი ქადაგებით ბევრი არა გამოდის რა; ძლიერი თავისას არ იშლის; ეს სიტყვები იმას გულს არ უღბობს; ის საქმით მოქმედებს".¹

პროგრესული ქართველი ინტელიგენციისათვის ცხადი იყო, რომ კაპიტალისტური წყობილება, რომელმაც საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესის საქმეში დიდი როლი შეასრულა, ექსპლოატატორული წყობილებაა, რომელიც ხელს უწყობდა სხვადასხვა ერების ნა-სისიანებას, სისხლისმღვრელი, ძმათა მკვლელი ომების გახშირებას. ყოველივე ეს ცალკეული ადამიანების ბოროტებიდან როდი გამომდინარეობდა, არამედ არსებული სოციალური გარემოთი იყო განპირობებული.

როგორც ქართველი განმანათლებლები მიუთითებდნენ, ხალხის თავისუფლება, სისხლისმღვრელი ომების გარეშე განვითარება მხოლოდ მას შემდეგაა შესაძლებელი, როდესაც ექსპლოატაციაზე დამყარებული წყობილება განადგურდება, ბოლო მოეღება ერთი ადამიანის მიერ მეორის ჩაგვრას. იმდროინდელი საქართველო კი მძიმე კოლონიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. ცარიზმის დამქაშები ცდილობდნენ ეროვნებათა შორის შუღლის გაღვივებას, რათა მორჩილებაში ჰყოლოდათ ხალხი. მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია ხმას იმაღლებდა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ საქართველოში და რევოლუციური გზით ხალხის თავისუფლების მოპოვების აუცილებლობას ასაბუთებდა. მხოლოდ რევოლუცია მიაჩნდათ ხალხის დაჩაგვრის, დამცირების ლიკვიდაციის, ეროვნული ჩაგვრისაგან ხალხის ხსნის ერთადერთ საშუალებად.

ს.მესხმა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდგომ პერიოდში ქართველი ერის მდგომარეობა შემდეგნაირად ჩამოაყალიბა: "ხან ბერძნები, ხან რომაელები, ხან სპარსელები, ხან ოსმალები და ხან თათრები გვფლობდნენ და მოსვენებას არ გვაძლევდნენ, მაგრამ ჩვენი ერი მაინც თავისი ბუნებით განსაკუთრებულ ხასიათს არ იცვლიდა...

ახლა გარემოება და დრო შეიცვალა: მშვიდობიანად, წყნარად, შეუშფოთებლად ვცხოვრობთ, გარეშე მტრებისაგან დაცული ვართ, შინაგან მტერსა, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მტრებს დავემორჩილეთ და ვცხოვრობთ ისე დღითიდღე თავმინებებული, უზრუნველი, ვცხოვრობთ თითქმის მარტო იმისათვის, რომ ღმერთს სიცოცხლე მოუცია, და რა

¹ "დროება", 1876, №125

ექნათ, რა ვუყოთ, როგორ არ ვიცხოვროთ! "უეჭველია რომ ამ მშვიდობიანმა დრომ ჩვენს სამოქალაქო ცხოვრებაზე, ჩვენი გონების განათლებაზე და ცოტა არ იყოს, იქნება, კეთილდღეობაზედაც იქონია გავლენა, მაგრამ ისიც უეჭველია, რომ ქართველი ხალხის ხასიათი დაეცა და თანდათან ეცემა. როგორც მდორე, გაჩერებულ წყალში, ტბაში ყოველი ცხოველი ლპება და მძაღდება, ასეა ამ ჩვენს შეუშფოთებელ ცხოვრებაში. სიცოცხლის, მოძრაობის, ხალხის არსებობის ნიშანი აღარ სჩანს. ერთობ მომეტებულს მშვიდობიანობასა და საუკუნოთ მიძინებას — სიკვდილს შუა მხოლოდ ერთი ნაბიჯია. მუდამ სხვას შევჩერებივართ, ყველაფერში სხვისი იმედი გვაქვს... ბედნიერია ხალხი, რომელსაც დროთა ვითარებისაგან სხვა რომელიმე გარემოების წყალობით ნამდვილი კაცობრიული სხვადასხვა ფეროვანი ცხოვრების გამართვა მოუხერხებია, რომელსაც ერთსა და იმავე დროს მინის შემუშავებაც შეუძლიან, სამხედრო საქმეებშიაც გავარჯიშებულა, სამოქალაქოში, სავაჭროშიაც და სხვა...

ჩვენი უკანასკნელი სიტყვა იქნება იგივე, რაც იყო პირველი: "სანამ ხალხთა ცხოვრება ისეთნაირად განწყობილა, რომ უბრძოლველად, უთოფიარალოდ არაფერი საქმე არ რიგდება, სანამ ისეთი კაცები არიან დედამიწაზე, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ "სამართალი და უფლება ხმლითა და ძალით მოიპოვებაო", სანამ ძლიერს სუსტის ჩაყლაპვა ჰსურს და სხვ. სანამ ყველა ეს იქნება, — მანამ ყოველი ხალხი სამხედრო საქმეებში უნდა ვარჯიშობდეს, მანამ თოფ-იარაღის მიტოვება თავზე დედაკაცის ლეჩაქის დახურვად უნდა ჩაეთვალოს იმას".¹

უდაოდ, ს.მესხის ეს სტატია ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანია, რომელშიც გადმოცემულია მთელი პროგრესული ინტელიგენციის მიზნები და მათი განხორციელების საშუალებები. მიუხედავად იმისა, რომ ცენზურას აღნიშნული წერილი საკმაოდ შეუმოკლებია და დაუჩეხია, ეს წერილი ერთგვარი პატარა "მანიფესტივით" გაისმა ქართველ ხალხში, რომელიც ცარიზმის უღელქვემ გმინავდა. აქ არის მონოდება იმ ექსპლოატატორული სოციალური სისტემის მოსასპობად, რომელიც ინვეს სისხლისღვრას, ერებს შორის შუღლს.

ს. მესხი კმაყოფილებას გამოთქვამდა, რომ ქართველმა ხალხმა გარეგანი თავისუფლება მოიპოვა, საქართველოს აღარ ააოხრებდა მტერი, მაგრამ ხალხის კეთილდღეობისათვის მარტო ეს როდი კმა-

¹ "დროება", 1876, № 128.

როდა. რეფორმის მერმინდელი პერიოდის შემდეგ ქართველი მშრომელი კიდევ უფრო სასტიკ ექსპლოატაციას განიცდიდა, საჭირო იყო ქართველი ერის კონსოლიდაცია, ბრძოლა ქართველი და რუსი ხალხის საერთო მტრის — ცარიზმის წინააღმდეგ. სწორედ ამიტომ, ს.მესხის აზრით, საჭირო იყო ერი მომზადებულიყო თავისუფლებისათვის საბრძოლველად.

ს.მესხის მიზანი იყო რუსეთის დახმარებით საქართველოს მთლიანობის აღდგენა და დაცვა, ქვეყნის შემდგომი დემოკრატიზაცია, საქართველოს კოლონიზაციის შეწყვეტა, სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თანასწორუფლებიანობის აღიარება, ავტონომიური თვითმმართველობის უფლების მინიჭება, სახელმწიფო დაწესებულებებსა და სკოლებში ქართული ენის შემოღება, ქართული კულტურის ხელშეუხებლობა.

ამ პროგრამის განხორციელება დამოკიდებული იყო ეროვნული ფრონტის ერთიანობაზე, ხოლო, თავის მხრივ, ეროვნული ფრონტის ერთიანობა უნდა განეპირობებინა გაერთიანებული "ახალგაზრდების პარტიას", რომელიც ეროვნული ფრონტის იდეური ხელმძღვანელი უნდა ყოფილიყო.¹ ს.მესხი აღნიშნულის შესახებ წერდა: "ჩვენი პარტიის სარგებლობა, იმ საქმის სარგებლობა, რომლისთვისაც ჩვენ ვშრომობთ, მოითხოვს, რომ ჩვენ მუდამ ერთმანეთის მხარე გვეჭიროს და ჩვენი მონიწიანადმდეგეების წინ მაინც არ ვამცირებდეთ, არ ვამდაბლებდეთ ერთმანეთს".²

ს.მესხის, ისევე როგორც სხვა განმანათლებლის სურვილი იყო საკუთარი სამშობლოს, მშრომელი ხალხის სამსახური. მისი აზრით, ნამდვილი პატრიოტი ის არის, ვინც პირველ რიგში, თავისი ხალხის კეთილდღეობისათვის ზრუნავს, იბრძვის და სიცოცხლესაც არ ზოგავს თავისი მიზნის მისაღწევად. სწორედ ასეთი ადამიანები არიან საკაცობრიო იდეალებისათვის მეგრძოლნი.

ქართველი განმანათლებლები გაბედულად ილაშქრებდნენ ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ, რა ფორმითაც არ უნდა ყოფილიყო იგი. განსაკუთრებით დიდი გამოხმაურება და გულისწყრომა დაიმსახურა იმ თეორიებმა, რომლებიც პატარა ერების ასიმილაციასა და გაქრობას ქადაგებდნენ. ს. მესხი გამანადგურებელი კრიტიკის ცეცხლში ატა-

¹ მ.გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, თბ., 1966, გვ. 169.

² ს.მესხი, წერილები, გვ. 96.

რებდა ყველა იმათ, ვინც ძლიერი ერების მიერ სუსტი ერების და-
მორჩილებასა და განადგურებას ასაბუთებდა.

ს.მესხი ერთ-ერთ თავის სტატიადში "ძლიერი და სუსტი ერი" აანა-
ლიზებდა ინგლისელების მიერ მათ მიერ დამონებული ხალხების
მდგომარეობას და აღნიშნავდა: "არიან ისეთი ცრუ მეცნიერნი, რო-
მელნიც ამტკიცებენ, რომ ადრე თუ გვიან ყველა წვრილი ხალხები
უთუოდ უნდა შთაინთქან დიდი ხალხებისაგანაო; პატარა ხალხი რო-
დისმე, უეჭველია, ძალაუვნებურად უნდა დაემორჩილოს იმ მსხვილ
ხალხს, რომელიც იმის მეზობლად ცხოვრობსო; იმან უნდა დაივიწყოს
თავისი ენა, სარწმუნოება, ხასიათი და ჩვეულება და ყველაფერი იმ
თავის მეზობელ მსხვილი ხალხის უნდა შეითვისოსო" ¹

ს.მესხი ასეთ თეორიას უნუგეგმოსა და ყოვლად უაზროს უწოდებს,
ვინაიდან მას სარგებლობა კი არა, ზიანი მოაქვს კაცობრიობისათ-
ვის.

მაგრამ პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენცია იმედს არ კარ-
გავდა, დარწმუნებული იყო რომ ხალხების ჩაგვრას, მონობას ბოლო
მოეღებოდა. დადგებოდა დრო, როდესაც ყველა ხალხი და ტომი მე-
გობრულად იცხოვრებდა.

"დროების" პუბლიცისტებმა განსაკუთრებით მწვავედ გააკრიტი-
კეს ერთ-ერთ რუსულ გაზეთ "გოლოსში" გამოქვეყნებული წერილი,
რომელიც მცირე ერებისა და მათი ბედის საკითხს შეეხებოდა. ამ წე-
რილში საუბარი იყო წერილი ერების მიერ მშობლიური ენის დანებების
აუცილებლობაზე, რაც ამ ხალხების წარმატების სანდრად და რუ-
სეთთან გათანასწოების აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ. ამ არგუ-
მენტის დასასაბუთებლად "გოლოსის" ავტორებს მრავალი მოსაზ-
რება მოჰყავთ, ერთ-ერთი ასეთი მოსაზრების მიხედვით საქართვე-
ლოს სხვადასხვა კუთხის ხალხს ერთმანეთის არ გაეგებათ და ადგი-
ლობრივი, წვრილი ხალხის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისათვის
რამდენიმე ენის სწავლება იყო საჭირო.

ს.მესხს მოაქვს ერთი დამახასიათებელი ადგილი "გოლოსიდან",
სადაც ვკითხულობთ: "ჩვენ არ ვამტკიცებთ, ამბობს ერთ ალგას
ავტორი, რომ ამ შემთხვევაში ხელოვნური და ძალადობითი სახსრები
აუცილებლად საჭირო იყოს (ე.ი. ძალით მოსპობა ადგილობრივი
ენებისა და სხვა უცხო ენის შემოღება), ამგვარი სახსრებით ვერ შე-
ვასრულებთ ჩვენ წადილს. შეერთება ისტორიული კანონით უნდა

¹ "დროება", 1872, № 22.

მოხდეს, იმ კანონით, რომელიც ამბობს, რომ ერთ სახელმწიფო ორგანიზმში ორი ერის არსებობა შეუძლებელი საქმეაო, უფლების მქონე და მძლავრი ერის მეცადინეობა მხოლოდ იმაში უნდა მდგომარეობდეს, რომ თავის ენა გაავრცელოს იმ წერილ ერებში, რომელნიც იმის ხელქვეით არიან. კავკასიის ადგილობრივი ენები უნდა იყვნენ მხოლოდ იარაღი, ანუ სახსარი, რომლის შემწეობითაც იქაურმა წერილმა ერებმა უნდა შეითვისონ უმაღლესი ცივილიზაცია და მიიღონ სრული სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებათა.¹

თავისი ერის ბედნიერებისა და განათლებისათვის მზრუნველი მმართველობა უნდა ცდილობდეს ხალხს განათლების გზა და საშუალება გაუადვილოს და მისცეს.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეების გავრცელების საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის ალ.ყაზბეგის ნაწარმოებებს, როგორიცაა "ელგუჯა", "ხევისბერი გოჩა", "მოძღვარი", "ციცია", "ელისო", "განკიცხული" და სხვა, რომლებიც 80-იანი წლების პირველ ნახევარში "დროების" ფურცლებზე გამოქვეყნდა. ალ.ყაზბეგმა დიდი ვირტუოზულობით გადმოსცა მთიელი ხალხის მდგომარეობა, მათი შეუპოვარი ბრძოლა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის. კაბაშიძე აღნიშნავდა, რომ "ალ.ყაზბეგმა განავითარა და ახალ ნიადაგზე აიყვანა რომანტული მხარე ილ. ჭავჭავაძის მწერლობისა და საუცხოო, შესამური ნიჭით დაასურათა ის ღრმა აზრი, რომელიც ზემოთ ამოვინერეთ ილ. ჭავჭავაძის "მგზავრის წერილებიდან", "თუ რა ნესტარით არის ნაჩხვლეტი" მოხევე და მასთან ერთად მთლად მთელი ქართველი ერის დროთაგან შეუბღალავი, შეუმუსრავი საღი ნაწილი ამ ერისა".²

საინტერესო მოსაზრება გამოთქვას "იმედის" პუბლიცისტებმა ეროვნულ საკითხზე, რომელიც იმდროინდელი საქართველოს პირობებში მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენდა. პროგრესულად მოაზროვნე ქართველი ინტელიგენციის მსჯელობის საგანი იყო ქართული ეროვნული კულტურისა და ტრადიციის შენარჩუნებისა და გადარჩენის საკითხი.

ჟურნალ "იმედის" ერთ-ერთ წერილში ვკითხულობთ: "ყოველ ისტორიულს და კულტურულს ერს ბუნებრივი უფლება აქვს თავისუფ-

¹ იხ. ს.მესხი, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 288—299.

² კიტა აბაშიძე, ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 1962, თბ., გვ. 277.

ფალი, დამოუკიდებელი არსებობისა, ისტორიული და ეროვნული სახის პირის დაცვისა. ჩვენ ღრმად ვართ დარწმუნებულნი, რომ ამ დედა აზრის დასარღვევად არც ერთი მტერი კაცობრიობისა და ცალკე ხალხის წარმატებისა ვერ წარმოადგენს არა რაიმე შესაწყნარებელ საბუთს გარდა რაიმე პოლიტიკური მოსაზრებისა და უკანასკნელი ხომ მეცნიერებაზედ არ არის დამყარებული, მას ხომ დროებითი მნიშვნელობა აქვს".¹

ჩვენი ხალხოსნები არ იყვნენ გამსჭვალულნი ვინროდ შემოფარგლული ეროვნული გრძნობით. მათი აზრით, ვისაც მართლა უყვარს თავისი ხალხი, მას უნდა უყვარდეს სხვა ქვეყნების წარმომადგენლები, "ვისაც მართლა თავისი ხალხი უყვარს, იმას იმავე სიყვარულით უნდა უყვარდეს მთელი ქვეყნიერებაც, რადგან მისი ხალხისათვის საჭიროა ქვეყნიერების დახმარება და ქვეყნიერებისათვის კიდევ იმისი ხალხისა. აი ნამდვილი პატრიოტობა და მამულის სიყვარულიც ეს არის".²

ჩვენი ხალხოსნები გადაჭრით ილაშქრებდნენ რუსეთის ცარიზმის ეროვნულ ჩაგვრის წინააღმდეგ და ერთა სოლიდარობას მოითხოვდნენ. ჟურნალ "იმედი" პუბლიცისტთა ჯგუფი გადაჭრით ილაშქრებდა ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ. გასაგებია, რომ მათ მხედველობაში პქონდათ იმდროინდელი საქართველოს დამონებული მდგომარეობა. ჟურნალი "იმედი" წერდა: "ვიდრე განათლებული ხალხის უმრავლესობა არ მიხვდება ერთი ერისაგან მეორე ერთა დაჩაგვრის და დამონაგების უსამართლობას და უღმერთობას, მანამდის ხალხთა შორის პოლიტიკის დედა ძარღვად, ქვა-კუთხედად იქნება ეს დევიზი".³

ქართველი ხალხოსნების ბრძოლის ერთ-ერთი თავისებურება და სპეციფიკურობა რუსი წაროდნიკებისაგან განსხვავებით იმაში მდგომარეობდა, რომ ჩვენი ხალხოსნები ეროვნული დამოუკიდებლობისათვისაც იბრძოდნენ. ჟურნალი "იმედი" ერთ წერილში აღნიშნავდა, რომ ჩვენი საზოგადოების ძარღვებში ორნაირი სურვილი გამჯდარა — ბრძოლისა, ბრძოლა ხალხის ეკონომიკური სამართლიანობის დასამყარებლად და ეროვნულ უსამართლობასთან.

"იმედის" პუბლიცისტები ილაშქრებდნენ იმ ცრუმეცნიერული

¹ ჟურნ. "იმედი", 1882, № XI- XII, გვ. 50—51.

² ჟურნ. "იმედი", 1881, № II, გვ. 161.

³ ჟურნ. "იმედი" 1881, № V -, გვ. 122.

თეორიების წინააღმდეგ, რომლებიც ამართლებდნენ დიდი ერების მიერ პატარა ერების დამორჩილებასა და ჩაგვრას.¹ არ არსებობს არც ერთი პატარა ერი, რომელსაც რაიმე დადებითი თვისება არ ჰქონდეს, რომლითაც ეს ერი სხვა ერებისაგან განსხვავდება. "არ მოიპოვება ისეთი ხალხი თუ ერი, რომელსაც ერთი რომელიმე კარგი მხარე არა ჰქონდეს, რომელიმე ღირსებით მაღლა არ იდგეს სხვა ხალხზედ. რაც უნდა დავინყებულები და თვალ-ყურ მოშორებული ერი აიღოთ, თუ კი იმის ვინაობას და ცხოვრებას დააკვირდებით, უეჭველად ერის მაინც ისეთს თვისებას იპოვნით, ზნეობითს, თუ გონებითს, რომლითაც ის მარგალიტით გამოსჭერიტავს... ეს ობოლი მარგალიტი ყოველივე ისტორიული ერისა, ეს ხალხის "გენია" დიდად პატივსაცემი და ყურადღების ღირსია და ნეტავი იმ სახელმწიფოსაც, რომელიც ამ პატივისცემას და ყურადღებას არ ივინყებს".²

ნ.გ. ჩერნიშევსკი გადაჭრით ილაშქრებდა ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ. თავის მრავალ ნერილებსა და სტატიებში ჩერნიშევსკიმ სამარცხვინო ბოძზე გააკრა ეროვნული ჩაგვრის პოლიტიკა. მან გაილაშქრა ცივილიზებული ერების მიერ დაჩაგრული ერების ტრადიციებისა და ზნე-ჩვეულებების შევინროების წინააღმდეგ, რომელიც სამხედრო ძალით ხორციელდებოდა.³

ჩერნიშევსკი ილაშქრებდა იმ ცრუმეცნიერული, თეორიების წინააღმდეგ, რომლებიც ქადაგებდნენ ზოგიერთი ერის უპირატესობას სხვა ერებთან შედარებით, თითქოს ზოგიერთი რასა თავისი თანდაყოლილი ბუნებით ნაკლებუნარიანია სხვა რასებთან შედარებით.⁴ თითქოს მხოლოდ თეთრ რასას გააჩნია ის თვისებები, რომელიც სახელმწიფოს ხელმძღვანელობისათვის არის საჭირო.

ჩერნიშევსკი კი თანმიმდევრულად იცავდა ჩაგრული ერების და-

¹ ჟურნ. "იმედი", 1882, № 5, გვ. 13—14. იხ. აგრეთვე Г.И.Мерелишвили, Грузинская общественно-экономическая мысль второй половины 19 века и начала 20 века, т. II, Тбилиси, 1959, стр. 25-27.

² ჟურნ. "იმედი", 1882, № 5, გვ. 13—14.

³ Н.Г.Чернышевский, Основание политической экономии. Соч. т. IX, стр. 23.

⁴ Н.Г.Чернышевский, Очерк научных понятий по некоторым вопросам всеобщей истории. I. О. расах, соч., т. X, стр. 809.

მოუკიდებლობის აუცილებლობას, როგორც თავისუფალი, სამართლიანი ნყობილების განხორციელების აუცილებელ პირობას.

ხალხებს შორის გონებრივი განსხვავება განპირობებულია არა თვით ხალხების შინაგანი ბუნებით, არამედ, მათი ისტორიული ცხოვრებით. ჩერნიშევსკი დიდ უსამართლობად თვლიდა ხალხების მონობაში ყოლას, იმ მოტივით, რომ ჩაგრული ხალხი დამჩაგვრელი ერის სამხედრო ძლიერებას ემსახურებოდა.² მისი აზრით, ეროვნული დამოუკიდებლობისადმი მისწრაფება კარგია,³ ვინაიდან, იგი კაცობრიობის პროგრესს ემსახურება.

ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ შეუპოვარ ბრძოლას ანარმოებდა ნ.ა. დობროლიუბოვი, რომელიც ყველა ერისადმი პატივისცემასა და სიყვარულს ქადაგებდა. მისი აზრით, ცოცხალი პატრიოტიზმი იმით გამოირჩევა, რომ გამორიცხავს ყოველგვარ მტრობას ხალხებს შორის და ადამიანი, რომელიც ასეთი პატრიოტიზმით ცოცხლობს მზად არის მთელი კაცობრიობისათვის იშრომოს. ნამდვილი პატრიოტიზმი შეუთავსებელია ცალკეული ერებისადმი მტრობასთან.⁴

დობროლიუბოვი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ცარიზმის დამხობას მოჰყვება ყველა ერის თავისთავადი განვითარება.

ნაროდნიკობის ერთ-ერთი ცნობილი წარმომადგენელი ბერვი ნ.ფლეროვსკი თავის ნაშრომებში თავგამეტებით იცავდა ერთა თანასწორობისა და ურთიერთპატივისცემის იდეას. მისი აზრით, არავითარი მეცნიერული საფუძველი არ არსებობს იმისათვის, რომ ერთ რომელიმე ერს მივანეროთ მეტი შესაძლებლობა განვითარებისადმი — სხვებთან შედარებით.⁵ ნ.ფლეროვსკი გამოხატავდა ცარიზმის პოლიტიკას პატარა ერებისადმი, რომლებიც ცარიზმის მხრივ სასტიკი ექსპლოატაციის გამო ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული განვითარების მხრივ ძალზედ ჩამორჩენილნი იყვნენ.⁶ პატარა ერებს

¹ Н.Г.Чернышевский. Очерк научных понятий по некоторым вопросам всеобщей истории. 3. О различиях между народами по национальному характеру. Соч., т. X. стр. 889.

² Н.Г.Чернышевский, Политика, 1859 г., соч. т. VI, стр. 105.

³ Н.Г.Чернышевский. Предисловие к нынешним австрийским делам. Соч., т. VIII, стр. 437.

⁴ Н.А.Добролюбов. Полное собрание сочинений, т. 3, стр. 227 _ 228.

⁵ Н.Флоровский. Азбука социальных наук, СПб. 1871, ч. I, стр. 62.

⁶ Н.Флоровский. Положение рабочего класса в России, М., 1938, стр. 158.

დასცინოდნენ და აბუჩად იგდებდნენ, მათ ბუნებრივ სიმდიდრეებს უმონყალოდ ძარცვავდნენ.

პროგრესულად მოაზროვნე ქართველმა ინტელიგენციამ, დიდი რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების უმუშაო ხელმძღვანელობითა და დახმარებით ხელი შეუწყვეს მშრომელი ხალხის მომზადებას მომავალი ბრძოლისათვის. მათ მიერ თავისუფლების ქადაგებამ ხელი შეუწყო ცარიზმის უღლისაგან ხალხის განთავისუფლებას, რაც მათი დიდი ისტორიული დამსახურებაა.

გაზეთ „დროების“ პუბლიცისტები რეფორმის
შემდგომი აერიოდის საქართველოში აგრარულ-
ეკონომიკური ურთიერთობის ზოგიერთი
საკითხის შესახებ

ა) დროებით ვალდებული გლეხები

საგლეხო რეფორმის მომზადება, რომელიც არსებითად თავადაზნაურობას მიენდო, მათთვის სასარგებლოდ უნდა განხორციელებულიყო, და მართლაც, ეს მზადება თავადაზნაურობისათვის მაქსიმალური სარგებლობის მიღების გზით მიმდინარეობდა. "არც ერთი რეფორმა, რომელიც შემოღებულ იქნა ჩვენ ცხოვრებაში (მარტო ქართველებზე კი არა, მთელ რუსეთზე მოგახსენებთ) არ არის დაბოლოებით, სრულებით შემუშავებული და ისე განხორციელებული ცხოვრებაში, რომელიც გნებავთ რეფორმა აიღოთ, ყველას ეტყობა შეუმუშავებლობა, რალაცნაირი ნახევრობა (თუ შეიძლება ასე ვთქვათ) და ნაკლი; არც ერთი რეფორმის შინაარსი არ არის ისე ფართო და ვრცელი, როგორც ამას მოითხოვს თვით რეფორმის ბუნება, მისი მიზანი და დანიშნულება. მართლსაუკუნოვან რუსეთის უკეთესი მწერლობა, რომ მთელ ჩვენ რეფორმებს "კომპრომისის დალი ეტყობაო".¹

სრულიად სამართლიანად მიუთითებდნენ, რომ "იქ, სადაც შენ სხვა გაძლევს რასმე, იქ უთუოდ გაძლევენ ნაკლებს და არა სრულს, რაც შენთვის საჭიროა".² ქართველ პროგრესულ ინტელიგენციას ნათლად ჰქონდა შეგნებული, რომ მშრომელი ხალხის ეკონომიკური პირობების გაუმჯობესება არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა გაბატონებული კლასის საქმე ყოფილიყო; არავითარ რეფორმას ზემოდან არ შეეძლო გლეხობის გათავისუფლება.

საგლეხო რეფორმის ზემოდან გატარებაზე "იმედი" შენიშნავს, რომ

¹ საქ.სსრ.ცსა, ფ. 480, საქ. 548, ფ. 12.

² იქვე.

"ორი გზით დამყარდება ხოლმე ხალხის ცხოვრებაში რეფორმა. ან რეფორმას ხალხს აძლევენ ხოლმე, როგორც, ესთქვათ, მონყალებას, როდესაც ეს მონყალება ისეთი საჭიროა, რომ თვით სახარების მდიდარიც კი გაიმეტებს მას კეთროვანი ლაზარესათვის, ან არა და თვით ხალხი, უკმაყოფილო თავის აწინდელი მდგომარეობით, ითხოვს ცვლილებებს და როგორც არი შემოაქვს იგინი თავის ცხოვრებაში".¹

"იმედი" რევოლუციურ გზას ემხრობა. "პირველ გზას კანონიერ გზას უწოდებენ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ყოველივე მოცემული კეთილ არს მხოლოდ მაშინ, როდესაც კანონი გაძლევს. მეორე გზას უკანონოს ეძახიან, თუმცა ბევრი მწერალი მაგალითად, ჰუგოგროცი რომ ავიღოთ, ამბობს, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში, ხალხს ნება აქვს ესა და ეს მოითხოვოს ყოველი სახსრით სახელმწიფოსაგან, თუ კი ვადა არ გაუვიდაო. რომელი გზა უფრო კარგია და სასარგებლო — ეს აქამომდე დავიდარაბას შეადგენს. ზოგს ერთი მოსწონს, ზოგს მეორე. და რადგანაც ქართველი მკითხველი მეტად კანონის მოყვარე და ნყნარი არსება ბრძანდება, ის, უეჭველია, მაგალითსაც მოგვთხოვს. მე მაგალითს მოგიყვანთ ინგლისის ცხოვრებიდან. ირლანდიელები მეტად უკმაყოფილონი არიან ეხლანდელი თავიანთი ეკონომიური მდგომარეობისა. ლიბერალმა გლადსტონმა, კანონიერი გზით, მათ რეფორმა მიანიჭა, მაგრამ ეს კანონიერი რეფორმა ისეთი რამე გამოდგა, რომ ხალხი უფრო ააღელვა".²

ამ ციტატიდან ნათლად ჩანს "იმედის" დემოკრატიზმი. საგლეხო რეფორმის ირგვლივ არაერთხელ ატეხილა დავა ნაროდნიკებსა და მარქსისტებს შორის, რომლებიც სრულიად სხვადასხვა, ერთიმეორის სანინაალმდეგო პოზიციებზე იდგნენ. ნაროდნიკების ცნობილ თეორეტიკოსს, მაგალითად, ნიკოლაი ონის 1861 წლის საგლეხო რეფორმა წარმოდგენილი ჰქონდა, როგორც კაპიტალიზმის სანინაალმდეგო, პრინციპულად განსხვავებული რამ, ამას იმით ადასტურებდა, რომ 19 თებერვლის დებულება თითქოს აკანონებდა "მწარმოებლის აღჭურვას წარმოების საშუალებებით, გზას უხსნიდა არა კაპიტალისტურ, არამედ "სახალხო წარმოებას".

მარქსისტები სრულიად სანინაალმდეგოს ამტკიცებდნენ, კერძოდ, ისინი აღნიშნავდნენ, რომ 1861 წლის 19 თებერვლის "საგლეხო რე-

¹ საქ. სსრ. ცსა, ფ. 480, საქ. 548, ფ. 13.

² იქვე.

ფორმა" წარმოების ბატონყმური წესის წარმოების კაპიტალისტური წესით შეცვლის წინა პირობას წარმოადგენდა. მარქსისტების მტკიცებით, "მწარმოებლის აღჭურვა წარმოების საშუალებებით" მხოლოდ იმას ნიშნავდა, რომ გლეხები წინათ ნატურალური მეურნეობის მწარმოებლებიდან იქცეოდნენ საქონლის მწარმოებლებად. მართალია, ეს პროცესი ძალიან ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, მაგრამ კაპიტალიზმის განვითარება უკვე ობიექტურ რეალობად იქცა. ამის უარყოფა ეკონომიკური განვითარების კანონების არცოდნას და სუბიექტური იდეალიზმის მხარეზე გადასვლას ნიშნავდა.

როგორც აღენიშნეთ, წაროდნიკების შეხედულება საგლეხო რეფორმის შეფასების შესახებ მცდარია, რამდენადაც ისინი გლეხთა მიწიანად განთავისუფლებაში ხედავდნენ არა კაპიტალისტურ გზას, არამედ "სახალხო" წარმოების დასაწყისს, ხოლო გლეხთა უმინოდ განთავისუფლებაში — კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების წინაპირობას. ისინი ემყარებოდნენ მარქსის მოძღვრებას იმის შესახებ, რომ წარმოების საშუალებათაგან მუშაკის გათავისუფლება წარმოების კაპიტალისტური წესის განვითარების ძირითადი პირობაა. ლენინი ასეთ მოსაზრებას უსაფუძვლოდ თვლიდა და მიუთითებდა, რომ ძირფესვიანად მცდარია ის შეხედულება, თითქოს 1861 წელს გლეხთა უმინაწყოდ დატოვების მისწრაფება კაპიტალისტური მისწრაფება ყოფილიყო, ხოლო მათთვის მიწების მიცემის მისწრაფება — ანტიკაპიტალისტური, სოციალისტური.

რეფორმის ბურჟუაზიული ხასიათი მით უფრო აშკარად ჩანდა, რაც უფრო ნაკლები იყო მეზატონეთათვის მისაცემი ხარკის, "გამოსასყიდის" ოდენობა. განთავისუფლებული გლეხი ახალ, სასაქონლო — წარმოებით ურთიერთობაში ჩავარდა, ახლად აღმოცენებულ კაპიტალისტურ ურთიერთობაზე დამოკიდებული გახდა. "ყველას გონება დარწმუნდა, რომ მართალია, რუსეთმა მოიპორა თავიდან მომავლიდინებელი და დამამცირებელი ბატონყმობა, მაგრამ ამით ხალხის სოციალურ მდგომარეობას არ დასდებია მალამოვო. ეს რწმენა ისე გაჟდა ყოველ ჩვენთაგანში, რომ ეხლა თვით რუსეთის იმპერატორის ბრძანებით ათასი კომისიაა შემდგარი, რომელმაც უნდა აიღონ დაიღონ რუსეთის იმპერიის მდგომარეობა, ასწონ-დასწონონ და შემდეგ აღიარონ, თუ რა გვარი ნყობილება უნდა ჩამოვარდეს ხალხში, რა გზას უნდა დაადგეს ამ სახელმწიფოს ცხოვრება, რომ იმაში ჩაენთოს რაიმე სინათლე, და კაცს ეცხოვრებოდეს თუ სრული ადამიან-

ნური ნესით არა, ნახევრად მაინც" ¹ შემდეგ "იმედი" შენიშნავს: "ჯერ არავინ იცის დაბეჯითებით, თუ რას მოგვანიჭებენ ეს კომისიები, რას გადაწყვეტენ ჩვენ სასარგებლოთ, ადრე დაადგნენ თავიანთ განჩინებას თუ დაინუნებს და ახლა სულ სხვა კომისიებს დანიშნავს... თუმცა არც ის ვიცით ნაკლებად, რომ კომისიებმა საზოგადოდ გაიტყუეს რუსეთში სახელი".²

"იმედის" ფურცლებზე გამოქვეყნებულ პუბლიცისტურ წერილებსა და სტატიებში ჩამოყალიბებულია გლეხობის განთავისუფლების პროგრამა, სადაც მოითხოვენ მემამულური საკუთრების ლიკვიდაციასა და გლეხობისათვის გადაცემას.

"იმედის" პუბლიცისტები კარგად ხედავდნენ, რომ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში კაპიტალიზმის განვითარებამ სოფლის მეურნეობის მშრომელთა ექსპლოატაცია გააძლიერა, ამიტომ ისინი გადაჭრით იბრძოდნენ გლეხობის მინიანად განთავისუფლებისათვის. ეს პუბლიცისტები აშკარად ხედავდნენ, რომ განვითარების კაპიტალისტური გზა აჩანაგებდა გლეხობას და მხოლოდ უმნიშვნელო უმცირესობის ხელში უყრიდა თავს წარმოების საშუალებებს, დიდი უმრავლესობა კი პროლეტარიატის რიგებში გადადიოდა.

"ივერიის" 1877 წლის პირველ ნომერში დაბეჭდილ სტატიაში ("საქართველოს მათიანეში") გამოთქმული აზრის სანიშნავი დეგოდ ჟურნ. "იმედი" წერდა: "ანამყო კიდეე უარესია. გლეხს თოკი აქვს ყელში მოჭირებული და ჩვენი ლიტერატურა მას ბედნიერად რაცხს... თითქმის ჩვენი ქვეყნის ყველა კუთხიდან იწერებიან სიღარიბეს და სიღატაკეს გლეხობისას, რომელიც ღმერთს თაყვანსა სცემს თუ კი დღიური ლუკმა პური არ შემოაკლდა, და თვითონაც კარგად ვიცით, რომ ზოგიერთ ქვეყანაში გლეხის ბოსელი სასახლედ გამოჩნდება ჩვეულებრივი გლეხის სახლთან, რომელსაც არც ბუხარი აბადია, არც ფანჯრები და იატაკი. ყოველივე ეს კარგად ვიცით და ვხედავთ, რომ მებატონეს გადასახადს გარდა, ჩვენ გლეხს საზოგადო და სახელმწიფო გადასახადიც არ აკლია, მაგრამ ჩვენი ახლანდელი ლიტერატურა, ნაცვლად მისა, რომ საზოგადოებისათვისა და მართებლობისათვისაც გლეხობის ნამდვილი მდგომარეობა დაენახებია, გვარწმუნებს, რომ ჩვენებური გლეხი ბევრად უფრო მდიდრად ცხოვრობს, ვინემ გგონიათ".³

¹ საქ. სსრ. ცსა, ფ. 480, საქ. 499, ფ. 51.

² იქვე.

³ "იმედი", 1881, № 1, გვ. 104—105.

საგლებო რეფორმის დებულების ძალით გლეხებს უფლება ეძლეოდათ თავიანთი მებატონეებისაგან გამოესყიდათ "ნადელი", მაგრამ კაპიტალიზმის განვითარების ულმოებელმა კანონებმა თავისი გაიტანა და მხოლოდ გლეხობის მცირე ნაწილმა შეძლო "ნადელების" გამოსყიდვა. გლეხობის უმრავლესობა კი სასტიკ ექსპლოატაციას განიცდიდა ყოფილ მებატონეთა მხრივ. გლეხობა კვლავ მებატონეთა ეკონომიკურ კაბალაში მოექცა. აი რას წერდა "იმელი": "იქ, სადაც გლეხი "დროებით ვალდებულია" თავის ბატონისა, კანონის წინაშე თანასწორობას უფრო თეორეტიკული მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე პრაქტიკული, იქ თანასწორობა კარგი და მშვენიერი სიტყვა არის და არა განხორციელებული პრინციპი. თანასწორობისათვის საჭიროა თავისუფლება ეკონომიური თუ სხვაგვარი".¹

რეფორმის შემდგომ პერიოდის საქართველოში გლეხი ყოფილ მებატონეთა ეკონომიკურ კაბალაში ჩავარდა. "დროება" საგლებო რეფორმის შედეგებით უკმაყოფილო აღნიშნავდა, რომ "ერთ დროს საზოგადოებას ეგონა, საკმაოა გლეხი გავანთავისუფლოთ ბატონის ხელიდანო, რომ ის ბედნიერი შეიქმნესო და ის კი ავინწყდებოდა, რომ უმამულოთ გაშვებული გლეხი ისევ ბატონს მიატანდა და ან სხვა მასზე უარეს, ან კიდევ იმას, რომ გლეხს აძლევდნენ ათი დღის მიწას, სასახლეს და იმაზე კი აღარ ფიქრობდნენ, ან ცეცხლი რით უნდა აენთოთ, ან გუთანი რისგან გაეკეთებინა და ან თავსაფარი, თუ ისევ მებატონეს არ მიჰმართავდა, და ამნაირად ეგონათ განთავისუფლებული გლეხი ყოვლის მხრივ ნეტარებას მიეცემოდა, მაგრამ რა გამოვიდა ეხლა ხომ ვიცით".²

როგორც მოტანილი, ისე სხვა ადგილებიდანაც ჩანს, რომ თერგდალეულებმა კარგად გაიგეს საგლებო რეფორმის მძარცველური ბუნება. საგლებო რეფორმის ერთ-ერთ ძირითად ნაკლად "დროება" თვლის იმას, რომ "ბატონყმობის მოსპობის შედეგად გლეხობას სხვადასხვა მიზეზებისა გამო, ვერ მიეცა საკმაო სახნავ-სათესი მამული და გარდა ამისა მას სრული თავისუფლება არ მიეცა ზოგიერთი მამულის ხმარებისა (ტყე, საძოვარი და სხვ.), რომელიც ეკონომიკურ კეთილმდგომარეობისათვის უსაჭიროეს საგანს შეადგენს... ამას გრძნობდა როგორც უმაღლესი მმართველობა, აგრეთვე საუკეთესო

¹ "იმელი", 1882, № III, გვ. 15.

² "დროება", 1882, № 46.

ნანილი საზოგადოებისა და ყველანი ერთად სცდილობდნენ ადრე თუ გვიან შეეცვალათ ეს მდგომარეობა".¹

თერგდალეულებისათვის ნათელი იყო, რომ რეფორმამ ხალხს ვერ მოუტანა ის სარგებლობა, რომელსაც მისგან მოელოდნენ. საგლეხო რეფორმის ძალით მეზატონეებმა ყმა გლეხები გაძარცვეს, მათ ის მიწებიც არ შეუნარჩუნეს, რაც რეფორმამდე გააჩნდათ. საგლეხო რეფორმა გლეხობის გაძარცვას ნიშნავდა — იმ მიწებისათვის, რომლებიც გლეხებს დაუტოვეს, მეზატონეებისათვის გამოსასყიდი უნდა მიეცათ. გამოსასყიდი იმდენად დიდი იყო, რომ საბაზრო ფასს აღემატებოდა. გლეხობა რეფორმის შემდეგ კვლავ ყოფილ მეზატონეთა კაბალაში ჩავარდა, მათი მატერიალური მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა: "დროება" გულისტკივილით აღნიშნავდა, რომ გლეხობის განთავისუფლება საქართველოში ადგილობრივი პირობების გათვალისწინების გარეშე განხორციელდა, რაც კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობაში აგდებდა ქართველ გლეხობას. მიუხედავად ამისა, "ხშირად შევხვდებით ჩვენ იმისთანა პირებს ანუ ლიბერალებს, რომელთაც სწამთ, რომ ჩვენი ცხოვრების კანონებში შემოტალინმა ცვლილებებმა დიდი სარგებლობა მოგვიტანა. ამ პირთ ის ვერ გაუგიათ, რომ ეს ცვლილებები შეუძლებელი იყო კარგად შეგვერგო, რადგანაც ისინი ჩვენს ნიადაგზედ არ იყვნენ ამოცენებულნი, ჩვენი ხალხის გულითადს მოთხოვნილებას არ ასრულებდნენ, იმის გონებას, ზნეობას და ცხოვრებას არ ეთანხმებოდნენ".²

რუსეთში გატარებული საგლეხო რეფორმის შესახებ "დროება" წერდა: "აიღეთ თუნდა საგლეხო რეფორმა. ბედნიერება მოჰყვა მას გლეხთათვის? ეხლა დამტკიცებულია, რომ რუსეთში გლეხის მდგომარეობა უმჯობესი იყო მატერიალურად მის განთავისუფლებამდე, ვიდრე, ახლაა, განთავისუფლების შემდეგ".³

საქართველოში კი საგლეხო რეფორმის შედეგად გლეხობის მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა, ვინაიდან გლეხებმა ამ განთავისუფლებით დაკარგეს რაც მათ ეკუთვნოდათ, რუსეთის კანონებს მხედველობაში არ ჰქონდათ ჩვენი განსაკუთრებული მდგომარეობა და ამით დაუკარგა გლეხებს ის, რაც მათ ეკუთვნოდა და მეზატონეებს უსაფუძვლოდ მიანიჭა.

¹ "დროება", 1882, № 46.

² იქვე.

³ "დროება", 1880, № 259.

რეფორმის შემდგომ პერიოდში დიდი ცვლილებები მოხდა, განვითარდა ახალი ურთიერთობანი, ახალი წყობილების განვითარებას კი ხელს უშლიდა ბატონყმობის გადმონაშთები. "დროების" პუბლიცისტები თავიანთ წერილებში აღნიშნავდნენ ამ მძიმე მდგომარეობას და შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებდნენ ყოველივე რეაქციულის წინააღმდეგ. მთელი მათი მოთხოვნები ითვალისწინებდა კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფ განვითარებას, მაგრამ ისინი არასდროს არ ყოფილან გაბატონებული კლასების იდეოლოგები. მათი მსოფლმხედველობა არ ამტკიცებდა იმას, თითქოს არსებული წყობილება, მისი განვითარების რა ეტაპზეც არ უნდა ყოფილიყო, მარადიულს და ხელუხლებელს წარმოადგენს.

"ამ უკანასკნელ დროში განსაკუთრებული ყურადღება იქნა მიქცეული გლეხობის მდგომარეობაზე. მის დებულებას, რომელზედაც დაემყარა რუსეთში გლეხის ცხოვრება ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ, მაინც და მაინც არ გაუბედნიერებია გლეხობის მდგომარეობა. თუმცა დედა აზრი ამ მმართველობის განკარგულებისა მაღალი და კეთილი იყო, მაგრამ სხვადასხვა გარემოებათა დაამახინჯეს კეთილი განზრახვა: პირადად გლეხი განთავისუფლდა, ნივთიერად კი, თუ უარესს არა უკეთეს მდგომარეობაში არ ჩამდგარა".¹

"დროების" პუბლიცისტები ანალიზს უკეთებენ რეფორმის შემდგომი პერიოდის მშრომელი ხალხის მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას. ისინი ცდილობდნენ ახალი, ექსპლოატაციისაგან თავისუფალი საზოგადოების განხორციელების აუცილებლობის დასაბუთებას. მათი აზრით, მართალია, გლეხობა რეფორმის შემდგომ პერიოდში მძიმე ეკონომიკურ კაბალაში ჩავარდა, მაგრამ თავისთავად პირადი თავისუფლება დიდი მონაპოვარი იყო. "სანამ ბატონყმობა არსებობდა, — წერს "დროება", — სანამ მებატონეებს ჰქონდათ სრული უფლება თავისთანა სულიერ კაცებზე, მანამდის არა ჩანდა ცხადათ ჩვენი სიღარიბე და სიმდაბლე. — ის ისეთი დრო იყო, როდესაც ბატონი ყოველთვის ერთის ბრძანების ძალით შოულობდა ყველაფერს საჭიროს, მაშინ როდესაც მეორე ნაწილი საზოგადოებისა, რომელიც რიცხვითაც მეტი იყო მებატონეებზე, ჩავარდნილი იყო ისეთს სიღარიბეში, ისეთს შესაბრალებელ მდგომარეობაში, რომ პირველ საჭიროების დაკმაყოფილებაც არ შეეძლო. მართალია, უკანასკნელ დროში თვითონ მებატონეებიც ვეღარ კმაყოფილდებოდნენ თავიანთი მდგომარეობით, მაგრამ ისინი არასდროს არ ყოფილან გაბატონებული კლასების იდეოლოგები. მათი მსოფლმხედველობა არ ამტკიცებდა იმას, თითქოს არსებული წყობილება, მისი განვითარების რა ეტაპზეც არ უნდა ყოფილიყო, მარადიულს და ხელუხლებელს წარმოადგენს."

¹ "დროება", 1880, № 259.

ვისი მამულისა და ყმების შემოსავლით და თანდათან ვალი ემატებოდათ". "დროება" სვამს კითხვას, "რისთვის ემატებოდათ საჭიროება? რისთვის აკლდებოდათ და აღარა ჰყოფნიდათ უწინდელი შემოსავალი?" და პასუხსაც იძლევა: "სანამ ჩვენი საზოგადოება არ იცნობდა ისეთს ცხოვრებას, როგორითაც ეხლა სცხოვრობს, სანამ საზოგადოება კმაყოფილდება ისევ იმ პატრიარხალურ მდგომარეობით, რომელსაც შეჩვეული იყო აქამდინ, მანამდის, ეჭვი არ არის, ჰყოფნიდათ წლითი წლამდინ შემოსავალი. — მაგრამ ევროპის განათლების ნამბაძველმა საზოგადოებამ მიაგნო ნამდვილს განათლებას... ყოველი კაცი, ყოველი სახლობა სცდილობდა გაემართა გასამხიარულებელი სახლი, რომ შეყრილიყვნენ ერთად განათლებულნი დროს გასატარებლად... ამის მიზეზით ერთის საღამოს გულისთვის ზოგი ერთნი ხარჯავდნენ თითქმის მთელის წლის შემოსავალს... რამდენიც გახშირდა ამნაირი განათლება, იმდენად უფრო მოუმატეს ხარჯვას და იქამდინ მიაღწიეს, რომ თავის მამულის შემოსავალიც აღარ ჰყოფნიდათ და ვალი უნდა აეღოთ. — ვალის აღებამ უფრო შეარყია ჩვენი სიმდიდრე".¹

ახალმა მოთხოვნილებებმა გაბატონებული კლასების დეგრადაცია გამოიწვია, თავის მხრივ, თავადაზნაურობა გლეხობის ექსპლოატაციას აძლიერებდა. ბატონყმობის მოსპობის შედეგად გლეხობას არ მიეცა საკმაო სახნავ-სათესი მიწები, რის გამოც იგი მართალია პიროვნულად განთავისუფლდა, მაგრამ ეკონომიკურად მაინც ნაბატონევის მორჩილებაში დარჩა, ვინაიდან საკითხი თავადაზნაურობის სასარგებლოდ გადაიჭრა.

"დროება" საგლეხო რეფორმის შესახებ წერდა: "სამწუხაროდ, უწინ ბატონყმობის დროს, მმართველობის კეთილ-განზრახვას და მოქმედებას ხშირად აბრკოლებდნენ სხვადასხვა გარემოებანი, რომელთა შორის რასაკვირველია, პირველ დამბრკოლებელ გარემოებად უნდა ჩაითვალოს თვით ბატონყმობა. თუმცა ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ მიწათმოქმედებას შელავათი მიეცა და გლეხკაცობამ ცოტათ თუ ბევრად თავისუფლად ამოისუნთქა, მაგრამ ზოგიერთი უწინდელი დაბრკოლებანი ისევ დარჩნენ და თითო-ოროლა ახალიც ზედ დაერთო. საქმე ის არის, რომ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ გლეხობას, სხვადასხვა მიზეზების გამო, ვერ მიეცა საკმაო სახნავ-სათესი მამული და გარდა ამისა მას სრული თავისუფლება არ მიეცა ზოგიერთი

¹ "დროება", 1869, № 20.

მამულის ხმარებისა... (ტყე, საძოვარი და სხვ.), რომელიც მის ეკონომიურის კეთილმდგომარეობისათვის უსაჭიროეს საგანს შეადგენს. ეს იყო უმთავრესი მიზეზი, რომ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ პიროვნულად განთავისუფლებული გლეხოზა ცოტა ოდნავ მაინც ნაბატონარების მორჩილებაში დარჩა, რადგანაც ძველს ეკონომიურს ერთიერთობას და დამოკიდებულებას სრულიად არ მოელო ბოლო, ამას გრძნობდა როგორც უმაღლესი მმართველობა აგრეთვე საუკეთესო ნაწილი საზოგადოებისა და ყველანი ერთად ცდილობდნენ ადრე თუ გვიან შეეცვალათ ეს მდგომარეობა".¹

საგლეხო რეფორმის ანტიხალხური ხასიათი "დროების" ფურცლებზე საკმაო სიცხადით არის ნაჩვენები. ამასთან, "დროება" მთავრობის მხრით ყოველივე წინ გადადგმულ ნაბიჯს მიესალმებოდა. კერძოდ, "დროების" პუბლიცისტებმა დადებით მოვლენად მიიჩნიეს "ნადელების" გამოსყიდვის შესახებ მთავრობის მიერ მიღებული ღონისძიებანი. აი რას სწერს მაგალითად, "დროება": "ფრიად სასიამოვნო და ღირსშესანიშნავია, რომ ამ შემთხვევაში როგორც ჩანს ახალის განკარგულებისაგან, მმართველობას ყურადღება მიუქცევია მწერლობისათვის, რომელიც საკვირველის ერთგულებით და მუყაითობით უჩვენებდა საზოგადოებას ახალი რეფორმის ეკონომიკური წესწყობილების ნაკლს და დაუმთავრებლობას. მმართველობამ შემდეგ ხანგრძლივი საქმის დაკვირვებისა და შესწავლისა, შეასუსტა ეს ნაკლი და ამით უჩვენა ხალხს, რომ იგი ფხიზლად ეკიდება მის კეთილმდგომარეობის საქმეს. მართალია, ახალი განკარგულება მარტო სახასო მამულებს შეეხება, მაგრამ თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ეხლა მმართველობა დიდ მზრუნველობაშია დროებით ვალდებულ გლეხოზას შეასყიდვინოს ნაბატონარებისაგან "ნადელები" და ან საქმეში იგი არავითარ შესაძლო ღონისძიებას არ ზოგავს, მაშინ. ამკარად დავინახავთ — თუ რა ჭეშმარიტს და საიმედო გზას ადგია მმართველობა".²

ყოფილი მებატონე ჩაგრავდა "დროებით ვალდებულ" გლეხს, რომელიც ყოველთვის გაუთავებელ დავიდარაბაში იყო თავის ნაბატონართან. მინის გამოსყიდვა თბილისის გუბერნიაში უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, ვიდრე შიდა რუსეთის გუბერნიებში. მეფის მთავრობამ და მემამულეებმა მრავალი დაბრკოლება შეუქმნეს

¹ "დროება", 1885, № 4.

² იქვე.

თბილისის გუბერნიის გლეხებს მიწის გამოსყიდვის საქმეში. ერთ-ერთი ასეთი დაბრკოლება იყო კავკასიის მეფის ნაცვლის მიერ 1868 წლის 14 აგვისტოს დამტკიცებული კანონი, რომლის მიხედვითაც გლეხების სარგებლობაში მყოფი მიწების გამოსყიდვა შეიძლებოდა მხოლოდ ბატონის თანხმობით. კავკასიის მეფის ნაცვალს ვორონცოვ-დაშკოვი იძულებული იყო ელიარებინა, რომ რადგანაც თბილისელი მემამულეები სრულიადაც არ ისწრაფოდნენ გაენწყვიტათ მათთვის სასარგებლო სავალდებულო ურთიერთობანი ადგილობრივ გლეხებთან, ხოლო მათ კი არ გააჩნდათ ზედმეტი ფული, ამიტომ საკომლო მიწების გამოსყიდვა თბილისის გუბერნიაში ჩატარდა სოფლების ძალზე განსაზღვრულ რაოდენობაში და მასთან მხოლოდ ხაზინის დახმარებით.

მიწების გამოსყიდვა რუსეთის გუბერნიებში გაცილებით სწრაფი ნაბიჯით ნავიდა წინ. ჯერ კიდევ 1863 წელს, ალექსანდრე II-ის მითითებით, რუსეთისა და უკრაინის გუბერნიებში შემცირებულ იქნა გამოსასყიდი გადასახდელები, ხოლო 1880 წლის იანვრიდან "დროებით ვალდებულ" გლეხთა კატეგორიის ლიკვიდაციამ გამოსყიდვის საქმე ძირითადად გადაჭრა. "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტის არსებობა ბატონყმობის ძლიერ ნაშთს წარმოადგენდა. "დროებით ვალდებულ" გლეხთა კატეგორია თბილისის გუბერნიაში თვით 1921 წლამდე დარჩა. ამიერკავკასიაში არ იქნა გატარებული ის ღონისძიებანი, რომელიც შიდა გუბერნიებში ტარდებოდა.¹

გამოსასყიდი თანხა იმდენად დიდი იყო, რომ მხოლოდ გლეხობის მცირე ნაწილმა შეძლო თავი დაეღწია "დროებით ვალდებულების" მდგომარეობიდან. ყმა გლეხები, რომლებმაც პირადი თავისუფლება მიიღეს, ფაქტიურად მემამულეთა ეკონომიკურ დამოკიდებულებაში დატოვა. "ნადელები", რომლებსაც რეფორმის შემდეგ გლეხები "მუდმივ სარგებლობაში" ფლობდნენ, ავალდებულებდა მათ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში მებატონის წინაშე განსაზღვრული მოვალეობა შეესრულებინა.

ნადელების შეძენა საგლეხო რეფორმის დამაგვირგვინებელი უნდა გამხდარიყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, მისი განხორციელება საკმაოდ ძნელი აღმოჩნდა. "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტის არსებობა ბატონყმობის გადმონაშთი იყო და წინ ეღობებოდა მწარ-

¹ ი.უთურაშვილი, გლეხობის კლასობრივი დიფერენციაცია საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, 1957, თბ., გვ. 156—157.

მოებლური ძალების განვითარებას. "დროება" წერდა: "1864 წელს 13 ოქტომბერს გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება, რომლის ძალით თბილისის გუბერნიაში ბატონყმობა სამუდამოდ მოისპო. სწორედ ერთი წლის შემდეგ (13 ოქტ. 1865 წ.) ამნაირივე ბრძანება გამოვიდა ქუთაისის გუბერნიის შესახებაც. თუმცა, როგორც ვხედავთ, ზემომოყვანილი ბრძანების ძალით, ბატონყმობა მოსპობილია ჩვენში, მაგრამ ნივთიერების და ქონების მხრივ ნაბატონებსა და ნაყმევს შუა ჯერ ძლიერ დიდი კავშირია და იქნება კიდევ, განთავისუფლების შემდეგ, 9-წლის განმავლობაში, როცა გლეხების ნივთიერებაზე და ქონებაზე ვლაპარაკობთ, ჩვენ ვიგულისხმებთ იმათ მიწანყალს, ხე-ტყის და საზოგადო "ნადელის" საქმეს.

ჩვენი აზრით, ამჟამად არაფერზე არ უნდა გვექონდეს ჩვენ ისე მიქცეული ყურადღება, როგორც ამ გლეხების "ნადელის" საქმეზე. ჩვენი ქვეყნის მომავალი კეთილდღეობა იმაზეა დამოკიდებული — ექნება ჩვენი ხალხის მომეტებულ ნაწილს მიწა-წყალი, სახლკარი, ერთი სიტყვით, თავის საკუთრება, თუ არა. თუ ამ მომეტებულ ნაწილს სამყოფი ადგილმამული ექნება, მაშინ ჩვენში დამკვიდრდება კეთილდღეობა და თუ არა — ხეირი არ დაგვეყრება".¹

ჩვენი განმანათლებლები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ გლეხების მიერ "ნადელების" გამოსყიდვის საკითხს. "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტი აფერხებდა ქვეყნის განვითარებას, ძველ ბატონყმურ მონობაში ამყოფებდა განთავისუფლებულ გლეხებს. გლეხობა ყოველნაირად ცდილობდა თავი დაეღწია კაბალური მდგომარეობისაგან.

"დროების" პუბლიცისტები დიდი ხნის განმავლობაში იბრძოდნენ "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტის წინააღმდეგ, მაგრამ ამაოდ. როგორც ისინი აღნიშნავდნენ, ოცი წელი იყო რაც ბატონყმობა გაუქმდა, მაგრამ პრაქტიკულად რეფორმის დედააზრი — გლეხკაცობა მინის დამოუკიდებელი მფლობელი გამხდარიყო — არ განხორციელდა. "ადვილად წარმოსადგენი იყო, რომ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ გლეხკაცობა შესყიდვით შეიძენდა საკუთრებად რეფორმის ძალით მისდამი მიჩენილს მამულებს. ეს იმედი რომ აღსრულებულიყო, მაშინ, უეჭველია, გლეხკაცობის მატერიალური მდგომარეობა წარმატებაში შევიდოდა და, მაშასადამე, უმთავრესი დედააზრი რეფორმისა განხორციელებული იქნებოდა".²

რეფორმის შემდგომ დიდი ხნის განმავლობაში ვერ აღმოიფხვრა

¹ "დროება", 1870, № 24.

² "დროება", 1884, № 37.

"დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტი. მხოლოდ გლეხკაცობის მცირე ნაწილმა შეისყიდა მიწნეული მიწა-წყალი, გლეხი სოფლის დამოუკიდებელი მფლობელი ვერ გახდა, გლეხკაცობის მატერიალური მდგომარეობა "სანატრელ წერტილზე ვერ დგას", რის გამოც "დროების" აზრით, "რეფორმის დედა აზრი აზრად დარჩა და ხალხში ფეხი ვერ მოიკიდა"

"დროება" საგლეხო რეფორმის შეფასების საკითხში რადიკალურ დემოკრატიულ პოზიციებზე იდგა, მიუხედავად ამისა იგი აღნიშნავს, რომ "მმართველობამ გლეხკაცობისაგან მამულების შესყიდვის საქმის გასაადვილებლად და სანარმოებლად შემოიღო შუამავალ მომრიგებელთა ინსტიტუტი. შუამავალ მომრიგებელთა, ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, უნდა ეზრუნათ იმისათვის, რომ კეთილი განწყობილება ჩამოეგდოთ მემამულეთა და გლეხკაცობას შორის, ისინი უნდა ცდილობდნენ, რომ გლეხკაცობას თანდათან შეესყიდნა მემამულეთაგან მისადმი მიჩენილი მიწა-წყალი, მათი მოვალეობა, როგორც თვით მათი ნოდება გვიმტკიცებს, შუამავლობა და მომრიგებლობაა".¹

საგლეხო რეფორმას ცარიზმი და მისი დამქაშები ქება-დიდებით იხსენიებდნენ, მათ ეს რეფორმა გლეხთა მატერიალური მდგომარეობის ძირეული გაუმჯობესების საფუძვლად მიაჩნდათ. საგლეხო რეფორმის ძირითადი არსი კი იმაში მდგომარეობდა, რომ ბოლო მოლედბოდა გლეხების არაადამიანურ ექსპლოატაციას და ყმა გლეხისა და ბატონის ყოველგვარ დამოკიდებულებას, გამხდარიყო გლეხი საზოგადოების თავისუფალი წევრი. "დროების" პუბლიცისტებიც ხაზგასმით აღნიშნავდნენ, რომ დიდი რეფორმების მთავარი მიზანი იყო ბატონყმობის მოსპობა, გლეხოების ადამიანად ცნობა, გლეხის ბატონობისაგან დამოუკიდებლობა და თავისუფალი ცხოვრება. ბატონყმობის მომხრენი კი ზოგნი გულწრფელად, ზოგნი ცბიერებით, ამტკიცებდნენ, რომ გლეხი ჯერ ისევ განუვითარებელი და ცხოვრებაში გამოუსვლელი იყო, რომ დამოუკიდებელი ცხოვრება შესძლებოდა, გლეხსა და მებატონეს შორის მამამუილური კავშირი უნდა დარჩენილიყო, რადგან გლეხები უპატრონოდ ისე არ ივარგებენ, როგორც ცხვარი უმწყემსოდ.²

"დროებას" კი ეს შეხედულება ჩამორჩენილად და დრომოჭმულად

¹ "დროება", 1884, № 37.

² "დროება" 1883, № 131.

მიაჩნდა და აღნიშნავდა "ეს პატრიარქალური შეხედულება უფრო ბიბლიურ დროს შეჰფეროდა, ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნეს და აკი ამ შეხედულებამ მაინც თავისი ვერ გაიტანა და ბატონყმობის მოსპობა თავის წესზედ წავიდა".¹

ზემოხსენებული პატრიარქალური შეხედულება თითქოს ძალაში დარჩა, ვინაიდან ყმა გლეხი მთლიანად არ განთავისუფლებულა მებატონისადმი დამოკიდებულებისაგან: "როგორც მთელის რუსეთის ცხოვრება, ისე ჩვენი ამ მწყემსურ-ცხვრულის დამოკიდებულების მოუსპობლობას ამტკიცებს თითქმის ყველგან გლეხკაცი მატერიალურად სულით ხორცამდე მებატონის ხელშია. ამასაც მივხედავთ რომ საძოვარი, ტყე, სანყლისპირო ყველგან უფრო მებატონისაა. თვით სახნავ-სათესის მესაკუთრედაც არ გამხდარა ბევრგან გლეხი და დებულების ძალით კი ვინ იცის რამდენი ხანია, რაც უნდა გამხდარიყო. დებულებამ ვადა დაუდვა გლეხებსაც და მებატონეებსაც, რომლის განმავლობაშიც გლეხებს უნდა შეესყიდანთ ან თითონ, ამ სახელმწიფოს შემწეობით, მიწაზომი მიწა (ნადელი), მაგრამ ეს ვადა დაუსრულებელი გახდა და ჯერ კიდევ დიდი ხანი გაივლის, ვიდრე გლეხს შეეძლოს სთქვას: ეს დედა-მინის კუნჭული ჩემი საკუთრება, ჩემის ოფლით მოპოვებულია და არავის ნება არა აქვს ამ ერთი მტკაველა მიწას შემომეცილოსო".²

თერგდალეულები თავიანთ პუბლიცისტურ წერილებსა და სტატიებში აყალიბებდნენ პროგრამას მებატონეთა დამოკიდებულებისაგან გლეხოვის განთავისუფლების შესახებ, გამოთქვამდნენ რევოლუციურ-დემოკრატიულ შეხედულებებს საგლეხო რეფორმის შედეგებზე. "დროება" მეფის ცენზურის კლანჭებში იყო მოქცეული და ყოველთვის დიდი სიფრთხილით ამჟღავნებდა თავის დამოკიდებულებას ამა თუ იმ კარდიონალური საკითხისადმი. ზოგჯერ მის ფურცლებზე შეიძლება მთავრობის შექებაც კი ამოვიკითხოთ, მაგრამ საკმარისია ღრმად ჩაუვკვირდეთ შინაარსს და დავრწმუნდებით, რომ გაზეთს ყოველივე ბოროტების წყაროდ არსებული ურთიერთობა მიაჩნდა. მართებულად შენიშნავს "დროება", რომ "თუ კი თითონ მთავრობას განზრახვა ჰქონდა მოესპო გლეხებსა და მებატონეებს შორის დღევანდელი დამოკიდებულება და "დროებით ვალდებულება", მამ რალა უშლის ამ კეთილის აზრის შესრულებას? ორი უმთავრესი

¹ "დროება" 1883, № 131.

² იქვე.

მიზეზი: მომრიგებელ შუამავალთა დაუდევრობა და ზოგან თითონ მებატონეთა სურვილი, რომ გლეხები ძველებურად ყმასავით დარჩნენ და სრულიად არ შეისყიდონ ადგილ-მამული".¹

"დროების" პუბლიცისტები დარწმუნებული იყვნენ, რომ "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტის არსებობის გახანგრძლივება თვით გაბატონებული კლასის ინტერესებით აიხსნებოდა! მართალია, ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ მთავრობა ხსენებული ინსტიტუტის არსებობის გახანგრძლივების ლიკვიდაციის მომხრედ გამოდიოდა, მაგრამ შემდგომი განმარტება ნათელს ხდიდა ასეთი შეხედულების უსაფუძვლობას. მით უმეტეს, რომ რეფორმის გატარების პერიოდში თერგდალეულები შეუპოვრად იბრძოდნენ ლიბერალური ღონისძიებებით საგლეხო რეფორმის გატარების წინააღმდეგ.

"დროება" აღნიშნავს, რომ მოქმედებს საზოგადო ისტორიული კანონი, რომლის მიხედვით "არავითარი ცვლილება არ შეიძლება ერთბაშად მოხდეს; შეიძლება გარეგანი სახე სხვა მიიღოს, მაგრამ შინაგანი ბუნება კი ისევ ძველებური დარჩება, სახელი სხვა ერქმის, მაგრამ საქმე ისევ ძველებურად მიდის".²

დროთა მსვლელობამ გამოაშკარავა საგლეხო რეფორმის ანტიხალხური ბუნება, მისი მტაცებლური ხასიათი. პირველ ხანებში მომრიგებელი შუამავალნი დაინტერესებულნი იყვნენ მოენესრიგებინათ გლეხების მატერიალური მდგომარეობა, საბოლოოდ გადანყვეტილიყო მებატონეებსა და ყმებს შორის ურთიერთობა, შემდეგ კი მდგომარეობა შეიცვალა. "... პირველი გატაცება კეთილის საქმისადმი განელდა, მომრიგებელი შუამავლობა ცინიკურად ხელის მოსათბობად გილადა გადაიქცა, რომელსაც შეიძლება კრუხივით დაეპატრონო, ორასი თუმანი ჯამაგირი იღო, შენის სახლიდან კი ფეხი არ მოიცივლო, და მოხუცების დროს ან უწყალო სიკვდილის წინა შენს მემკვიდრეებს გარდასცე...

მომრიგებელი შუამავლობის დაუდევრობის გარდა "დროებით ვალდებულობის" მოსპობას თითონ მებატონეების სურვილიც უშლის, რომ გლეხი... ყმურს დამოკიდებულებაში მაინცა ჰყავდეთ და რაც მეტი ხანი ეყოლებათ ამ გვარს მდგომარეობაში, ის ურჩევნიათ".³

"დროებას" მხედველობის გარეშე არ დარჩენია ის გარემოებაც,

¹ "დროება" 1883, № 131.

² იქვე.

³ იქვე.

რომ ჩვეულებრივ ხშირად მამულების ფასი 2—3-ჯერ მეტად აღემატებოდა სახელმწიფოსაგან დადგენილ ფასს. ასეთ შემთხვევაში გასაკვირი არ არის, რომ "მებატონემ არ მოინდომოს ამ მამულების ხელიდან გაშვება და სთხოვოს კიდევ მომრიგებელ შუამავალს, რომელსაც ჩვეულებრივი კავშირი აქვს, თუ ნათესაური, თუ მეგობრული, მებატონესთან, რომ გლეხების თხოვნას ყურადღება არ ათხოვოს და "მამაშვილური კავშირი" მებატონესა და გლეხს შუა არ შეარყიოს. მომრიგებელი შუამავალიც პატივს სცემს ხოლმე თავისი მეგობრის, ან ნათესავის თხოვნას, ძველ დამოკიდებულებას ისევ ძველს კალაპოტშივე სტოვებს და არ უყურებს იმას, თუ ამ დამოკიდებულებას რამდენის უსიამოვნებისა და შფოთის გამოწვევა შეუძლიან მებატონეებისა და გლეხების შორის".¹

გლეხები ძალ-ღონეს არ იძურებდნენ, რათა მამულები შეეძინათ, მაგრამ ამოდ. "დროების" აზრით, "ასეთი საქმე დაემართებათ ყველა ნაყოფიერ მამულზე დასახლებულ გლეხობასაც, თუ მონაზომ მამულების შესყიდვა რუსეთსავე ჩვენშიაც სავალდებულო არ გახდა".²

განმანათლებლები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ ხალხის მდგომარეობის ძირეული გაუმჯობესება ცარიზმის საქმე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. გაბატონებული კლასები თავიანთი ინტერესების შესაბამისად წარმართავდნენ მთავრობის საქმიანობას. "დროების" პუბლიცისტები გადაჭრით ილაშქრებდნენ იმათ წინააღმდეგ, ვისაც შესაძლებლად მიაჩნდა მთავრობის დახმარებით ყოფილ მებატონეთა კაბალიდან თავის დაღწევა. "ერთი უმთავრესი მიზეზთაგანი იმისა, რომ ჩვენში დროებით ვალდებულის გლეხობისაგან, სანადელო ადგილების შესყიდვა ძალიან მძიმე ნაბიჯით მიდის, ყოფილა ის გარემოება, რომ უმეტესი ნაწილი გლეხ კაცობისა მტკიცედ დარწმუნებული ყოფილან, რომ მათდამი მიჩენილს სანადელო ადგილ-მამულის ფასს მთავრობა მისცემს და ამნაირად, მათდა ხელგაუწმრევლად, გამოიხსნის კვალად ნაბატონარების ხელიდამ იმ დამოკიდებულებისაგან, რომელშიაც დღეს არიან გლეხნი. დარწმუნებული ყოფილან, ხაზინა თუ სულ მუქთად არ დაურიგებს საჭირო ფულებსა, საქმე შემდეგის წესით უნდა წავიდეს: მთელი სანადელო ადგილები იქნება დაფასებული თვით მთავრობისაგან, რასაკვირველია, მცირედ, რომ ღირს, იმ მეათედ ფასად, ამ ფულებს თვით ხაზინა დაურიგებს

¹ "დროება", 1883, № 131.

² იქვე.

მებატონეებს. შემდეგ ხაზინა ოცი, ოცდაათის წლის განმავლობაში თავის თავს ფულს წვრილ-წვრილად მიიღებს გლეხებისაგან¹.

ცხადია, "დროების" პუბლიცისტები ცარიზმის მხრივ რაიმე ქმედით დახმარებას გლეხობისადმი "უსაფუძვლო იმედებად" მიიჩნევდნენ. მიუხედავად ამისა, "ეს უსაფუძვლო დარწმუნება გლეხებისა იმ ზომამდე მისულა და ისე მაგრად გაუსკვნია იმას საფუძველი ჩვენი გლეხკაცობის გონებაში, რომ, არა თუ ღარიბი, შეუძლო გლეხი მეცადინეობდა თავის დახსნას, თვით ისე შეძლებული გლეხებიც, რომელთაც სულ ადვილად, შეუნუხებლად შეუძლიათ შეისყიდონ სანადელო მამულები და გახდენ მებატონეებისაგან დამოუკიდებელნი სოფლის მცხოვრებნი, არა ფიქრობდენ შეესყიდათ თავიანთ საკუთრებად ნადელი და ერთი-მეორის ნება-ყოფლობით და შეთანხმებით პერიგებოდნენ თავიანთ ნაბატონარებს. ყველა, როგორც უკიდურესი ღარიბი, აგრეთვე შეძლებული გლეხიც, ხაზინისაგან მოელიან ფულებსა; ყველა იმას მისჩერებია, როგორც ებრაელების გუნდი, მოსე წინასწარმეტყველის დროს ხელ-გულ დაკრებილი შეყურებდა ზეციურს მანანას".²

"დროების" პუბლიცისტები აკრიტიკებდნენ მათ, ვისაც ევალეობოდათ აეხსნათ ყველა ის წესდებულებანი და კანონი, რომელიც სანადელო ადგილების შეძენას შეეხებოდა, ხაზგასმით აღნიშნავდნენ, რომ "ვინც იცის ჩვენი სახელმწიფოს ფინანსური მდგომარეობა, იმან უეჭველად უნდა იცოდეს ისიც, რომ იმ აზრის აღსრულება, რომელიც ჰქონიათ გლეხთა, ყოვლად შეუძლებელია..."

ყველას ის ემჯობინება, რომ თვითონ ეცადონ და ნებაყოფლობით შეურიგდენ თავიანთ ნაბატონარებს და ბევრი იმედი ნუ ექნებათ ხაზინისა.

ჩვენ დარწმუნებული ვართ, ისეთი გულ-ცივი მებატონე არ უნდა იყოს ჩვენში, რომელმაც თავის ნამსახური გლეხის ღმობიერი მუდარება არ მიიღოს მხედველობაში და რომ ერგება იმაზედ ნაკლებ არ მოურიგდეს ადგილებზედ. დაიჯერონ, რომ ხაზინა მუქთად ვერავის მისცემს ფულებსა; და არც მთავრობა ჩამოართმევს მებატონეებს მუქთად იმ ადგილებსა, რომელნიც გლეხების განთავისუფლების დროს უმაღლესის ბრძანებით მიენიჭათ."³

¹ "დროება", 1881, № 224.

² იქვე.

³ "დროება", 1884, №82.

"დროების" პუბლიცისტები გადაჭრით მოითხოვდნენ გლეხები დაეხსნათ ყოფილი მებატონეებისაგან, ვინაიდან გლეხის კაბალაში დატოვება ხელს უშლიდა ქვეყნის მწარმოებლური ძალების შემდგომ განვითარებას, აფერხებდა მეურნეობრივი საქმიანობის თაოსნობას. "ერთს უმთავრეს ეკონომიურს საქმეს.... შეადგენს გლეხთა დაბოლოვებით თავის დახსნა მებატონეთა დამოკიდებულებისაგან. მხოლოდ ამისთანა თავ-დახსნის შემდეგ დაიწყება დასაბამი დასასრულისა" იმ სოციალურ საგნის, რომელსაც ჰქვია სამინაწყო განწყობილება გლეხთა და თავად-აზნაურთა შორის. უაღრესობა ამ საგნის საბოლოოდ გარდანყვეტისა კარგად შეგნებული აქვს ხალხსაცა და მმართველობასაც. ორივეს ინტერესი ამ შემთხვევაში შესამჩნევად პარმონიით თანხმდება. ხალხისთვის მეცადინეობის შესამსუბუქებლად თავდახსნის საქმეში, დროის შესამოკლებლად და ბიუროკრატიული ფორმალობის მოსასპობლად მმართველობამ დაანესა ახალი ინსტიტუტი ესრედ ნოდებული "მომრიგებელ შუამავალთა" გუბერნიის საგლეხო საქმეთა დანესებულების მეთვალყურეობისა და უფროსის ქვეშ. ამ მომრიგებელ შუამავალთა ხელმწიფებით და მაშვალობით გუბერნ. საგლ. საქ. დანესებულების ნინაშე უნდა განხილულიყო, როგორც მრავალგვარი საჩივარი და დავა ორ ნოდებათა შორის, ისე თავდახსნის საქმეც"¹

როგორც "დროება" აღნიშნავდა, რუსეთში ამ ინსტიტუტმა მალე გამოაშკარავა თავისი თავი. ყველა დარწმუნდა მომრიგებელ შუამავალის ინსტიტუტის უბადრუკობაში, რის გამოც იგი მალე გააუქმეს.

"დროების" პუბლიცისტები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ხელი შეეწყობთ დროებით ვალდებული გლეხების ეკონომიკური დამოუკიდებლობისათვის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში გლეხოზა მებატონეთა სასტიკ ექსპლოატაციას განიცდიდა, ამიტომ ამ პუბლიცისტების ყოველდღიური საზრუნავი საგანი იყო გლეხოზის მდგომარეობის გაუმჯობესება. "დროება" წერს: "ყველასათვის ცხადია, რასაკვირველია, რომ თუ უმრავლესობა ქვეყნისა, გლეხკაცობა, რომლის ცხოვრება თითქმის მხოლოდ მიწასა და ხვნა-თესვაზეა დამოკიდებული, უმინაწყოდ ვერ შეიძლება არა თუ სახელმწიფო ხარჯის გადახდას, არამედ თავის ნივთიერი მდგომარეობის უილაჯობით უძლური შეიქმნება - თვით უსაჭიროესი მოთხოვნილებანი დაიკმაყოფი-

¹ "დროება", 1884, №82.

ლოს. ცხადია, ამის გამო, რომ თვით სახელმწიფოსა და ქვეყნის ინტერესი მოითხოვს გლეხ-კაცის ნივთიერ ყოფა-ცხოვრების გაუმჯობესებაზე ზრუნვას, რომ თუ გლეხკაცი უილაჯობით, და ხელმოკლეობით ეკონომიურ უბედურებაშია ჩაყვარდნილი, თუ უმრავლესი ნაწილი ქვეყნისა (რუსეთში გლეხ-კაცობა, მხენელ-მთესველი რიცხვი, თუ არ ვსცდებით, 85 პროცენტს შეადგენს და საქართველოშიც ეს საპროცენტო რიცხვი ამაზე მცირე არ უნდა იყოს) სიღატაკესა და ნვა-დადაგვაშია, ის ვერც საიმედო და მუდამი ხარჯის მძლეველი იქნება ქვეყნის საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად¹

თერგდალეულები თავგამოდებით იბრძნოდნენ იმისათვის, რომ გლეხკაცს არსებობის მთავარი საშუალება მინა — გლეხებს ხელიდან არ გამოცლოდათ. თერგდალეულების აზრით, გლეხოვა, რომელიც ქვეყნის მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენდა, სახელმწიფოს სიძლიერის მთავარი დასაყრდენი იყო. გლეხკაცობა, მხენელ-მთესველი, მიწის დამმუშავებელი გადასახადის ძირითადი გადამხდელი იყო. როგორც "დროებაში" აღინიშნა: "ასიდან მხოლოდ 15 კაცი ურევია რუსეთში და ჩვენში სხვადასხვა ნოდებისა, რომელიც სახელმწიფოს სასარგებლოდ პირდაპირ ხარჯს არ იხდის. გასაგებია, რომ სახელმწიფოს ხაზინას უმთავრესად გლეხკაცობისაგან მოკრეფილი ფული ავსებს. ამას კარგად გრძნობს მთავრობა და მთელი ყურადღება მოქცეულია გლეხკაცობის მდგომარეობის გაუმჯობესებაზე"²

თერგდალეულების მთავარი საზრუნავი იყო ხალხი. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ის გარემოება, რომ ყოველთვის არ იყო შესაძლებელი არსებული საზოგადოებრივი წყობილების პირდაპირი კრიტიკა. მომრიგებელ შუამავალთა კრიტიკით ისინი მთავრობის ყურადღებას იპყრობდნენ. "დროების" ღრმა რწმენით, აუცილებელი იყო ყველას შეეგნო ის აუცილებელი ჭეშმარიტება, რომ "ქვეყნის წარმატება, ქვეყნის ბედნიერება დამოკიდებულია ასისა და ორასის ბედნიერებაზე კი არა, უმრავლესობის კეთილ-დღეობაზე. ვისაც ვერა-ნაირად ვერ შეუგნია საგანი თვით მთავრობის მიერ შემოღებულის რეფორმისა, ვერ შეუგნია სურვილი მმართველობისა და იმავე გულმშრალ ეგოისტად და ბატონად დარჩენილა, რაც ორმოცისა და ორმოცდაათი წლის წინათ იყო, აი, ჩვენის აზრით, ის მიზეზები, რომელთა წყალობით ასეთის შეფერხებით სწარმოებდა და სწარმოებს

¹ "დროება", 1884, №273.

² იქვე

ჩვენში გლეხ-კაცის მდგომარეობის გაუმჯობესების საქმე¹

ერთი შეხედვით "დროების" პუბლიცისტები ბრალს დებენ მხოლოდ მომრიგებელ შუამავლებს, რომელთაც არ ესმოდათ ქვეყნისათვის ამ საკითხის მნიშვნელობა; მეორე მხრივ, ხაზს უსვამდნენ, რომ ქვეყნის წარმატებით განვითარებისათვის საჭირო იყო გაეთვალისწინებინათ მშრომელი ხალხის — ქვეყნის უმრავლესობის ინტერესები. თერგდალეულების აზრით, მომრიგებელ შუამავლებთან ერთად ბრალი მიუძღოდა "თვით იმ დებულებასაც, რომლის ძალითაც სწარმოებს გამოსყიდვა მამულებისა ჩვენში და რომელიც განსხვავდება რუსეთში მიღებული დებულებებისაგან. მაგრამ ამ გარემოებას უფრო უნდა გაემხნეებინა ჩვენი საგლეხო საქმეთათვის დაარსებულნი დანესებულებანი, უფრო მეტის გულის სითბოთი უნდა მოეკიდნათ მათ ხელი გლეხკაცის გამოსხნის საქმისათვის დროებით ვალდებულ მდგომარეობიდან"²

"დროება" სამართლიანად შენიშნავდა, რომ "რაც უფრო დრო გადის, და რაც უფრო ფასი ემატება მამულებს უფრო ძნელი შეიქმნება მორიგება მემამულისა და გლეხს შორის და მაშასადამე მამულების გამოსყიდვაც. და არა თუ ძნელი, არამედ "ვესტნიკ ევროპის" ნერილის ავტორისა არ იყოს, იქნებ სრულიად შეუძლებელიც გახდეს"³

თუ ყურადღებით გადავათვალიერებთ "დროების" პუბლიცისტუკას, ნათელი გახდება მისი რადიკალური დემოკრატიული ხასიათი. "დროების" პუბლიცისტების აზრით, მართალია, გლეხი იურიდიულად განთავისუფლდა მებატონისაგან, მაგრამ კვლავ მასზე დამოკიდებული დარჩა. ბატონისაგან განთავისუფლებული გლეხი ისევ სრულს დამოკიდებულებაშია იმისაგან. უბატონოთ "თავისუფალი" გლეხი ფეხს ვერ გადასდგამს, სულის მობრუნება არ შეუძლია"⁴

"დროების" მთელი ყურადღება მიმართულია იქითკენ, რომ ბოლო მოღებოდა "დროებითვალდებულებას", "სანამ გლეხი საკუთარი მამულის პატრონი დამოუკიდებელი მემამულე არ შეიქმნება, სანამ ნაბატონარებს და იმის ნაყმევებს შუა ახლანდელი დამოკიდებულება არ მოიხსნება"⁵

¹ "დროება", 1884, №273.

² იქვე

³ იქვე

⁴ ს. მესხი, ნაწერები, გვ. 404.

⁵ "დროება", 1884, №31.

სხვა ადგილას "დროება" ნადელების გამოსყიდვის მნიშვნელობაზე წერს: "... როდესაც ეს საქმე სრულიად გათავდება, მებატონეთა და გლეხთა შორის მოისპობა ერთი უმთავრესი მიზეზი უკმაყოფილობისა და გლეხკაციც, რაკი სრულ მესაკუთრედ შეიქმნება, თავის თავის ყადრსა და მნიშვნელობასაც შეიგნებსო"¹

1864-1871 წლებში გატარებული რეფორმით, ქართველი გლეხი სანადელოდ გამოყოფილი მიწის ნაკვეთის შესყიდვამდე, დროებით-ვალდებულ მდგომარეობაში რჩებოდა. დებულება მას უფლებას აძლევდა თავი დაეხსნა, ე.ი. ნადელი შეესყიდა და მესაკუთრე გლეხთა კატეგორიაში გადასულიყო, მხოლოდ მაშინ თავისუფლდებოდა იგი საბატონო გადასახადისაგან, და დამოუკიდებელი მეურნე ხდებოდა.²

რეფორმის შემდგომი პერიოდის განვითარების პროცესი ხელს უშლიდა დროებით ვალდებულთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციას. განსაკუთრებით დიდ დამაბრკოლებელ ძალად გადაიქცა 1864 წ. 8 ნოემბრის დებულების ის მუხლი, რომელიც მემამულის თანხმობის გარეშე სანადელო მიწების საკუთრებად შეძენას შეუძლებლად ხდიდა. ი.ჭავჭავაძე აღნიშნავდა: "ყველაზედ უმთავრესი მიზეზი, რომელიც ნაყმევთა მამულების დახსნას ხელს უშლის და დიდად აბრკოლებს, ის არის, რომ ნაყმევი მამულს ვერ იყიდის, თუ მებატონე ამას არ მოინადინებს... ზოგი მებატონეა დღესაც, რომ მისი დღეობაა, როცა გლეხი მასთან სახვეწად მოვა და მძიმედ თავს დაუკრავს".³

დროებით ვალდებულთა კატეგორიის მოსპობის აუცილებლობას კარგად გრძნობდა მთავრობა, მაგრამ არ ჩქარობდა, რადგან მესაკუთრე გლეხები თავიანთ მიწებს გაყიდიდნენ და პროლეტარებად გადაიქცეოდნენ. ეს ხელს უშლიდა დროებით ვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის ლიკვიდაციას საკანონმდებლო წესით.

საინტერესო მოსაზრებანი გამოთქვა გაზეთმა "ნოვოე ობოზრენიემ". რაკი რეფორმა გატარდა, თავადაზნაურობამ თავი უნდა დაანებოს გლეხების სანადელო მამულების თავის ძირითად შემოსავლის წყაროდ მიჩნევას. თავადაზნაურობისათვის აღნიშნული მიწებიდან

¹ ს. მესხი, ნაწერები, გვ. 271.

² ი.ანთელავა, ვ.გუჩუა, საქართველოში სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 15.

³ ი.ჭავჭავაძე, "ცხოვრება და კანონი", თხზულებანი ათ ტომად, ტ.6, 1956, გვ. 31, ს.აეალიანი, Крестьянский вопрос, т. IV. стр. 10.

მუდმივი შემოსავლის უფლების დატოვება ბატონყმობის აღდგენის თანაბარმნიშვნელოვანია.¹

პროგრესულად მოაზროვნე ქართველი ინტელიგენცია ასაბუთებდა, რომ გლეხობის მიერ მიწების საკუთრებაში შექმნას შეუძლია დააჩქაროს მწარმოებლური ძალების განვითარება, გამოსასყიდი თანხების დაბანდება სოფლის მეურნეობაში. მემამულეები კი ასაბუთებდნენ, რომ გლეხი დაინტერესებული არ არის სოფლის მეურნეობის განვითარებით და ასეთ უნარსაც მოკლებულია თავისი კულტურული განვითარების დაბალი დონის გამო.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, საგლეხო რეფორმა "ცრუ განთავისუფლება" იყო, რადგან "მიწის გამოსყიდვა, საერთოდ, და მისი ყველა პირობა, ცალ-ცალკე, გადასაჭრელად მიიანდო... მემამულეთა "ნებაყოფლობით შეთანხმებას" გლეხებთან".²

როგორც "დროების" პუბლიცისტები შენიშნავენ: "მამულების გამოსყიდვის უმთავრესი პირობა ის იყო, რომ გლეხი და ნაბატონარი ურთიერთშორის ნებაყოფლობით მორიგებულებიყვნენ გამოსყიდვის შესახებ. გლეხი ამ საქმეში, რასაკვირველია, უკან არ დგებოდა, და თუმცა ძნელად განსასაზღვრი იყო და არის დღესაც, რამდენი უნდა მიეცა ნაბატონარისათვის ამდენსა თუ იმდენს მამულში (რუსეთში ეს განსაზღვრული იყო წლიურის შემოსავლის 6 პროცენტის გადათვლით), მაგრამ მაინც აქაც გლეხ-კაცი არა დგებოდა უკან: ნაბატონარს ეძნელებოდა გასყიდვა სანადელო მამულისა, რადგან ამასთან ერთად ისყიდებოდა ის უცნაური უფლება, რომლის ძალითაც მას მაინც კიდევ, როგორც მიწის პატრონს, გლეხი ხელში ეჭირა და ეგოისტურის ინსტიქტების გამო არ უნდოდა ეს უფლება დაეკარგა".³

ფ. ენგელსი წერდა: "გლეხთა ეს გამოსყიდვაც კი, რომელიც თავადაზნაურობისათვის ესოდენ ხელსაყრელი იყო, მაინც მომავლის პანგს წარმოადგენდა, ვინაიდან მემამულეები ძლიერ აფერხებდნენ საქმეს, რათა რაც შეიძლება მეტს გამორჩენოდნენ".⁴

ანალოგიურ მდგომარეობას ჰქონდა ადგილი საქართველოში.

ბ) სიზნობა

სიზნები, როგორც გლეხობის გარკვეული კატეგორია, დაკავში-

¹ "Новое общество". 1884, № 15. Передавая.

² ნ. ნიკოლაძე, გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 272.

³ "დროება", 1882, № 273.

⁴ ფ. ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, 1956, თბ., გვ. 162.

რებული იყვნენ მინის იჯარის გარკვეულ ფორმასთან. კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების შედეგად დაისვა ხიზნობის შესწავლის საკითხი და თერგდალეულები განსაკუთრებული ინტერესით მოეკიდნენ მას. "დროების" აზრით, ხიზანი "პირადად თავისუფალი მინის მუშაა".

ხიზნობის ინსტიტუტის შესწავლას საფუძველი ჩაეყარა ბატონყმობის გაუქმების პერიოდში. ქართველ მეზატონეებს სურდათ ისე გაეტარებინათ საგლეხო რეფორმა, რომ მთელი ადგილმამული მათ დარჩენოდათ, ხოლო საბატონო ყმები გაეთავისუფლებინათ მხოლოდ პირადი დამოკიდებულებისაგან. ამ მიზნით მათ მთავრობას მიუთითეს ხიზნობის ინსტიტუტზე, მათი აზრით, "უნყინარ" დანესებულებაზე, რომელიც გამორიცხავდა გლეხის პირად დამოკიდებულებას მეზატონისადმი. ქართველი თავაზნაურობა მოითხოვდა საბატონო ყმა გლეხების ხიზნებად გადაქცევას.

ბატონყმობის გაუქმებამ ძირეული ცვლილებები გამოიწვია ხიზნებისა და მემამულეების ურთიერთობაში. მემამულეები აძლიერებენ ბრძოლას ხიზნების ასაყრელად და მათ ჩვეულებრივ მოიჯარადრებად გადასაქცევად. შექმნილმა მდგომარეობამ ხიზნობის ინსტიტუტის ღრმად შესწავლის აუცილებლობა განაპირობა.

რეფორმის შემდგომი პერიოდის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის გამო "დროების" პუბლიცისტები იძულებულნი გახდნენ ყურადღება გაემახვილებინათ ხიზნების მდგომარეობაზე. ისინი ხედავდნენ, რომ ხსენებული ინსტიტუტის შენარჩუნება შედარებით უკეთეს ეკონომიკურ მდგომარეობას უქმნიდა ხიზნებს და ამიტომ თავგამოდებით იბრძოდნენ ხიზნების მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის.

"დროების" პუბლიცისტები ხიზნობის ინსტიტუტის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ საყურადღებო მოსაზრებებს გამოთქვამდნენ. მართალია, ხშირ შემთხვევაში ეს მოსაზრებანი ერთიმეორის სანინაალმდეგოც კი იყო, მაგრამ მაინც აშკარაა, რომ "დროებამ" ხიზნობის საკითხი იმ დროისათვის აქტუალურად გამოაცხადა.

"დროებამ" სიტყვა "ხიზნობის" წარმოშობის ფილოლოგიური მხარეც განიხილა.

როგორც "დროება" აღნიშნავდა: "შეიძლება ადვილად მივიღოთ, რომ წინათ, ქართველი ხელმწიფეების დროს, იქნება მართლაც ჰქონდა არსებობა იმ გვარ ხიზნობას, რომელსაც ფილოლოგიური სიტყვის მნიშვნელობის მიხედვით (ხიზანი — შეხიზნული, მფარველობის ქვეშ შესული) უნდა ჰქონოდა ისტორიული დასაწყისი, მაგალითებრ: ტყვეთ

ნაყვანით, შიმშილობისა და ჭირიანობის დროს შეხიზნებით, მაგრამ ამგვარი ხიზნები უნდა დარწმუნებით მივიღოთ, რომ ნელ-ნელა განქრნენ, ე.ი. გახდნენ ნამდვილ ყმებად? და რუსის მთავარობის დროს დაგვრჩა მხოლოდღა ცარიელი სიტყვა თავისი მნიშვნელობით, მაგრამ ჩვეულებისამებრ ნოდებად მათთვის, რომელნიც ბატონყმობის დროს და შემდეგში სახლდებოდნენ საბატონო მამულებზე. სრულიად განსხვავებული მიზეზით, პირობებით და ვალდებულებით, მინამ წინად ხსენებულნი ისტორიული ხიზნები"¹

ხიზნობამ ისტორიულად განვითარება განიცადა და მისი არსიც სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო. შემდეგში კი ხიზნობა სხვა გარემოებამ განაპირობა. "დროება" წერს: "ეხლანდელი ხიზნობა არის ადგილობრივი აგრარული გარემოებიდან წარმომდგარი ეკონომიური მდგომარეობა; უფრო გავრცელებით გამოთქმული იმას ნიშნავს, რომ მცხოვრებთაგან უნაყოფო შევიწროვებული ადგილებისა, როგორათაც ოსები, მთიულები და იმერლები არიან, დაიწყეს ეკონომიური ცვლილების მიზეზით მოძრაობა, რადგანაც... საკუთარი მამულები აღარ აძლევდნენ შრომის ფასის სარგებლობას.

ეს აგრარული გარემოებიდან წარმომდგარი მოძრაობა დაიწყო ბატონყმობის გადავარდნის ბევრით წინათ და მიმდინარეობს ამჟამამდე. შესანიშნავი მხოლოდ ის არის, რომ ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ ოსებმა უფრო მეტი მოძრაობა გამოიჩინეს და მოკლე ხნის განმავლობაში აავსეს სოფლებით ქართლის უდაბნო ტყეები"².

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, ხიზნობის ინსტიტუტის წარმოშობა დაკავშირებული იყო, ერთი მხრივ, მამულის მეპატრონის სურვილთან — დაესახლებინა თავისუფალი უცხო კაცი თავის მამულში, მეორე მხრივ, გლეხ კაცს ევალებოდა პატიოსნად შეესრულებინა წინასწარ გადანყევტილი მოთხოვნილება. "თვითონ მინის პატრონებიც, რომელთა ხელში დიდძალი მამულები მოგროვდა, იძულებულ იყვნენ მოენვიათ მამულის მკეთებელი მუშა და რომ სამემ-რისოდაც ჰყოლოდათ, უნდა მამულზედ დაეყენებინათ, და ისე მოეხერხებინათ, რომ სამუდამოთაც დაებათ. ერთის მხრით უმამუ-

¹ "დროება", 1880, №75. იხ. აგრეთვე Н.А.Бердзешвиლი, В.Д. Дошва, М.К. Духманж. Г.А.Меликшвиლი. Ш.А.Месхиа. История Грузии. . Тбилиси, 1962, стр. 318; ავალიანი, ხიზნები, "თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე", №1, გამ. I, ტფილისი, 1919, გვ. 98.

² "დროება", 1880, №75, იხ. აგრეთვე გ. ხაჭაპურიძე, გლეხთა მოძრაობანი საქართველოში XIX საუკუნეში, ტფილისი, 1932, გვ. 96.

ლობა მინისმომქმედისა და მეორის მხრით უხელობა მინის მუშაობ-
რონეებისა იყო დასაბამი თითონ ბატონყმობისა და იმ გვარ მინი-
ფლობელობის, რომელსაც ფერმერობას, ხიზნობას და სხვას ამ გვარს
მინის ქირით დაჭერას ეძახიან, ამ შემთხვევაში სხვადასხვა ქვეყნებში
საოცარი ერთგვარობა და მსგავსება არის¹

"დროება" ყოველთვის დიდი ინტერესით ადევნებდა თვალყურს
ხიზნების მდგომარეობას. "დროების" პუბლიცისტებს აინტერესებდათ
ხიზნობის ინსტიტუტის ჯეროვნად გამოკვლევა და შესწავლა, რაც
რიგ დაბრკოლებებთან იყო დაკავშირებული, რადგან ხიზნური ურ-
თიერთობა განსაკუთრებით გართულდა და გამწვავდა ბატონყმობის
გადავარდნის შემდეგ.

"სჩანს მთავრობა შესდგომია ხიზნების საქმეს ამ განზრახვით,
მოუწებებია მისი დაყენება მტკიცე საფუძველზედ. თუ ეს ასეა, ჩვენ
დიდად მოხარულნი ვართ. მაგრამ ერთი რამ კი ძალიან გვანუხებს.
ჩვენ გავიგონეთ მათგან, რომელნიც ამ საქმის გადანყვეტისათვის
მონვეულ არიან, რომ ამ საგანზედ არც თურმე ჯეროვანი და სარ-
ნმუნო სტატისტიკური ცნობებია მოკრეფილი და არც თითონ ხიზ-
ნობის არსებითი ვითარებაა გამოკვლეული და ცნობაში მოყვანილი.
აქამდინ არ იციან თურმე რა არის ხიზნობა, რა საკანონო და. საეკო-
ნომიო თვისება აქვს."²

"დროების" პუბლიცისტები დიდ ყურადღებას იჩენდნენ ხიზნობის
ინსტიტუტისადმი, რადგან რეფორმის შემდგომი პერიოდის საქარ-
თაველოს გლეხობა ეკონომიკურად მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა.
აღნიშნული ინსტიტუტის ღირსება კი, მათი აზრით, იმაში მდგომა-
რეობდა, რომ ხიზნები დროებით ვალდებულ და სხვა კატეგორიის
გლეხებთან შედარებით ნაკლებად იყვნენ ეკონომიკურად დამოკი-
დებულნი, ამიტომაც ისინი თავგამოდებით იბრძოდნენ ხიზნობის ინ-
სტიტუტის შესანარჩუნებლად და აღნიშნული ინსტიტუტის შესწავ-
ლას მოითხოვდნენ. "დროება" აღნიშნავდა: "ჩვენ არ გვესმის, საიდან
რას უნდა გახდნენ, ფეხი რაზედ უნდა მოიკიდონ, ვისაც ამ საქმეში
ერთის ბიჯის მაინც წინ გადადგმა უნდა. ხიზნობა, როგორც ერთგვა-
რი მფლობელობა მინისა, დღევანდელი საქმე არ არის. ამას თავისი
ისტორია აქვს, თავისი წარსული დრო, რომლის განმავლობაში უსაქ-
მია, უმოქმედნია მთელის ერის ეკონომიკურ ყოფა-ცხოვრებას, ავ-

¹ "დროება", 1880, №65.

² "დროება", 1880, №60

კარგიანობას, სამართლიანობას, ჩვეულებას და ეგრეთწოდებულს ჩვეულების რჯულსა. ყოველს ამას ერთად უწარმოვნია დიდი ხნის მიმავლობაში და ერის გონებაში გამოუკვანძავს მთელი აზრი იმ ეკონომიურის წყობისა, რომელსაც ჩვენ ხიზნობას ვეძახით და რომელსაც სარჩულად იგი აზრი უდევს. ნუთუ საქმის გადასაწყვეტად მაგ აზრის ცნობაში მოყვანა საჭირო არ არის! უმაგისოდ, ჩვენის აზრით, ყოველივე ბიჯი ბრმა კაცის ფეხების ფაცურს ემგვანება”¹

კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ განსაკუთრებით ღრმა კვალი დააჩინა ხიზნური ურთიერთობის განვითარებას და იგი ეპოქის შესაფერად გარდაქმნა. ახალი ურთიერთობის განვითარებამ ხიზნების მდგომარეობა გააუარესა, რის გამოც “დროების” პუბლიცისტები ხიზნობის ინსტიტუტის დასაცავად გამოვიდნენ. მათ მიაჩნდათ, რომ სხვა კატეგორიის გლეხებთან შედარებით ხიზნები ნაკლებად განიცდიდნენ გაბატონებული კლასების ზეგავლენას და თერგდალეულები სწორედ ამ უპირატესობის შენარჩუნებას და დაკანონებას მოითხოვდნენ.

საინტერესოა ხიზნების ვალდებულებების შესახებ “დროების” პუბლიცისტების მოსაზრებანი. “მამულის მდგომარეობისა და მიწის ნაყოფიერებისდაგვარად იცვლება ხიზნის ვალდებულება. ერთგან ვხედავთ რომ გარდა დღიურზე გადანყვეტილი ორი კოდი ჭირნახულისა, ხიზანი იხდის დიდი სიამოვნებით კვირაში ერთხელ ბეგარას მუშით და ურმით; უხნავს მებატონეს, უთესავს, უმკის, ულენავს კიდევ და ძღვენსაც მიართმევს. მეორედგან კიდევ ვხედავთ, რომ ორი კოდის მაგივრათ აძლევს მხოლოდ ერთ კოდს ღალას და მცირე ბეგარას. მესამედგან კი — არც ღალას იხდის, არც ბეგარას; მხოლოდ მცირე გადანყვეტილი ფული (მახტა) და ორიოდ ძღვენი არის მისი ვალდებულება. ამ გვარი მაგალითი შეიძლება ბევრი მოვთვალოთ, სულ განსხვავებული ერთი მეორისაგან”²

“დროებაში” აღწერილია ხიზნების სახლკარობის მდგომარეობა. ბევრ მებატონეს ხიზანი გარკვეული ვადით ემსახურებოდა და ამ ვადის გასვლის შემდეგ, ორივე მხარის თანხმობით ახალ, ანუ იმავე პირობას სდებდნენ. მეორე მხრივ, იყო შემთხვევები, როდესაც რომელიმე მხარეს სურდა აეყარა ხიზანი, ან ხიზანს უნდოდა აყრა. ხიზანს შეეძლო თავისი კუთვნილი სახლ-კარი თან წაეღო. “იყვენენ მებატო-

¹ “დროება”, 1880, №60

² “დროება”, 1880, №75.

ნენიც, რომელნიც აყენებდნენ უვადოთ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ უკეთუ დადგენილს ვალდებულებას არ აღასრულებს, მამულის პატრონს ნება ჰქონდა ხიზანი აეყარა, როცა სურდა, მხოლოდ კალოობის გათავებამდინ ვერ აპყრიდა.

რა თქმა უნდა, რომ გლეხ კაცსაც ვერავინ ვერ დაუშლიდა აყრას და მაშინ აიყრებოდა, როდესაც აღარა სურდა, ან ხელს არ აძლევდა იმ მამულზე ცხოვრება¹.

"დროება" დაასკვნის, რომ ხიზანს რაიმე პირისპირ დამოკიდებულება არ ჰქონდა მეზატონესთან, იგი იყო მიწის ნაყოფიერების თავისუფალი მხმარებელი (ექსპლოატატორი), რომლისთვის იგი ფასს იძლეოდა. მაშასადამე, ხიზანი სხვისი კუთვნილი მამულის ნამდვილი მოიჯარადრე იყო, ისე, როგორც ინგლისში პატარა ფერმერი, გერმანიაში — პატარა მოიჯარადრე და სხვ.

თერგდალეულები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ ხიზნების საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ აღნიშნული ინსტიტუტის ყოველმხრივი შესწავლის საფუძველზე შეიძლებოდა. ამასთან ისინი მოითხოვდნენ ხიზნობის მსგავსი ინსტიტუტების შესწავლას. "დროების" პუბლიცისტების აზრით, "ყოველივე ცვლილება საზოგადოებრივი, თუ ეკონომიური მაშინ არის მარგებელი და მკვიდრი, როცა ცვლილების საგანი ყოველმხრივ გასინჯულია და შუქმოფენილი. ამისათვის, რასაკვირველია ყველაზედ უნიწარეს კაცმა გონება უნდა მიაქციოს ადგილობრივს ვითარებას, რადგანაც ყოველს საგანს ამ შემთხვევაში თავის ადგილზედვე აქვს თავისი სათავე, თავისი ძირი და თავისი გზა მსვლელობისა და განვითარებისა. მაგრამ ძალიან შეჰსცდება ის, ვინც მარტო ამას დაჰსჯერდება და მარტო აქედამ გამოიყვანს თავის დასკვნას"²

თავის მოსაზრების დასადასტურებლად "დროება" იმონმებს გამოჩენილი მეცნიერის ემილ-დე ლაველას მოსაზრებას: "რაც უნდა ერთმანეთზე დაშორებული ქვეყნები აიღოთ და სულ სხვადასხვა თვისებისანი...ნახავთ, რომ ეკონომიური მსვლელობა და განვითარება ყველგან ერთგვარი და ერთნაირი ყოფილა"³

"დროების" პუბლიცისტები ცდილობდნენ დაესაბუთებინათ ხიზნობის წარმოშობის ისტორიული გზა; მინათმოქმედნი იძულებულნი

¹ "დროება", 1880, №75.

² "დროება", 1880, №65.

³ იხ. ი. ჭავჭავაძე, თხზ. სრ. კრებული ათ ტომად, ტომი VI, თბ., 1956, გვ. 118-119.

იყვნენ თავის რჩენის მიზნით გარეთ ეძიათ სამუშაო; მათი აზრით, მინათმოქმედთა სიმრავლე მიწის შოვნის პირობებს ამძიმებდა და თვით საშოვარსაც ფასს უმატებდა. "ესეც მოუხდა უმამულოდ დარჩენილს გლეხობასა და ვინ იცის სიძვირე და სიმძიმე მამულის შოვნისა სადამდე მიახწევდა, თუ რომ ამ უნუგეშობას არ დაჰყოლოდა ერთი ნუგეში, რომლის მეოხებითაც სიმძიმე მამულის შოვნისა ცოტათი თუ ბევრად შეუმსუბუქდა. ეგ ნუგეში იმაში მდგომარეობდა, რომ თვითონ მამულის პატრონებს, რომელთა ხელშიაც მოგროვდა დიდძალი მამულები, უჭირდათ გლეხის თავი ჯერ როგორც მუშაკაცისა და მერმე, როგორც მამულის სამზღვრების დამცველისა"¹

მართებულია "დროების" მოსაზრება, რომ, ერთი მხრივ, მუშახელის ნაკლებობით გამოწვეულმა მემამულეთა გაჭირვებამ და, მეორე მხრივ, გლეხის უმამულობამ მემამულე გლეხთან მიიყვანა და გლეხი კი მემამულესთან. მათი ერთიმეორეში მოსარიგებლად მარტო ერთგვარი პირობა იყო შესაძლებელი. მიწის პატრონი უთმობდა გლეხს მიწას და გლეხი—ამაგისას. "დროების" აზრით, საფრანგეთის რევოლუციამდელი კანონმდებლობა თითქმის მემამულეთა ხელში იყო; მემამულენი თავიანთი ინტერესების დასაცავად იბრძოდნენ. კანონის ჩარევას მინათმოქმედობის საქმეში მხოლოდ გაბატონებული კლასის ინტერესების შელახვა შეეძლო, "ამიტომაც კანონს ხელი არ ჩააკიდებინეს მინათმოქმედობის საქმეში და ყველგან აღიარეს ის მოძღვრება, რომლის ნყალობითაც ყოველივე საკუთრება მიწისა უცილობელი და ხელშეუხებელია. ესე იგი, ვერაფერი და ვერაგვარი საზოგადო გაჭირება ხელს ვერ გაუწვდენს კერძო საკუთრებაზეო. ამ სახით, უძრავს ქონებას ჩამოართვეს ის ელემენტი, რომლითაც იგი, ფიხტეს სიტყვით, კერძო კუთვნილებასთან ერთად საზოგადო კუთვნილებასაც შეადგენს"²

დროთა მსვლელობაში მიწის გაქირავების წესში სხვადასხვა მიმართულება განვითარდა. ერთ შემთხვევაში, მიწა შეიძლება განსაზღვრული ვადით და ღალის პირობებში გაეცათ, სხვა შემთხვევაში მამულის ვადა წინასწარ არ უნდა განესაზღვრათ. "დროება" აღნიშნავს, რომ "მინათქირავნობის მსვლელობაში ორი განსაკუთრებული მიმართულება აღმოჩნდა: ერთმა თავი იჩინა იმაში, რომ მამულის ქირა, ანუ ღალა, დროთა მიხედვით იცვლებოდა და თითონ მამულის

¹ "დროება", 1880, №87.

² იქვე.

ჭერაც წინათვე განსაზღვრული ვადით იყოს; მეორემ იმაში, რომ ერთხელ დადგენილი ღალა უცვალებელი იყოს და თითონ მამულის ჭერასაც ვადა არ ჰქონდეს წინათვე დანიშნული. პირველი მიმართულება საესეებით გამოისახა ეგრეთწოდებულ ფერმერობაში, და მეორე მასში, რასაც მეცნიერნი ეძახიან მემკვიდრეობითს ქირავნობას და რასაც ჩვენში, ჩვენის ფიქრით, ხიზნობა ჰქვია. ეს ორი სრული სახეა მინათქირავნობისა ქვეყანაზე, და თუმცა ამ ორ სახეს შუა არის იმისთანა ქირავნობაც, რომელშიაც ვერ ჰპოვებთ სრულს ნიშნებს ვერც ერთისას, ვერც მეორისას, მაგრამ არსებითის თვისებით — კი უსათუოდ ან ერთს ეკუთვნის, ან მეორეს¹

პირველ ხანებში მინას იჯარით ერთი წლის ვადით აძლევდნენ, დროთა მსვლელობაში ერთ წელიწადს მეორეც მოჰყვა, მეორეს — მესამე, იმავე პირობით და ბოლოს ეს ვადის განახლება ერთი და იმავე პირობით ხალხისთვის ჩვეულებრივ საქმედ იქცა. ამით ნახალისდნენ გლეხები და ნაქირავებ მამულში ბინასაც კი იშენებდნენ და ამრავლებდნენ სახლობას. ოჯახის გამრავლების შემდეგ გლეხს საკომლო სამყოფი არ ჰყოფნიდა და იძულებული იყო აეშენებინა ბინა სხვის მამულში.

ერთი და იგივე პირობების განმეორება ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, როგორც აღვნიშნეთ, ჩვეულებად გადაიქცა და ერთხელ დაჭერილი მინა საშვილიშვილოდ გადადიოდა მეკომურის მემკვიდრეებზე უცვლელი ღალათ. თუ რამდენად მტკიცედ იყო დაცული ორმხრივი ვალდებულება, ამის შესახებ აი რას სწერს "დროება" "თუმცა გლეხსაც ნება აქვს, როცა უნდა აიყაროს და მემამულესაც — როცა უნდა აჰყაროს, მაგრამ ჩვეულებამ ისეთი სიმტკიცით მიიღო თავის მფარველობის ქვეშ ეს წესი მინათმფლობელობისა, რომ ვერც გლეხი ჰბედავს უშიზეზოდ აყარას შიშით, რომ სახელი წამიხდება და სხვა აღარავინ მიმიღებსო და ვერც მემამულე — იმის შიშით, რომ აღარავინ მომეკარებაო და მინას ველარას გამოვრჩებიო. თუ ან გლეხმა არ შეასრულა რიგიანად თავისი მოვალეობა და მით აიძულა მემამულე აჰყაროს, ან მემამულემ ღალა მოუმატა და მით იძულებული ჰყო გლეხი აიყაროს, მთელი ხალხი, დიდი თუ პატარა, ქვეყნის სამარცხვინოდ გახდის გლეხსაცა და მემამულესაცა. ასე ძლიერად მოქმედებს აქ ჩვეულება".²

¹ ი.ჭავჭავაძე, თხზ., სრ.კრებული, ტ. VI, თბ., 1956, გვ. 125-126.

² "დროება", 1880, №89.

"დროების" ფურცლებზე აღწერილია ხიზნობის მსგავსი ინსტიტუტი სხვადასხვა ქვეყნებში. მემკვიდრეობითი იჯარა ფართოდ ყოფილა გავრცელებული საფრანგეთში, იტალიაში, პორტუგალიასა და პოლანდიაში, "სრულსა და სავსე სახეს მემკვიდრეობითი ქირავნობისას წარმოადგენს პოლანდიის პროვინცია გრენინგენი, "...საცა ყოველწლივ მოქირავნებ უნდა იხადოს ერთხელ ჩვეულებით დადგენილი ღალა, რომელსაც ვერასოდეს ვერ შესცვლის მემამულე"

მინის მოიჯარეს მემკვიდრეობით ჰქონდა აღებული მინა, მას უფლება ჰქონდა მემამულის დაუკითხავად ვისთვისაც უნდოდა ეანდერძნა, მიეყიდა, მიეგირავებინა იგი. ასეთ შემთხვევაში მემამულეს ეძლეოდა ერთი — ორი წლის ღალის ფასი, გარდა ყოველწლიურისა.

"დროების" აზრით, მონასტრების ხელში დაგროვილი დიდძალი მამულები უქმად დარჩებოდა, უმამულო კაცი რომ არ მოენვიათ მამულების დასამუშავებლად. მოწვეულებისათვის ბინის აშენების ნებაც უნდა მიეცათ, რათა მინების დამუშავება უფრო მკვიდრ საფუძველზე დაფუძნებულიყო. ამიტომაც "მონასტრებს გადმოსახლებულებისათვის ცოტა თუ ბევრი შეღავათი უნდა მიეცათ და მით გადმოებირებინათ ხალხი. ეგ შეღავათი მარტო მხოლოდ ორი საგნის შესახებ თუ იქნებოდა: ღალისა და მამულის ჭერის ვადისა. მინადმოძქმედს ხელს არ მისცემდა ბინა მოეკიდნა სხვის მამულში თუ დაიმედებული არ იქნებოდა, რომ დიდხანს იქნებოდა მამულში და ერთხელ მორიგებული ღალა აღარ იმატებდა. პირველ ხანებში ვადა მამულის ჭერისა ათ წლამდე ადიოდა. ამის შემდეგ მონასტრებს ნება ჰქონდათ დაეთხოვნათ მოქირავნე მამულიდან, მაგრამ რაკი შენობისა და ნაკეთობის ფასი უნდა გადაეხადნათ მოქირავენის სასარგებლოდ, ამიტომაც მაგ უფლებას ფრთა მოკვეცილი ჰქონდა. მონასტრების მიხედვით სხვა დიდმამულიანებმაც ნახეს ხეირი მაგ გვარად მამულის გაქირავებაში და შემოიღეს მემკვიდრეობითი ქირავნობა".²

კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების გამო აუცილებელი იყო მემამულებსა და ხიზნებს შორის ურთიერთობის მოგვარება. "ხიზნები ერთხელ და სამუდამოდ დანესებულ გადასახადს იხდიდნენ, მემამუ-

¹ "დროება", 1880, №89.

² იქვე.

ლენი კი გადასახადების გადიდებას თხოულობდნენ ან ცდილობდნენ ხიზნების მოცილებას",¹ აყრას.²

"დროების" პუბლიცისტები ხიზნური ურთიერთობის მფარველობის პოლიტიკას ემხრობოდნენ, თანაც მათთვის თვალსაჩინო იყო, რომ ხიზნური ურთიერთობა ირღევოდა, რის გამოც ხიზნებისადმი ნადელების მიცემის აუცილებლობას ასაბუთებდნენ.

"დროება" წერდა: "უმთავრესი საბუთი, რომელზედაც ემყარებიან ხიზნებისადმი "ნადელის" მიცემის წინააღმდეგნი, არის მინის უქონლობა. ვთქვათ, რომ უმჯობესია ხიზანს "ნადელი" მიეცესო, ამბობენ ისინი, სად არის მათი სამყოფი მინა, ან რა ნება გვაქვს მემამულეთ გამოვწიროთ და ხიზნები დავამამულიანოთ? ჩვენის აზრით, ეს საბუთი სხვა საბუთებზე უფრო საბუთიანია და თუ მისი თავიდან აცილება შევიძელით, მონინააღმდეგე მხარე, ეგონებთ, ძალიან აღარ გაჭირვებულდეს. რა წარმოსადგენია, მართლაც, რომ თუ სადმე ლონისძიება გამოინახა გლეხკაცების ბოგანობიდან გამოყვანისა და შეძლება მიეცა მათ, ადრე თუ გვიან, მამულის საკუთრებად შეძენისა ისე, რომ სხვა არავინ დაიჩაგროს, — რა წარმოსადგენია, რომ მონინააღმდეგე დასი, თუ კი — იგი გულწრფელად მოქმედებს, — რაშია ეჭვი არა გვაქვს — კიდევ თავისას გაიძახოდეს და ამბობდეს. კანონი შეექმნათ იმ დამოკიდებულებისათვის, რომელიც ხიზნებისა და მეზატონეებს შორის არსებობს, ამ კანონის დარღვევისათვის სასამართლოს კარი ღია დავუტოვოთ მოჩივარს და მეტი აღარაფერია საჭირო"³

"დროების", პუბლიცისტების აზრით, აღნიშნული მოსაზრება უსაფუძვლო იყო, ვინაიდან ხიზნების უმრავლესობა ქართლში სახლობდა ისეთი მეზატონეების მამულებში, რომელთაც მამული უხვად ჰქონდათ, ხოლო საკუთარი სამუშალებით მათი დამუშავება არ შეეძლოთ, მაგალითად ასეთი იყო ამილახვრების, ამირეჯიბებისა და სხვა თავადიშვილთა მამულები, რომელშიც ხიზნები მოსახლეობდნენ. "ყველგან ხიზნობა იმითაა გამოწვეული, რომ მეზატონეს დიდი მამული

¹ გ.ხაჭაპურიძე, გლეხთა მოძრაობანი საქართველოში XIX საუკუნეში, ტფილისი, 1932, გვ. 96.

² დ.გოგოლაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში, თბ., 1971, გვ. 205; М.Н. Кучасв. Материалы для изучения хитанского положения в Грузии. "Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края". Тифлис. 1885. том. II. стр. 406-407.

³ "დროება", 1885, № 108.

ჰქონდა, თითონ ვერ შეუმუშავნია, უპოვნია იმისთანა გლეხ-კაცი, რომელთაც მამული სჭირებიათ და შიგ ჩაუსახლებია. მუშა კაცი აუცილებლად საჭირო ყოფილა ამოდენა მამულებისათვის და რაც უფრო ეს მუშა კაცი მკვიდრად იქნება მამულზე დასახლებული და ათასგვარი კავშირით მიკავშირებული, ის უკეთესია”¹

ხიზნების უმცირესობა მოსახლეობდა მცირე მამულიან მეზატონეთა ადგილებში. არსებული ურთიერთობის პირობებში ხიზნური ურთიერთობის საქმე ვერ გადაწყდა ხალხის ინტერესების სასარგებლოდ. “დროება” უკმაყოფილებას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ ხიზნების მდგომარეობა ჯერ კიდევ გაურკვეველი იყო, არავითარი იურიდიული ნორმით ანუ კანონით არ იყო განსაზღვრული მამულების პატრონების უფლება და ხიზნებისადმი დამოკიდებულება. პირიქით, ხიზნის ბედ-ილბალი მამულის მეპატრონეთა ხელში იყო და მათზე იყო დამოკიდებული მამულის იჯარით გაცემა. “რასაკვირველია, რადგანაც ცხოვრება თანდათან ძნელდება, რთული საგანი ხდება და მასთან მოთხოვნილებანიც მრავალ-გვარდებიან, მამულის პატრონების მადასაც ემატება და მასთან თითქმის გეომეტრიული პროგრესიით იწევს მალლა ხიზნების გადასახადიც. ეს გარემოება ჩვენ მეტისმეტ უსამართლობად მიგვაჩნია”²

აღნიშნული გარემოება, “დროების” აზრით, ხელს უშლიდა მწარმოებლური ძალების განვითარებას, რადგან ხიზნები უგულოდ ამუშავებდნენ მამულებს და ამით ზარალდებოდნენ არა მარტო ხიზნები, არამედ მამულის პატრონებიც.

საგლეხო რეფორმამ და კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ შეარყია ხიზნური ურთიერთობა³ და მათი ეკონომიკური მდგომარეობა გააუარესა. მემამულეებს თანდათანობით ეცლებოდათ ხელიდან მამულები და ვაჭარ-მეწაფეთა ხელში გადადიოდა. “დროების” აზრით, “სამართლიანი იქნება, რაც ეხლა ხიზნები მამულებსა ხმარობენ, ის მამულები მეზატონეთაგან მართებულობამ შეისყიდოს იმავე წესით, რა წესითაც ხდება უწინდელი ყმების მამულების გამოსყიდვა”. ან კიდევ... “სიმართლე მოითხოვდა, რომ საკუ-

¹ “დროება”, 1885, № 108.

² “დროება”, 1885, № 69.

³ С. А. Елизаров. Формы общины и крестьянского землевладения в Тифлисской губернии.

“Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлиса, 1887, том II, стр. 412.

თარი უწყებით შეეცდებიან ბორჯის დანიშვნა იმათთვისაც, ვისაც ოფლი დაუღვრიათ და ამაგი დაუდვია ამ მამულზე¹

"დროების" პუბლიცისტების მიზანი იყო ხიზნების პირვანდელი მდგომარეობის, პრივილეგიების შენარჩუნება და დაკანონება. ამავე დროს, ისინი აღნიშნავდნენ, რომ უსაფუძვლო იქნებოდა ხიზნებად ჩათვალათ ის გლეხები, რომლებიც გადმოსახლდნენ ახალ ადგილზე ბატონყმობის გადაყარდნის შემდეგ. "მათი უმოწყალოდ გაშვება უსამართლობა იქნება და ამისთანა კერძო შემთხვევა უყურადღებოდ არ უნდა იყოს დატოვებული, რაც შეეხება იმ ხიზნებს, რომელთაც არსად ფეხ-მოსაკიდებელი ალაგი არა აქვთ და ბედმა ისე დასაჯა, რომ ბატონყმობის გადაყარდნის შემდეგ უცვლიათ ალაგი, მათაც, ჩვენის აზრით, რაიმე შეღავათი უნდა მიეცეთ და ასრე იქნენ ერთად ჩარიცხულნი იმ ხიზნებთან, რომელთაც იმ ადგილს, საიდანაც გადმოსახლებულან, ბინა მოეძევათ რამე. როგორი იქნება ეს შეღავათი "ნადელი" მიეცემათ, თუ გადაჭრილი გადასახადის მიცემა დაევალებათ, ეს ადვილი გარდასაწყვეტია, თუ კი უმთავრეს საგნად დაიდება, რომ კანონი არ უმართავდეს ხელს ბოგანო და უმინანყო ხალხის გამრავლებას".²

ხიზნებს იმედი ჰქონდათ, რომ მამული მათ საკუთრებაში გადავიდოდა და თავისუფალნი შეიქმნებოდნენ. ზოგიერთი მებატონე ამგვარმა ხმებმა გააბოროტა, რისთვისაც დაირღვა "ის სიამ-ტკბილური კავშირი, რომელიც, ცოტად თუ ბევრად, სუფევდა მემამულეთა და ხიზანთა შორის... ამ საგანზედ ორი აზრი წარმოითქვა: ერთნი ამტკიცებენ, რომ ხიზანს უეჭველად "ნადელი" უნდა მიეცეს, რომ უმინანყო გლეხ-კაცი აღარსად იყოსო, ხოლო მეორენი არა სცნობდნენ კანონიერად მებატონეებისაგან ესეთს მამულის გამოწირვას და საუკეთესოდ მიაჩნდათ, რომ ეხლანდელი ნეს-წყობილება, ახლანდელი დამოკიდებულება მემამულეთა და ხიზანთა შორის კანონიერად ცნობილი იქნას და მტკიცე საბუთზედ დამყარდეს. მხოლოდ, თუ ხიზანმა მოინდომა მამულიდან ნასვლა მთელი თავისი ნაამაგდარი უძრავი ქონება, როგორც სახლი, ბოსელი, ხეხილი და სხვ. მებატონეს დაუტოვოს და თუ მებატონემ დაითხოვოს, მაშინ ხიზანს მიეცეს ფასი მისი ნაამაგვეისა".³

¹ "დროება", 1883, №69.

² "დროება", 1884, №142.

³ "დროება", 1885, №106.

კაპიტალიზმის განვითარების კვალობაზე აგრარული ურთიერთობანი მწვაედება, "დროების" მიერ წამოყენებული აგრარული პროგრამა უეჭველად პროგრესული იყო და მშრომელი ხალხის უმრავლესობის ინტერესებიდან გამომდინარეობდა.

გ) ადგილ-მამულთა გამიჯვნა საქართველოში

რეფორმამდელი და რეფორმის შემდეგდროინდელი პერიოდიდან მოყოლებული ერთ-ერთი ყველაზე მტკივნეული საკითხი იყო ადგილ-მამულთა გამიჯვნა. პ. გუგუშვილი აღნიშნავს: "ბურჟუაზიულ ეკონომიკურ მეცნიერებაში საყოველთაოდ აღიარებული თვალსაზრისით მინების გამიჯვნა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იყო, რაც საბოლოოდ დაადგენდა და განამტკიცებდა ხოლმე მინაზე კერძო საკუთრების უფლებას და, ამდენადვე მოცემული მინის კერძო მენარმის მიერ გამოყენებას. ამ იდეებით ამოძრავებული ადგილობრივი ადმინისტრაცია, განსაკუთრებით 1860-იანი წლებიდან, დიდად ცდილობდა ამიერკავკასიაში მოენესრიგებიათ მინათსარგებლობისა და მინათმფლობელობის საქმეები, რათა სოფლის მეურნეობაში გზა გაეხსნა კაპიტალისტური მენარმეობისათვის".¹

მინების გაუმიჯნაობამ, ე.ი. სათანადო დოკუმენტებით დადასტურებული მტკიცედ გარკვეული საზღვრების დაუდგენლობამ, ცარიზმის ხელისუფლება გაუგებრობაში ჩააგდო. საქართველოს ფარგლებშიც რესკრიპტის საფუძველზე კერძო მინათმფლობელობაში გადაცემული მამულების მიჯნები, ცხადია, საბოლოოდ არ იყო დადგენილი, — მათი დაზუსტება უნდა მომხდარიყო საერთოდ ამიერკავკასიის საზღვრების გამიჯვნის პროცესში. ამასთანავე, საქართველოშიც ადრიდანვე ჩამოყალიბებული კერძომფლობელური მამულების საზღვრებიც დაუზუსტებელი იყო. ქართველ მეფეთა და დიდებულთაგან ვასალებისათვის ბოძებულ მამულების წყალობის სიგელებში ჩვეულებრივად იხსენიებოდა ხოლმე მამულის, სოფლის, ველის, ხეობის მხოლოდ სახელი, ხოლო მისი ფართობის სიდიდე, ზუსტი საზღვრები არ აღინიშნებოდა.²

კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა მამულების გამიჯვნის დაჩქარების აუცილებლობა. გასა-

¹ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, მონოგრაფიები, ტ. მეორე, თბ., 1956, გვ. 520.

² იქვე, გვ. 520-521.

გებია, აღნიშნული გარემოება ერთგვარ უპირატესობას ანიჭებდა გაბატონებულ კლასებს, რომელნიც ყოველნაირად ცდილობდნენ სხვისი მამულების ხარჯზე მამულების გაუართობას. აღნიშნული გარემოება ხელს უწყობდა ინტერესთა დაპირისპირების ზრდას. ბუნებრივია, რომ ამ დავაში ხშირად სისხლიც იღვრებოდა.

შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ მთავრობა ყოველთვის ცდილობდა კლასობრივი ბრძოლების შენელებას სხვადასხვა განკარგულებებით.

გაზ. "დროება" 1868 წ. აქვეყნებს მთავრობის განკარგულებას, სადაც ვკითხულობთ: "მისის იმპერატორობითის უმაღლესობის მიერ დამტკიცებულის პლანით გამიჯვნის მოქმედებისათვის წრევანდელს ნელს, გამიჯვნა მოხდება: თბილისის გუბერნიაში, ქუთაისის გუბერნიაში... ყველა მამულის მეპატრონენი და ნოდებანი მოვალენი არიან თვითონ უგდონ ყური გამიჯვნის მოქმედებასა და უეზდში ზემლემერების მიახლოებას, მათს მამულებთან, მისთვის რომ ზემლემერების მისვლის დროს სამზღვარზედ იყენენ ყველანი მზად, არამც თუ აჩვენონ თავისი მამულების სამძღვრები, არამედ დაამტკიცონ თვის მიერ ნაჩვენების სიმართლე და საფუძვლიანობა, ყოველთვის კანონიერის საბუთებით, თუ ვინიცობაა აღმოჩნდა დავა".¹

მამულების გამიჯვნა ძალიან ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, რაც აფერხებდა მწარმოებლური ძალების განვითარებას, "დროება" არაერთგზის აქვეყნებს მამულების გამიჯვნის შესახებ მთავრობის განკარგულებებს".²

"დროების" მიერ გამოქვეყნებულ კორესპონდენციაში დანვრილებითაა აღწერილი მამულების გამიჯვნით გამოწვეული გლეხების არასასარგებლო მდგომარეობა. როგორც "დროების" პუბლიცისტები აღნიშნავდნენ, ბოლო არ უჩანდა მამულების გამიჯვნას, ყოველდღიურად ისმოდა საჩივარი მამულების გაუმიჯნაობის გამო ამტყდარ დავაზე. ეს ამბავი კარგად ესმოდა საზოგადოებას. მმართველობა, თავის მხრივ, ცდილობდა ბოლო მოღებოდა გამიჯვნების საქმეს. მიუხედავად იმისა, რომ მთავრობის მიერ გამოყოფილმა კომისიებმა დიდი მუშაობა გასწიეს მამულების გამიჯვნის თაობაზე 1868 წლამდე და მის შემდეგ, მამულების დიდი ნაწილი გაუმიჯნავი დარჩა.

¹ "დროება", 1868, №19.

² "დროება", 1866, №32.

მართალია, კომისიები მუშაობდა ათიოდე წელიწადი, მაგრამ კიდეე ბევრი ათი წელიწადი იყო საჭირო, რათა მთელ კავკასიაში გაემიჯნათ ყოველი მამული და ასეთ მძიმე შრომას ათი და ოცი წელიწადიც ვერ ეყოფოდა, ვერც მმართველობა და ვერც საზოგადოება ამ საქმეს ადვილად ვერ მოათავებდა.

"დროების" პუბლიცისტები მიუთითებდნენ, რომ მამულების გამიჯვნის საქმეში დიდი როლის შესრულება შეეძლო მედიატორებს, მშვიდობის მოყვარე მემამულენი გამმიჯვნელი კომისიების მოსვლას არ ელოდებოდნენ, არც იმას, მოდავე როდის დაიწყებდა სასამართლოში ჩივილს. "მშვიდობის მოყვარენი ირჩევდნენ ერთმანეთთან მოლაპარაკებით სანდო კაცებს, მათ ანდობენ თავის დავების გათავებას და აბოლოვებენ ოჯახების საბედნიეროდ თავის საქმეებს... მედიატორებით გადაწყვეტა საქმისა ამისთანა მშვიდობიანობას უმკვიდრებს მათ იმავ დროს, როდესაც რომ სხვები სულ მოლოდინებაში არიან, რომ მოდავემ სასამართლოში საჩივარი შეიტანოს, ან თვითონ იწყებს და მთელ ათ წლობით ადვოკატების უკან სიარულს უნდება, ვალებში ვარდება, ოჯახობაში მოსვენება არ იცის და მეზობლობაში. შვილები სწავლა-განათლების მიღების ნაცვლად სწავლობენ შფოთს, შურს, დავას და "კლიაუზობას"¹.

მთავრობის მიერ ნებადართული იყო მამულების გამიჯვნის ორი გზა. ერთი იყო სასამართლოში ჩივილი, მეორე კი — მედიატორების მეშვეობით საქმის დაბოლოება. "სასამართლოში ჩივილისათვის საჭირო იყო დრო, მომეტებული ხარჯი და სიარული. მეორეს არც დიდი დრო უნდებოდა, არც დიდი ხარჯი და არც უკან დევნა, რადგანაც ამორჩეულ კაცებს მხოლოდ ერთი საქმე ჰქონდათ გასარჩევი და ახლო მყოფ მეზობლებთან იყვნენ შერჩეულნი, ამდენად ორივე მოდავე მხრის შესახებ ყველაფერი იცოდნენ".²

სახელმწიფო სასამართლოებში დავა კი ხშირად ორივე მხარეს ძვირად უჯდებოდა, და "დროს განმავლობა ხომ ორსავეს სულს უხუთავს. ნუ ვივინყებთ, რომ უფრო ბევრ მემამულეთ ხარჯის მორიდების გამო სასამართლოებში საქმე არც კი აქვს დაწყებული და მუდამ კი შფოთში ატარებს თავის სიცოცხლესა. ამ შფოთის გათავება საქვეყნო კეთილი საქმე და სამვილიშვილო წარმატების ნიადაგია"³.

¹ "დროება", 1885, № 142.

² იქვე

³ იქვე.

რეფორმის შემდგომ პერიოდში მემამულეთა მიერ სხვისი მიწების მიტაცება გაძლიერდა, ისინი ძალით ეპატრონებოდნენ არა მარტო ყოფილი ყმა გლეხების, არამედ სახელმწიფო სახაზინო მიწებსაც. ამ გარემოებამ გაამწვავა საადგილმამულო ურთიერთობანი, გააძლიერა კლასობრივი ბრძოლა მემამულეებსა და გლეხებს შორის, რაც ხშირად სისხლის ღვრით თავდებოდა. "დროება" ყოველთვის ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საზოგადოების განვითარებისათვის მამულების გამიჯვნის დამთავრებას. "დროების" პუბლიცისტების მიზანი იყო ხელი შეეწყოთ მემამულეებსა და გლეხებს შორის არსებული დავის ლიკვიდაციისათვის, თუმცა კარგად იცოდნენ აღნიშნული ამოცანის განხორციელების სიძნელე. მამულების გამიჯვნას მრავალი გარემოება ეღობებოდა, რაც აფერხებდა საქმის წესიერ დაბოლოებას. ეს ფაქტი კი მეურნეობის დამამუხრუჭებელ გარემოებად გადაიქცა. სწორედ კაპიტალიზმის შედარებით სწრაფ განვითარებას უწყობდნენ ხელს ჩვენი თერგდალეულები, როდესაც მიწების გამიჯვნის უმოკლეს დროში დამთავრებას მოითხოვდნენ.

ჯერ კიდევ რეფორმამდე, 1859 წ. პ. ბარიატინსკისადმი წარმოდგენილ მოხსენებაში სტარიცკი და ბარანოვსკი აღნიშნავდნენ: "საადგილმამულო საკუთრება ამიერკავკასიაში სავსებით პირველყოფილ მდგომარეობაშია. საერთო და დაქსაქსული მინათმფლობელობა, ყოვლად გაურკვეველობა მიჯნებისა და მათზე შეუწყვეტელი დავებით თითქმის ყველგან წარმოადგენენ ერთ-ერთ სახეს მინათმფლობელობისა. მამულები, რომლებიც მთელ თაობებს ეკუთვნიან, გაუყოფელი რჩებიან და მათი გაყოფაც შეუძლებელია, რადგან შეუძლებელია კანონიერად იქნეს გარკვეული სივრცე და ფართობი იმისა, რაც უნდა იქნას გაყოფილი. ვრცელი მიწები რჩება დაუმუშავებლად და გარკვეული მფლობელის გარეშე; მაგრამ როგორც კი ამ მიწების მხოლოდ ერთი ნაწილი გადაიქცევა საჭიროდ რაიმე სამესარენაო დანესებულებისათვის, ან მთავრობის მოთხოვნილებისათვის, მაშინვე ყოველი მხრიდან წარმოიშევა პრეტენზია ამ მიწების საკუთრებაზე... არ იციან რა ნამდვილად, თუ სახელდობრ ვის ეკუთვნის, და არიან რა მუდმივ შიშში გაურკვეველობისა და მოლოდინში დავაქრობისა, რაც ასე ადვილად წარმოიშევა და ესოდენ ძნელად თავდება, მინათმფლობელებს ვერ გადაუწყვეტიათ რაიმე განსაკუთრებული პრომა და დანახარჯები გასწიონ თავიანთ მამულებში. კაპიტალისტები ვერ ბედავენ თავიანთი კაპიტალები მიანდონ საადგილმამულო სა-

კუთრებას, რის გამოც მამულები რჩებიან პირველყოფილ მდგომარეობაში; ფასები საადგილმამულო საკუთრებისა უმნიშვნელოა, ნდობა მინისადმი და საადგილმამულო კრედიტი სავსებით არ არსებობს".¹

რეფორმის შემდგომ პერიოდში, კაპიტალიზმის განვითარების დაჩქარებამ კიდევ უფრო საგრძნობი გახადა მინათსარგებლობის მოუნესრიგებლობა, უფრო მწვავედ დაისვა მამულების გამიჯვნის აუცილებლობის საკითხი. იმის დასამტკიცებლად, თუ რა ზომამდე მიდიოდა მემამულეთა და თავადების თვითნებობა — დაპატრონებოდნენ არა მარტო სხვის მამულებს, არამედ ყოფილ ყმა გლეხებისას, "დროება" განიხილავს "კაცხის გლეხების საქმის" თაობაზე ატეხილ ბრძოლას.

"დროების" კორესპონდენციაში ვკითხულობთ: "მინა-წყლის საქმეზე ბევრი ჩვენი მამა-პაპანი უგზო-უკვლოდ დარჩენილან, რომელთაც ჰქონიათ მეფეებისაგან ნაბოძი სიგელები ტყის, მთისა და აგრეთვე თარხნობისა, ან ძველთაგან სყიდვით შეძინებულების ადგილისა, — ყური არ უგდიათ. რუსეთის საფარველ ქვეშ შესვლის დროს ჩვენის საქართველოსი ვერ დაუმტკიცებიათ ხსენებული საბუთები კანონისამებრ და დღეისადმე დაუმტკიცებლად დარჩენილან... მამულის მესაკუთრენიც და მკვიდრნი იმ ფიქრში არიან, ჩვენ გამოგვერთმევა მამულები და ეულ კაცებს მიეცემათო. ამ მიზეზით მეურნეობის წარმატება დგება, ჩვეულებისამებრ ველარც ამორებენ მავნებელ ქვასა და ჯაგსა, აგრეთვე ჩვეულებისამებრ ხეხილსაც ვერ აშენებენ, უბრალოდ სხვას დარჩებაო; ამ გვარად გულაცრუებული ვართ და მოგვტყხნია კავშირი მამულის შემუშავების სიყვარულისათვის, მაგრამ ეს კი უნდა გვახსოვდეს, ფუტკარი სულ თავისთვის მუშაობს"²

მოტანილი ადგილი ერთხელ კიდევ ადასტურებს იმას, რომ მინების გამიჯვნა რეფორმის შემდგომი პერიოდის საქართველოს სინამდვილეში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და მტკივნეული საკითხი იყო, მის დროულად დაბოლოებასთან დაკავშირებული იყო მეურნეობის სწრაფი ტემპით განვითარების აუცილებლობა.

მიუხედავად იმისა, რომ თერგდალეულები დიდ იმედს ამყარებდნენ გამიჯვნების თაობაზე გამოყოფილი კომისიების მუშაობაზე, ცხოვრების სირთულემ, საადგილმამულო ურთიერთობამ და მისმა

¹ АСКАК. XII. стр. 44-48; იხ. აგრეთვე პ. გუგუშვილის დას. ნაშრომი, გვ. 525.

² "დროება", 1884, №84.

განვითარებამ არ გაამართლა მათი იმედები, 1883 წელს ივ. მაჩაბელი გულისტკივილით აღნიშნავდა: "არ იქნა არ მოელო ბოლო ჩვენში მიწაწყლის საქმეს. ეს გახიზნებული და გაშანშლული საქმე არის მიზეზი ათასგვარი უნესობისა და მტრობისა ერთმანეთში. ისე კვირა როგორ გავა, რომ სახლიკაცი სახლიკაცს, სოფელი სოფელს, მეზობლები გლეხებს და ბევრჯერ ერთმანეთს თოფ-იარაღით არ დაერივნენ, თავპირი არ დააჩეხონ და კიდევ არ მოჰკლან რამდენიმე კაცი".¹

მინების გაუმიჯნაობამ კლასობრივი ბრძოლები კიდევ უფრო გაამწვავა. "დროებაში" აღწერილია საადგილმამულო დავების გამო ადამიანის სისხლის ღვრის, მოკვლის შემთხვევები. მაგალითად, ზემო იმერეთის სოფლებში, სამეგრელოს სოფლებში მომხდარი არეულობანი, ერთი ნაბიჯი სათესი მიწის გამო ქართლში მაჩაბლის და მუხრანბატონის მიერ კაცთა კვლა და სხვა.

"დროების" პუბლიცისტებმა შეძლებისდაგვარად ამხილეს კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების შედეგები რეფორმის შემდგომ საქართველოში, რამაც განსაკუთრებით თავისი გამოხატულება პოვა ადგილ-მამულის გამიჯვნისას. აი რას სწერს ამის თაობაზე "დროება": "სამი-ოთხი იმისთანა ამბავი მაინც შევიტყვეთ ამ ერთს კვირაში, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ ჩვენში ჯერჯერობით თითქო ყოველივე უფლება ძალასა აქვს მინიჭებული და ვინც ღონიერი არ არის, ვინც ხანჯლის ტრიალს ერიდება, თავის მამულზედ ხელი უნდა აილოს.

იმ დღეს ჩვენ გაზეთში იყო გორიდან კორესპონდენცია, რომ გლეხებსა და ზოგიერთ უფრო მაღალის წოდების პირთ მამულზეც ჩხუბი მოუვიდათ და რამდენიმე კაცი დაჭრილი წაიღესო. საციციანოში ერთს ციციშვილს კიდევ მამულის თავობაზედ ერთი გლეხკაცი შემოკვდომია. რამდენსამე თავადიშვილების გვარს ერთმანეთში მოსვლიათ ჩხუბი სამზღვრების გამო და რაც ერთმანეთში ერთისა და იმავე გვარის წარმომადგენელთ ჩხუბი მოსდით, ამას ვინ მოსთელის".²

აღნიშნული ფაქტების მიზეზი "დროების" აზრით, მამულების გაუმიჯნაობა, გაურკვეველობა იყო. ყოველ გვარს თავისი საერთო მამული გააჩნდა, მაგრამ ყველას როდი შეეძლო მისით სარგებლობა. აღნიშნული მამულით ყველაზე მეტად ის სარგებლობდა "ვისაც ტაცი-აობა შეუძლიან... სხვები კი ღობეს გარეთა რჩებიან და თუ მოინადი-

¹ "დროება", 1883, № 125.

² "დროება", 1880, № 144.

ნეს როდისმე თავის მამულში შესვლა, ხშირად თავიანთ სახლიკაცებს შეხედებთან, რომელნიც ან სიტყვას: "ჩემია" კეტის და ხანჯლის, ხან ხმლის, საბუთსაც ზედ დაურთობენ ხოლმე...

ეს ჭირი საზოგადოა ჩვენში: ქართლში, კახეთში ხშირად შეხედებით გამრავლებულს თავადის ან აზნაურის გვარს, რომელნიც თითო აბაზათაც კი აძლევენ გლეხებს ბარათებს, საერთო ტყე რამდენიც გინდოდეთ, გაჰკაფეთო; ამითი ჰგონიათ გაკაფული ალაგი იმათ სრულს საკუთრებად დარჩებათ. ამ ჭირს ერთი რამ აგვაცილებს თავს: მამულების დაყოფა, რაც შეიძლება მალე. "სახლისკაცებს" შორის, გლეხ-კაცებსა და თავადებსაც შუა ხშირია სხვადასხვა უსიამოვნება; ესეც იმ გამოურკვევლობისაგან ნარმოსდგება, რომელიც გადმოგვცა ძველმა წესმა და ახალმა წესმა კი ვერ შეასწორა. მომრიგე შუამავალნი, თუ ეცდებიან ადვილად შეუძლიანთ ამ მიზეზის მოსპობა".¹

"დროების" პუბლიცისტები ადგილ-მამულების გარშემო ატეხილი დავიდარაბის მოწესრიგების საქმეში თითქოს ლიბერალურ ღონისძიებებს ემხრობოდნენ, მაგრამ მხოლოდ ფორმალურად. მათი მიზანი იყო რაც შეიძლება მეტი დათმობები გამოეგლიჯათ მთავრობისაგან, რისთვისაც ხშირად მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებების ქებასაც არ ერიდებოდნენ. სხვა გამოსავალი იმ პერიოდისათვის მათ არც ჰქონდათ, ისინი ხომ გლეხურ რევოლუციას არ ემხრობოდნენ. პირიქით, აკრიტიკებდნენ ხალხოსნებს, მათს მოღვაწეობას. თერგდალეულების აზრით, საჭირო იყო ხალხის რევოლუციისათვის მომზადება. იმ პერიოდისათვის კი ისინი არ ხედავდნენ ისეთ ძალას, რომელსაც შეეძლო მათი მიზნების რეალიზაცია.

თერგდალეულები ქადაგებენ არსებული წყობილების რევოლუციურად გარდაქმნას. მაგრამ არსებული სოციალური ურთიერთობის რევოლუციური გარდაქმნა სრულიადაც არ ნიშნავდა ყოველთვის რევოლუციისაკენ მოწოდებას. როგორც აღვნიშნეთ, თერგდალეულები ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი სახალხო რევოლუციის გარდუვალობაში, მაგრამ ამისათვის ისინი ხალხის მომზადებას მოითხოვდნენ.

"დროების" პუბლიცისტები არ ღალატობდნენ რევოლუციურ მეთოდს, თუმცა ეს ყოველთვის თვალსაჩინო როდი იყო. სხვაგვარად არც შეიძლებოდა. მათი ღრმა რწმენით, ადგილ-მამულების გამიჯვნადიდ სარგებლობას მოუტანდა ხალხს, შეწყვეტდა ახირებულ დავი-

¹ "დროება", 1880, №144.

დარაბებს და შეასუსტებდა, მაგრამ საბოლოოდ კი მთლად ვერ აღ-
მოფხვრიდა კლასობრივ ბრძოლას. "დროების" პუბლიცისტები დიდ
მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ადგილ-მამულების გამიჯვნის საკითხს,
მაგრამ დარწმუნებული იყვნენ, რომ "ადგილ-მამულების გამო და-
უნყნარებელ დავებსა და აყალ-მაყალს თუ არ მოსპობს, ერთი-ათად
შეამცირებს მაინც მამულების გამიჯვნა. როდესაც ყველას ეცოდი-
ნება თავისი და სხვისი ადგილ-მამულები, ტყისა და წყლის სამზლეა-
რი, როდესაც ყველას ექნება ხელში უდავო საბუთი, პლანი და დამ-
ტკიცდება თავის უძრავ ქონებაზედ, მაშინ უეჭველია, ამ გვარი და-
ვები შემცირდება და თუ ატყდება, ადვილად გადასწყდება სასამართ-
ლოებში."¹

თერგდალეულები ყოველთვის ცდილობდნენ არსებული ნყობი-
ლების პირობებში ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებას. ისინი
მთავრობას მოუწოდებენ მის მიერ გამოცემული კანონების შემდგომ
გადასინჯვისაკენ მათი სრულყოფის მიზნით.

ადგილ-მამულების სრულყოფილად გამიჯვნისათვის, "დროების"
პუბლიცისტების აზრით, საჭირო იყო საადგილმამულო კანონებისათ-
ვის გადაეხედნათ, ჯეროვანი ცვლილება მოეხდინათ ამ კანონებში,
რომელნიც ადგილ-მამულის კუთვნილებას და მფლობელობას
შეეხება. როგორც ისინი აღინიშნავდნენ, "დიდი არეულობა, ბევრი
გაურკვევლობაა ამ კანონებში, ჩვენ ხალხს ჰგონია, რომ ვინც პირვე-
ლად დაეპატრონება ადგილს, მოგება და გამარჯვება იმას დარ-
ჩებაო".²

"დროების" პუბლიცისტები ცდილობდნენ მთავრობა დაერწმუ-
ნებინათ, რომ ადგილ-მამულების გამიჯვნის დაჩქარება თვით მთავ-
რობასაც დიდ სარგებლობას მოუტანდა. ამჟამად კი, — წერს
"დროება", — "ყველა სასამართლოები, კანცელარიები, დეპარტამენ-
ტები გატენილია ამ საადგილმამულო დავებით; ვინც იცის — რამდე-
ნი მოსამართლე, გამომძიებელი და ჩინოვნიკი უნდა ამ საქმეების გა-
მოკვლევას, გამომძიებას და განხილვას. როდესაც ადგილმამულის საქ-
მე ჩვენში უფრო გარკვეული, უფრო რიგიან გზაზე იქნება დაყენე-
ბული, ამ გვარი დავები მაშინ, როგორც ზევით მოგახსენეთ, ერთი
ათად შემცირდება და ამის გამო თვით შეუმცირდება ხარჯი ჩინოვ-
ნიკებზე და კანცელარიებზე.

¹ "დროება", 1880, №215.

² იქვე

ამნაირად, ეს დაუწყნარებელი ჩხუბები, დაჭრა, კაცის კვლა და მღელვარება რომ არც კი მივიღოთ მხედველობაში, ჩვენი ხალხისა და მთავრობის მატერიალური ინტერესი მოითხოვს, რომ მამულების გამიჯვნის საქმე დროზე, აჩქარებით გაათავონ ჩვენს ქვეყანაში¹.

მინების გამიჯვნის საქმე საერთოდ ნელი ტემპით მიმდინარეობდა, რაც დიდად აბრკოლებდა მწარმოებლური ძალების განვითარებას, ვინაიდან გაბატონებული კლასების წარმომადგენლები ყოველი ლონისძიებით ცდილობდნენ გამიჯვნის გაჭიანურებას. "გამიჯვნის დროს, რასაკვირველია, ამ მიზნისათვის დანიშნული მოხელეები, თითქმის ყოველთვის — მებატონის მხარს იჭერდნენ, ვისთანაც ისინი ცხოვრობდნენ და ქეიფობდნენ, ისე რომ გლეხები საშინლად დაზარალდნენ, მათ იმაზე მეტი წაართვეს, რასაც თვით კანონის პირდაპირი გაგება ითვალისწინებდა".²

როგორც ვხედავთ, გამიჯვნის საქმეში არსებული გართულებანი გაბატონებული კლასების ინტერესების მაქსიმალურად დაცვას ემსახურებოდა.

მხოლოდ 1889 წლიდან გააქტიურდა და გაფართოვდა სამიჯნაო პალატის მუშაობა და შედარებით გეგმიანად დაიწყო ამიერკავკასიის გამიჯვნის წარმართვა. თუმცა რიგი რაიონებისა კიდევ უფრო დიდი ხნის განმავლობაში სავსებით უყურდებოდ იყო მიტოვებულ³.

ა. ი. გერცენმა, რომელმაც მრავალი საინტერესო საკითხი გააშუქა, აღნიშნავდა, რომ "... მინების გამიჯვნა კერძო სამფლობელოებათ — ხაზინის ძარცვისა და გლეხების შევიწროების საშინელი წყაროა."⁴

ა. გერცენი აღწერს იმ ძალმომრეობას, რომელსაც გაბატონებული კლასების წარმომადგენლები მიმართავდნენ დაბეჩავებული გლეხობის მიმართ. ხელისუფლების წარმომადგენლები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა გაბატონებული კლასების წარმომადგენელთა ინტერესები დაეცვათ. "სამიჯნო დეპარტამენტი მიხვდა რომ გლეხები მართალნი იყვნენ, მაგრამ არ იცოდა, რა ექნა და კანკრინს შეეკითხა. კანკრინმა პირდაპირ აღიარა, რომ მინა უკანონოდაა ჩამოჭრილი, მაგ-

¹ "დროება", 1880, № 215.

² ფ.ენგელსი, გლეხთა ომი გერმანიაში, თბ., 1958, გვ. 150.

³ პ.გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XXსს. მონოგრაფიები, ტომი მეორე, გვ. 531.

⁴ ა.ი. გერცენი, ნამყო და ნააზრევი, ტ. I, 1959, თბ., გვ.359.

რამ ვინაიდან, შესაძლოა, ეს მინა გაყიდული იყო და მფლობელს მასში მრავალნაირი გაუმჯობესება შეეძინოს, გლეხებისათვის მისი უკან დაბრუნება გაჭირდებაო”¹

გლეხობის უკმაყოფილება თანდათან მატულობდა, რაც იმით დამთავრდა, რომ გლეხობის წინააღმდეგ სამხედრო ეგზეკუცია გაგზავნეს.

¹ ა.ი. გერცენი, ნამო და ნაზრევი, ტ. I, 1959, თბ., გვ. 360.

გაზეთ "დროების" პუბლიცისტები ასოციაციებისა და საადგილმამულო განკუთვნილ დაარსების აუცილებლობისა და მათი როლის შესახებ

ა) ასოციაციების საკითხი საქართველოში

ასოციაციების გარშემო ყურადღება თერგდალეულებთან ერთად ხალხოსნებმაც გაამახვილეს. მოძღვრება ასოციაციების შესახებ, თერგდალეულებისა და ნაროდნიკების მსოფლმხედველობაში, ერთსა და იმავე მიზანს როდი ემსახურებოდა.

განმანათლებლებმა ყურადღება ასოციაციებისადმი რეფორმის შემდგომი პერიოდის დასაწყისშივე გაამახვილეს. მშრომელი ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესების ქადაგება ასოციაციების საშუალებით ლიბერალმა ნაროდნიკებმა შედარებით გვიან დაიწყეს. თერგდალეულობა, როგორც გარკვეული მიმდინარეობა, ხალხოსნებზე ადრე ჩამოყალიბდა. "დროების" ფურცლებზე ასოციაციების ქადაგებას ზოგიერთი მკვლევარი ხალხოსნური მსოფლმხედველობის შემადგენელ ნაწილად მიიჩნევს! ჩვენი აზრით, ასეთი მოსაზრება არ უნდა იყოს გამართლებული.

ვის შეეძლო რეფორმის შემდეგ, 1866 წლიდანვე, ასოციაციური მოძრაობისათვის მხარის დაჭერა, თერგდალეულებს თუ ხალხოსნებს?

ცნობილია, რომ ასოციაციების დაარსებისათვის მოძრაობა ინგლისში დაიწყო და ფართოდ გავრცელდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, შემდეგ კი — რუსეთსა და საქართველოში. ასოციაციებისა და სხვა ამხანაგობების გზით ინგლისის პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენციას სურდა მშრომელი ხალხის, უპირველეს ყოვლისა, მუშათა კლასის მდგომარეობის გაუმჯობესება. ასოციაციების სასარგებლოდ ქადაგება უპირატესად თერგდალეულებს შეეძლოთ. ისინი კარგად ხედავდნენ კაპიტალიზმის განვითარების პროგრესულობას, ამასთან ერთად, მშრომელი ხალხის კეთილდღეობის ამაღლებას ცდი-

ლობდნენ. ხალხოსნები, განსაკუთრებით რეფორმის შემდეგ პერიოდშივე, არა თუ იზიარებდნენ კაპიტალიზმის პროგრესულობას, არამედ ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ მისი განვითარებისათვის, კიდევ მეტი, 1866 წლიდან ჩვენში ხალხოსნობა, როგორც იდეური მიმდინარეობა, არ არსებობდა. იმის მტკიცება, რომ რეფორმის შემდგომი პერიოდიდან ასოციაციების ქადაგება ხალხოსნური მსოფლმხედველობის ჩარჩოებში თავსდება, სინამდვილეს არ უნდა ასახავდეს.

საინტერესოა საკითხის სხვა მხარეც: 70-იან წლებში ხალხოსნებს შეეძლოთ თუ არა ასოციაციების გზით ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესების ქადაგება? შეიძლებოდა თუ არა ხალხოსნები დამდგარიყვნენ თერგდალეულების პოზიციებზე? ჩვენი აზრით, ეს რევოლუციონერი ხალხოსნების მსოფლმხედველობის გაუგებრობა იქნებოდა.

ქართველი თერგდალეულები, განმანათლებლები არ იზიარებენ გლეხური რევოლუციის ხალხოსნურ იდეას, ხალხოსნებს 70-იან წლებში სწამთ მოახლოებული რევოლუციის გარდუვალობა, თერგდალეულებს - არა. ასეთ ვითარებაში, ხალხოსნებს ასოციაციების გზით გლეხობის მდგომარეობის ქადაგება არ შეეძლოთ, ამით ისინი უღალატებდნენ თავიანთ რევოლუციურ მრწამსს.

"დროების" ფურცლებზე ვხვდებით აღნიშნულ საკითხზე ხალხოსნების შეხედულებას, საიდანაც ჩანს, რომ ხალხოსნები არ იზიარებდნენ ასოციაციებისა და სხვა ამხანაგობათა გზით გლეხობის მდგომარეობის გაუმჯობესების იდეას, ისინი 70-იან წლებში რევოლუციური გზით ცდილობდნენ გლეხობის მატერიალური კეთილდღეობის ძირეულ გაუმჯობესებას.

თერგდალეულები ისტორიულად შედარებით სწორ პოზიციებზე დგანან, მათ სახალხო რევოლუცია შედარებით შორეული მომავლის საქმედ მიაჩნდათ და ხალხის მომზადებას ქადაგებენ. შეეძლოთ თუ არა მათ გვერდი აეხვიათ ასოციაციების დაარსების სასარგებლო მოძრაობისათვის? ვფიქრობთ, არ შეეძლოთ, იმიტომ, რომ ისინი მრავალი ფაქტისა და თეორიული განზოგადების საფუძველზე ხედავდნენ იმ როლს, რომელსაც ასოციაციები ასრულებდნენ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში.

ასოციაციებმა გარკვეული როლი შეასრულეს ხალხის მდგომარეობის ერთგვარ გაუმჯობესებაში, ხელი შეუწყო ხალხის მასების დაახლოებას და მათ გარევოლუციურებას.

კოოპერაციული მოძრაობა თანდათან ძლიერდებოდა და პროგ-

რესულად განწყობილი ინტელიგენცია ცდილობდა მშრომელი ხალხის სასარგებლო სამსახურში ჩაეყენებინა მათი საქმიანობა. მართალია, კოოპერაციების ბუნება სხვადასხვაგვარად არის გაგებული, მაგრამ ის, რაც ყველა მიმართულების წარმომადგენლებს აერთიანებს, ის არის, რომ ყველას სწამდა ასოციაციების საშუალებით ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება. თვითონ ამ მიმართულების შიგნით სხვადასხვა მიმდინარეობა არსებობდა, რომელთა მთავარი განმასხვავებელი ნიშანი ის იყო, თუ რა ზომით სწამდათ ასოციაციების საშუალებით ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება.

რ. ოუენი და მისი მიმდევრები დარწმუნებულნი იყვნენ ასოციაციების ყოვლისშემძლეობაში. მათი აზრით, მარტო ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება კი არ არის შესაძლებელი, არამედ კაპიტალისტური წყობილების პირობებში ყველა კლასის ინტერესთა დაპირისპირების მოსპობაც. კიდევ მეტიც: შესაძლებელია კაპიტალიზმის მშვიდობიანი გარდაქმნა გაბატონებული კლასების შთაგონების გზით. მეორე მიმდინარეობის წარმომადგენლებს არა სწამთ კოოპერაციების ყოვლისშემძლეობა, მაგრამ აღიარებენ, რომ ასოციაციების გზით შესაძლებელია კაპიტალის ჩაგვრისაგან თავის დაღწევა. მათთვის გაუგებარია კაპიტალიზმის დროს კოოპერაციების კლასობრივი ბუნება.

ქართველი განმანათლებლები აღიარებდნენ ასოციაციების მნიშვნელობას, მაგრამ მას არ აღმერთებდნენ.

ისტორიულად ყველაზე ობიექტურ პოზიციებზე დგას ის მიმართულება, რომელიც არც ერთ უკიდურესობას არ ემხრობა, ე.ი. აღიარებს, რომ კაპიტალიზმის პირობებში ასოციაციებს შეუძლია შეასრულოს პროგრესული როლი, ხელი შეუწყოს ხალხის მატერიალური მდგომარეობის ერთგვარ გაუმჯობესებას, დაიცვას ისინი ვაჭარმევახშეთა ულმობელი ძარცვისაგან; ამ მიმართულების მიმდევარნი, ხალხის ნამდვილი განთავისუფლებისათვის არსებული ურთიერთობის ძირეულ გარდაქმნას მოითხოვენ.

ე. პეიფერი, რომელმაც ასოციაციების წარმოშობასა და განვითარებას მნიშვნელოვანი გამოკვლევა მიუძღვნა, ანალიზს უკეთებს კაპიტალიზმის პირობებში ანტაგონისტური კლასების ინტერესთა დაპირისპირებასა და ასოციაციების შემოღებას დიდმნიშვნელოვან ფაქტორად მიიჩნევს. მისი აზრით, კოოპერაციული მოძრაობის განვითარება კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების შედეგია. ე. პეიფერი მოითხოვს კაპიტალისტური წყობილების მანკიერი მხარეების გამოაშკარავებას. მისი აზრით, უსაფუძვლო მტკიცებაა, თითქოს არსებული

ურთიერთობების წინააღმდეგობათა გამოაშკარავებას კაპიტალიზმის ძალდატანებით დანგრევა მოჰყვებოდა. იგი იქვე აცხადებს, ნაკლებ იმედს ვაძყარებთ არსებული ურთიერთობების ძალდატანებით დამსობაზე, მისი მიზანია "მშვიდობიანი საშუალებების" ჩვენება, რომელიც შესაძლებლობას მოგვცემს დახმარება აღმოუჩინოთ არსებულ არანორმალურ მდგომარეობას.¹

მუშების სასტიკი ექსპლოატაციის დახასიათების შემდეგ ე. პეიფერი დაასკვნის, რომ თვით გაბატონებული კლასის ინტერესებისათვის საჭიროა რეფორმის გატარება, ვინაიდან იგი ერთადერთი გზაა სოციალური რევოლუციის თავიდან ასაცილებლად.

"დროების" პუბლიცისტები ასოციაციების სასარგებლოდ ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე ანარმოებენ აგიტაციას. თავიანთი მსჯელობის სამართლიანობის დამტკიცებას ისინი ყოველთვის ფაქტებით ცდილობენ. ასოციაციების გავრცელების შესახებ არსებული ისტორიული მასალების ანალიზის საფუძველზე, მათ შეძლეს ხელი შეეწყოთ საქართველოში სხვადასხვა ამხანაგობის დაარსებისათვის. ასოციაციების გავრცელების საჭიროებას ისინი მუშების მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას უკავშირებენ. 1843 წელს ანგლიაში ქ. როჩდელში მოგროვდნენ რამდენიმე მუშა კაცები, რომელთაც მოისურვეს შეერთებულის ღონისძიებით გაესწორებინათ თავისი მდგომარეობა მატერიალური, ზნეობითი და გონებითი. — ამის მიზეზით დააფუძნეს საზოგადოება".²

იმავე საკითხს ეხმაურება 1866 წელს "დროებაში" გამოქვეყნებული დ. ბაქრაძის სტატია "ისტორიული მოძრაობა განათლებისა", სადაც გამოთქმულია მოსაზრება ასოციაციების გავრცელების მნიშვნელობაზე: "იწყება კოოპერაციები ანუ ასოციაციები, რომელნიც ჩვენს დროს ვრცელდებიან მთელს ევროპაში და რომლებზედაც მომავლის დიდი იმედი აქვთ"

"დროების" ერთ-ერთ კორესპონდენციაში აღწერილია ქართველი მშრომელი ხალხის დუხჭირი ცხოვრება, რომლის გამოსწორებისათვის გაზეთი საზოგადოების მოწინავე ინტელიგენციას მიმართავს რჩევით: "გაუმართევით ხალხსა იმისთანა საზოგადო რამეები, სადაც ის ყიდულობდეს ყველაფერს, რაც მისთვის შეადგენს

¹ Э. Пейер. Ассоциации. Настоящее положение рабочего сословия и чем оно должно быть? СПб. 1872. стр. 19.

² "დროება," 1869, №24.

უსაჭიროეს საგანსა და რასაც თითონ აკეთებს! გაუმართევით იმის-
თანა რამეები, სადაც ის სარგებელი, რომელიც ეხლა მიაქვს სომეხს,
ურიასა, ნემეცსა, ფრანგსა და სხვას, დარჩეს თვითონ ხალხსა! ერთი
სიტყვით, იმ ათასი მანეთებით, რომლითაც თქვენ უხსნით ხალხს ბან-
კებსა, გაუმართევით მალაზიები, რომლითაც თქვენ უხსნით ხალხს
ბანკებსა, გაუმართევით მალაზიები, რომლებიც, რასაკვირველია, უნ-
და შეადგენდნენ იმ სოფლების თუ ქალაქების საკუთრებას, რომ-
ლებმაც დადეს ფული მის დაარსებისათვის. ამ მალაზიებში ყველა-
ფერი უნდა იყიდებოდეს სოფლის თუ ქალაქის საზოგადოებისაგან
დანიშნული მაზანდით, და ისე იაფად, რომ სარგებელი თითო არშინ-
ზე, თუ თითო ნივთზე, იყოს რაც შეიძლება მცირე, და ამასთან ყვე-
ლა მიღეთის ხალხისათვის თანასწორი¹

კორესპონდენციის ავტორის (ი. როსტომაშვილი) განცხადებით,
საზოგადო მალაზიების დაარსების იდეა მოიწონა კახეთისა და სხვა
სოფლების მოსახლეობამ.

საქართველოს სინამდვილეში დაარსდა სხვადასხვა ამხანაგობა,
მაგრამ ისინი შედარებით ნაკლებ სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა,
ვიდრე რუსეთში და, მით უმეტეს, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში.
"დროება" კორესპონდენციაში — კავთისხევის დეპოს დაკეტვაზედ —
სინანულს გამოთქვამს აღნიშნული დეპოს საქმიანობის ჩაშლის
გამო, რის ერთ-ერთი მიზეზი ის იყო რომ "დუქანში ყველანი მფლო-
ბელობდნენ", რასაც მოჰყვა დუქნის ფულების დატაცება-განიავება.
მაგრამ ყველაზე მთავარი მიზეზი შექმნილი ობიექტური ვითარება
იყო.

რევოლუციონერი ხალხოსნები 60-70-იან წლებში არ ქადაგებდნენ
ასოციაციების თეორიას. ამის დამამტკიცებელი მასალა თვით "დრო-
ების" ფურცლებზე გვხვდება. ასოციაციების გზით ხალხის მდგომა-
რეობის გაუმჯობესების წინააღმდეგ განსაკუთრებით ენერგიულად
გაილაშქრა ხალხოსნების ერთ-ერთმა ნიჭიერმა წარმომადგენლმა
სტეფანე ჭრელაშვილმა. მისი აზრით, ასოციაციებს არ შეეძლოთ
ეხსნათ ხალხი გაჭირვებისაგან; სტ. ჭრელაშვილმა დაგმო როსტო-
მაშვილის მიერ "ივერიაში" და "დროებაში" გამოქვეყნებული სტა-
ტიების აზრი. შემთხვევითი არ არის, რომ სტ. ჭრელაშვილმა სწო-
რედ როსტომაშვილის წინააღმდეგ მიმართა მახვილი. ასოციაციების
საკითხში როსტომაშვილის წინააღმდეგ ბრძოლა "დროების" ყველა

¹ "დროება", 1875, № 110.

პუბლიცისტის წინააღმდეგ ბრძოლას მოასწავებდა, ვისაც კი ასოციაციების საშუალებით ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება სურდა; ბრძოლა, რომელსაც სტ. ჭრელაშვილი ეწეოდა როსტომაშვილის წინააღმდეგ არსებითად რევოლუციონერი ხალხოსნების ბრძოლა იყო თერგდალეულების წინააღმდეგ; ბრძოლა ორ მსოფლმხედველობას — ხალხოსნობასა და თერგდალეულებს შორის მიმდინარეობდა.

"იმედს" მოჰყავს როსტომაშვილის სტატიიდან ერთი ადგილი: "ნაცვლად მისა, რომ თვითნებური სოფელი ცალკე ყიდულობდეს, რაც მისთვის საჭიროა, მთელი სოფელი ერთად უნდა შედგეს და საზოგადოდ მოიტანონ სავაჭრო: ჩითები, ჭურჭელი, მინის სამუშაო იარაღი და სხვები, რომ კერძო ვაჭრებს თავი არ გააცარცვინონ".¹ ჟურნ. "იმედმა" გაილაშქრა ასეთი მოსაზრების წინააღმდეგ და როსტომაშვილს ეკითხება: "მაგრამ ამითი შეგიძლიან თუ როსტომაშვილს ლაქი, და "გავერანებული" საქართველო აღადგინოთ?"².

ჟურნ. "იმედმა" გააკრიტიკა როსტომაშვილის პროექტი, გადაჭრით უარყო იგი. "იმედის" აზრით, არასგზით არ შეიძლებოდა როსტომაშვილის პროექტით ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება.

"იმედი" წერდა: "არა, ბატონო როსტომაშვილო! თქვენ თურმე ხალხთან ძლიერ დაახლოებული ბრძანდებით, კარგად იცით მისი მდგომარეობა და დამიჯერებ, რომ ზემოთ მოყვანილი ანგარიში კიდევ მეტია. ჩვენებური გლეხის წლიური შემოსავალი იმაზე ბევრად ნაკლებია, და არაერთარ შეერთებულ ვაჭრობას ამ ხალხის ფეხზე დაყენება არ შეუძლიან, თუცინდ ყოველივე გარდასახადისაგანაც რომ განთავისუფლდეს"³.

"იმედის" თანამშრომლებმა სასტიკად გაილაშქრეს იმ თეორიების წინააღმდეგ, რომლებიც არსებული წყობილების პირობებში ასოციაციების საშუალებით ხალხის კეთილდღეობის ამაღლებას ქადაგებდა.

სტეფანე ჭრელაშვილმა "დროების" ფურცლებზე გამანადგურებელი ლახვარი ჩასცა როსტომაშვილის პროექტს; ამ პროექტს მან უწოდა ცხოვრებისგან მოწყვეტილი აზრები, რომელსაც განხორციელება და წარმატება არ ეწერა. ჩარჩ-ვაჭრების წინააღმდეგ როსტომაშვილის პროექტი სტ. ჭრელაშვილს უსუსურად მიაჩნდა, იგი წერდა: "რა საშუალებას ურჩევს ბ.როსტომაშვილი ამ ნადილის აღსა-

¹ "იმედი", 1881, № 1, გვ. 114-115.

² იქვე.

³ "იმედი", 1881, № 1, გვ. 116.

სრულებლად? გამართეთ, ქალაქელებო, დიდი ძმური საზოგადოება ქართველებისა, შეადგინეთ თანხა, გახსენით ტფილისში დიდი სავაჭრო ბინა, გამოიწერეთ ევროპიის ფაბრიკებიდან და ქარხნიებიდან საქონელი იაფად, ჰყიდეთ ზოგი ტფილისშივეო და ზოგიც გამოგვიგზავნეთ სხვა ქალაქების და სოფლების დეპოებში, სადაც გავაჩალებთ საამხანაგო ვაჭრობასა და ამით ბოლოს მოვუღებთ უცხო თემის უღმერთობას, ძარცვასა და გლეჯასაო.¹ შემდეგ სტ. ჭრელაშვილი ირონიით შენიშნავს: "თითქო ბ. როსტომაშვილი მთვარესზედა ცხოვრობსო და დედამინისა არა გაეგებარაო".²

მაგრამ ხალხოსნები არც ასოციაციების ერთგვარ მნიშვნელობას უარყოფდნენ, თუმცა ძირეული ცვლილებების მიღწევა ამხანაგობების საშუალებით განუხორციელებელ ოცნებად მიაჩნდათ.

ჟურნ. "იმედი" გადაჭრით გაილაშქრა როსტომაშვილისა და მის თანამოაზრეთა წინააღმდეგ. არსებული წყობილების პირობებში შეუძლებლად მიიჩნია ხალხის კეთილდღეობის რაიმე მნიშვნელოვანი ამაღლება. "იმედი" სცილდება არსებული წყობილების ფარგლებს და გლეხობის მძიმე მდგომარეობის ძირეული გაუმჯობესებისათვის შენიღბული ფორმით რევოლუციურ მეთოდს ქადაგებს. "იმედის" აზრით, შესაძლებელია ასოციაციების საშუალებით ხალხის მდგომარეობა ოდნავ გაუმჯობესებელიყო, მაგრამ ხალხის სილატაკის წყარო ხელუხლებლად დარჩებოდა, საქმეს მხოლოდ "მეცნიერებისაგან ნაჩვენები ნამალი უშველიდა" და ეს ნამალი "იმედის" აზრით, "ოპერაციია". "არა, ბატონო როსტომაშვილო...თქვენი ნამლობა საქართველოს სიღარიბეს ძირს ვერ ამოუფხვრის! თქვენი ნამლობით ზოგიერთს ცოტა ეშალავათება, ეგ უეჭველია; მაგრამ სენი მაინც სენად დარჩება მანამდი, სანამ მეცნიერებას არ დაუჯერებთ და სხვა ნამლობას არ შეუდგებით. იქნება მეცნიერებისაგან ნაჩვენები ნამალი უფრო ძვირათაც დაგვიჯდეს და უმნარესიც იქნეს, მაგრამ რა გაენყობა — ხომ მოგეხსენებათ, ზოგიერთი სნეულება უოპერაციოთ არ განიკურნება"³. (ხაზი ჩვენია — ე. ჩ.).

როგორც მოტანილი ადგილიდან ჩანს, "იმედი" არ ქადაგებდა

¹ "დროება", 1883, №42.

² იქვე.

³ "იმედი", 1881, №1, გვ. 118.

ლიბერალური ნაროდნიკების თეორიას, არსებული წყობილების პირობებში ასოციაციის საშუალებით ხალხის კეთილდღეობის ამაღლებას. სასტიკი ცენზურული პირობების მიუხედავად აღიარებდა, რომ "სწეულება უოპერაციოდ არ განიკურნება", რაც შეიძლება "უფრო ძვირადაც დაგვიჯდეს და უმწარესიც იქნესო"

ასოციაციების შესახებ "იმედის" პუბლიცისტების შეხედულებაც არ შეიძლება ლიბერალურად ჩაითვალოს; ისინი რევოლუციურ პოზიციებზე იდგნენ და მოითხოვდნენ არსებული წყობილების ძალდატანების გზით დამხობას. მათი აზრით, მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში იყო შესაძლებელი ხალხის კეთილდღეობა ძირეულად გაუმჯობესებულიყო.

"კოოპერაცია, ასოციაცია, როგორც თვით ამ სიტყვების მნიშვნელობა გვიჩვენებს (cooperation) თანამშრომლობა — association (ამხანაგობა), არის მოქმედება შეერთებულის ამხანაგობით, ერთ გვარის სარგებლობისათვის, ერთის აზრით და პლანით. რასაც ერთი პირი ვერ შესძლებს, ის ძალიან ადვილია შეერთებულის ძალისთვის..."

უკანასკნელ დრომდე ამხანაგობის პრინციპი საზოგადოდ არ უცდიდა იქ, სადაც უფრო საჭირო იყო, ასე იგი დაბალი ხალხის შრომაში. ეს ნაკლოვანება უნდა შეამსოს კოოპერაციამ. იმან უნდა აღადგინოს შრომის სიმართლე, გაანთავისუფლოს იმ უღლისაგან, რომელიც იმისთვის დაუდგია კაპიტალს; უნდა შესცვალოს ნივთიერებითი და ზნეობითი მდგომარეობა. თუ მუშა კაცს სურს იშრომოს, ჯერ იმან ინსტრუმენტები ან იარაღები უნდა მოიპოვოს; იქონიოს მასალა; იმისათვის საჭიროა ადგილი, მაშინები; საჭიროა ღონისძიება იმისის და იმისის სახლობის გამოსაკვებათ. ეს ყოველივე მუშა ხალხს უნდა ჰქონდეს, ვიდრე იმის შრომა სარგებელს მოიგებდეს. ერთის სიტყვით, მუშას უნდა კაპიტალი. უკაპიტალოთ ის ვერას გაარიგებს. ჩვენს დროს კაპიტალისტებს სრულებით ხელში უჭირავთ ყოველივე საქმე, ყოველივე შრომა. კაპიტალისტი მტერია მუშა ხალხისა. ეს არ უნდა იყოს. როდესაც მუშა ასოციაციის შუამავლობას მიმართავს, მაშინ კაპიტალი დაჰკარგავს თავის ძალას, შრომა მონობისაგან გამოვა, თავისუფალი გახდება და თვითონვე შეიძინებს კაპიტალს...

ამხანაგობას დღეს თუ ხვალ ჩვენი ხალხიც უნდა შეუდგეს, უამისოთ ის ყოველთვის გაჭირვებაში იქნება. დროს განმავლობაში იმისი მდგომარეობა უფრო ცუდათ ნავა¹

¹ "დროება", 1866, № 17.

შემდეგ "დროება" აღნიშნავს, რომ "ამ საგანზე ჩვენ წყაროთა გვაქვს ერთის გამოჩენილის ნემეცის, ედუარდ პეიფერის თხზულება, რომელიც ნლეულ გადმოითარგმნა რუსულს ენაზედ"¹. "დროება" ამჩნევს ასოციაციების უარყოფითს მხარეებს, რომ ასოციაციების პირობებში კაპიტალი ჩვეულებრივ განაგრძობს ბატონობას. "დროების" აზრით, ამგვარ საფუძველზე დამყარებული ამხანაგობები სიცოცხლისუნარიანობას მოკლებულია, მუშა კვლავ მეპატრონეზე არის მიჯაჭვული. ამგვარ ამხანაგობებს მხარს არ დაუჭერენ მუშები, ვინაიდან ისინი დარწმუნდნენ, რომ ამხანაგობებს სარგებლობა იმდენად მუშებისათვის კი არ მოაქვს, რომლებიც მატერილურ სიკეთეს ქმნიან, არამედ — კაპიტალისტებისათვის. "დროება" აღნიშნავს, ასოციაციის პირობებში, რაც უნდა იყოს, მუშა დამოკიდებულია მეპატრონეზეო, მეპატრონე დღეს აძლევს მუშას მოგებაში მონაწილეობას, ხვალ შეუძლია წაართვას, მუშას ფეხი მაგრად არ უდგას, რაც კარგად ესმით მუშებსო. შემდეგ იქვე ვკითხულობთ, რომ ბევრ მუშას დაუნესებია ამხანაგობა, სადაც მეპატრონეები თვითონვე ყოფილან. ამისთანა აოსციაცია პირველად 1830 წ. დურგლებს დაუარსებიათ ბუშეს ხელმძღვანელობით. "დროებას" სიტყვა-სიტყვით მოჰყავს მათი სტატუსი: "ქვემო ხელის მომწერნი შევერთდით ასოციაციაში კაპიტალის უქონლობის გამო და დამოუკიდებლობისათვის. მეპატრონეები, რა საქმეც უნდა იყოს, ყოველთვის სჩაგრავენ მუშა კაცებს. ჩვენი შრომა იმათ მიაქვთ. შრომის განცალკევება ყველაზე მომეტებულად აენებს მუშების ინტერესს და მეპატრონეებს უმონავეებს. ამ განცალკევებას შეუდგება კონკურენცია მუშებისა, და მამასადამე ის ამცირებს სამუშაო ფასს. არავითარი იმედი არ არის საქმის გაუმჯობესებაზედ, მუშებისაგან ფულის შეძინებაზედ, რომ იმან სწეულებაში და მოხუცებაში ხელი შეინყოს"².

სტ. გულიმამბაროვი სტატიაში, რომელიც მირზოევის მიტკლის საქსოვ ფაბრიკას შეეხება, წერდა, რომ საუკეთესო მუშებს 7—8 მანეტზე მეტს არ აძლევენ კვირაში. ქალთა შრომა ამ ფაბრიკაში, როგორც საზოგადოდ ყველგან, ძლიერ იაფად ფასობს. მართებულია "დროების" მოსაზრება, რომ "ფაბრიკის პატრონს, რასაკვირველია, უხარია, რომ ასე იაფად ჰპოულობს მუშა ხელს და იმის გამო უფრო პატარა ბიჭებსა და ქალებს ქირაობს. ფაბრიკის პატრონმა კარგათ

¹ "დროება", 1866, № 17.

² "დროება", 1866, № 19.

იცის, რომ ქალს თითქმის ყოველი გზა საცხოვრებელი სამუშაოების მოპოვებისა მოსაპობილი აქვს და ძალა-უნებურათ უფრო ნაკლებ ფასად უნდა იმუშაოს, ვიდრე კაცმა. ის სარგებლობს ქალის ამ გვარი მდგომარეობითა და მხოლოდ იმდენს აძლევს, რამდენიც ლუკმა პურისათვისაც ძლივს ჰყოფნის. ამის გამო აგრეთვე მუშა-კაცის ქირაც თან და თან ჰკლებულობს. ერთის სიტყვით, ამ ჩვენ ახალს ფაბრიკაზე სწორეთ იმნაირათ მიდის მუშა ხალხის საქმე, როგორც იმ ქვეყნებში (მაგ. ინგლისში, საფრანგეთში და სხვ.), სადაც სხვა და სხვა წარმოება ძლიერ გავრცელებულია. განსხვავება ის არის, რომ ამ გარემოებას ჯერ ჩვენში იმდენი ვნება არ მოაქვს, რამდენიც ზემოხსენებულ ქვეყნებში, რადგან ჩვენში ერთის მხრით ფაბრიკები და ქარხნები ნაკლებად არის, და მეორეს მხრით, არც იმდენი უმინაწყო ხალხი არ მოიპოება¹.

მშრომელი ხალხის ინტერესების თავგამოდებული დამცველები აღნიშნავდნენ ფაბრიკის მეპატრონეთა თვითნებობას. მუშებს დღეში 12 საათზე მეტს ამუშავებდნენ "და ამისათვის ქალებს მხოლოდ ერთი აბაზი დღიური ქირა ეძლევათ"².

"დროების" პუბლიცისტები ასაბუთებდნენ ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლების აუცილებლობას ჩვენში, მოითხოვდნენ მუშებისათვის შესაფერი ხელფასის მიცემას. "ვისაც უნდა ფაბრიკის საქმე კარგად წაიყვანოს, კარგი ჯამაგირი უნდა აძლიოს მუშებსა, რომ კაი ოსტატი, გამჭრიახე ხალხი მიიზიდოს"³. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მუშა თავს ანებებს ფაბრიკას.

"დროებაში" საინტერესო მასალებია მოტანილი აგრეთვე, შრომასა და კაპიტალს შორის არსებულ კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებაზე, კერძოდ, მორზოვეის ფაბრიკაში მომხდარი გაფიცვის ამბავი. "დროების" ფურცლებზე გამოქვეყნებულია მასალები, რომლებსაც ლასალის თეორიების გავლენა ეტყობა. "საპოლიტიკო ეკონომიის მეცნიერებაში ნათლად დამტკიცებულ ჭეშმარიტებათ ითვლება ის აზრი, რომ მუშა-კაცის დღიური ქირა არც მატულობს და არც კლებულობს.

¹ სტ. გულიშამბაროვი, ზოგიერთი რამ ჩვენს ეკონომიურ მდგომარეობაზე. "დროება", 1872, №24.

² იქვე.

³ "დროება", 1872, №15.

კაცობრიობის ცხოვრება იმნაირათაა ახლა გამართული, რომ მუშა ხალხს საზოგადოთ თითქმის სწორედ იმდენი დღიური ქირა ეძლევა თავის შრომისათვის, რამდენიც იმის აუცილებელი საჭიროების დასაკმაყოფილებლად საჭიროა. ხანდისხან მოხდება, რომ მუშას ამ თავის აუცილებელ საჭიროების დასაკმაყოფილებელ ქირაზე ცოტა მომეტებული ეძლევა. მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად ისეთი შემთხვევები მოხდება, რომ ასევე მუშა თავის შრომით თითქმის ვერ აკმაყოფილებს ყველა თავის ბუნებით მოთხოვნილებას, როგორც მაგალითად, შიმშილს, წყურვილს, სიცვიისაგან და ავდრისაგან სადმე თავის შეფარვას და სხვ. მაგრამ საზოგადო კანონი მაინც ისევ რჩება, რომელიც ზევით მოვიყვანეთ¹.

აღნიშნული მოსაზრება ლასალის "რკინის კანონის" პირდაპირი გადმოღებაა, მართებულად შენიშნავს ს. ხუნდაძე.²

სტატიის ავტორი კიდევ უფრო აზუსტებს თავის მოსაზრებას და წერს: "ცხადია, რომ მუშა-ხალხი ყოველთვის იმ ქვეყანაში მიდის სა-მუშაოდ, სადაც მისი შრომა უკეთ იქნება დასაჩუქრებული, ე. ი. სა-დაც იმას მომატებული ქირის აღება და უკეთ ცხოვრება შეეძლება... ამით, რასაკვირველია, ისარგებლებენ ფაბრიკანტები, მამულის პატრონები და საზოგადოთ ისეთი პირები, რომელთაც მუშის შრომა სჭირდებათ; გაჩნდება ის სოციალური სენი, რომელსაც "კონკურენციას" ეძახიან, ე. ი. შეიქმნება ქიშპობა. ფაბრიკანტი ან მამულის პატრონი მხოლოდ იმ მუშებს დაიქირავებს, რომელნიც დღეში, თხუთმეტი შაურის მაგივრათ ათ შაურათ იმუშავენ. მუშებმა, რასაკვირველია, თუ სულ უღუკმა-პუროთ არ უნდათ დარჩენა, უთუოდ უნდა დაუკლონ ქირას"³.

შემდეგ კი ავტორი დაასკვნის: "აქედან ყოველ კაცს ცხადათ შეუძლია გამოიყვანოს ის დასკვნა, რომ რადგან ბევრი იბადება, ხალხი მრავლდება და მაშასადამე მუშა-ხალხიც მატულობს, მუშა-ხალხის მომატებისაგან კი კონკურენცია და დღიური შრომის ქირის დაკლება წარმოსდგება"⁴.

როგორც ვხედავთ, "დროების" ზოგიერთი პუბლიცისტი სავსებით იზიარებს ხელფასის ლასალის "რკინის კანონის" თეორიას.

¹ "დროება", 1871 №22.

² ს.ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. I, გვ. 98.

³ "დროება", 1871 №22

⁴ იქვე

პროგრესულად განწყობილი ინტელიგენცია გრძნობდა, რომ მათთვის მისაღები ისეთი ამხანაგობების დაარსება იყო, რომლის წევრებიც თვითონ მუშები იქნებოდნენ, რომ ფაბრიკის მეპატრონეს თავისი ეგოისტური მიზნები ამოძრავებს, იგი მუშების მდგომარეობის გაუმჯობესებას ნაკლებ ყურადღებას აქცევს.

"დროება" ღრმად არის დარწმუნებული, რომ ასოციაციებს დიდი სარგებლობის მოტანა შეუძლიათ ჩვენს სინამდვილეშიც. ყოველგვარი ასოციაციების დაარსებისათვის როდი იბრძვის "დროება", ჩვენს პირობებში ასოციაციებს შეუძლიათ იარსებონ და წარმატებით განვითარდნენ, საუ ისინი თვით ღარიბი ხალხის მიერ არის დაარსებული. "ჩვენ მსოფლიოდ ამ გვარის ასოციაციებით შეგვიძლიან მივცეთ წარმატება ჩვენ ნივთიერებით სიმდიდრეს ამისთანა ასოციაციები არ იქნება ჩვენთვის ისეთი ძნელი, როგორც ეგონა ზოგიერთ მკითხველს! — ჩვენ ხალხში გავლიძებულია ასოციაციური მოძრაობა, რომელიც მტკიცდება იმით, რომ უკანასკნელ დროში ჩვენ ხშირად გვესმის, რომ ამა და ამ სოფელში გაიხსნა პურის მაღაზია და სხვ. ამგვარი ასოციაციები ეკუთვნიან იგივე ასოციაციის ფორმას, რომელიც ჩვენ ავწერეთ, მაგრამ განსხვავება ამ ორს შუა იმაში მდგომარეობს, რომ საქართველოს მაღაზიებს თავისის დანყობილობით უჭირავს მცირე ადგილი, ვიდრე სხვა ასოციაციებს, და არც აქვთ მიღებული ვაჭრობის პრინციპი, — მე ვგონებ ჩვენ ხალხს არ გაუძნელდება ასოციაციების დაფუძნება და გავრცელება. — როგორც ჩანს, აქ წარმოდგენილი მაგალითებიდან, პირველ დანყობისათვის არ არის საჭირო დიდი კაპიტალი, ასოციაციების დასაფუძნებელი კაპიტალი საქართველოში ყოველთვის მოგროვდება, საჭიროა მხოლოდ მომატებული ენერგია, რაც შეეხება ჩვენი ხალხის ნიჭიერებას, გონებას, მე ვგონებ, ამით საქართველო სხვა ხალხზე დაბლა არ დგას. — იქნება პირველში შევხედეთ რომელიმე დამაბრკოლებელ მიზეზს, მაგრამ ჩვენ ამას არ უნდა შეუშინდეთ, და არც იქნება, რომ სრულიად მშვიდობიანად მოხდეს... ყოველს საქმეს მოზდევეს თავისი მონიშნალმდევე!"¹.

ცხადია, ასოციაციებს, რომლებიც მიზნად ისახავდა მშრომელი ხალხის ექსპლოატაციის შემსუბუქებას, ვაჭარ-მევახშენი დიდ წინააღმდეგობას გაუწევდნენ, რადგანაც ისინი დაინტერესებული იყვნენ კაბალურ პირობებში აღმოეჩინათ დახმარება ხალხისათვის. გაბატონებული კლასების წარმომადგენლები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ სახელი გაეტეხათ ამხანაგობებისათვის, ჩაეშალათ მათი საქმიანობა.

¹ "დროება", 1869, 24.

ფ. ენგელსი აღნიშნავს რობერტ ოუენის მიერ მოწყობილ კოოპერაციული საზოგადოებების (სამომხმარებლო და სანარმოო ამხანაგობანი) მნიშვნელობას კომუნისტურ საზოგადოებრივ წყობილებაზე გადასასვლელად, რომელთაც "პრაქტიკულად დაამტკიცეს, რომ როგორც ვაჭარი, ისე ფაბრიკანტი მეტად ადვილად დასათმობი პირები ყოფილან"¹.

"დროება" ასოციაციების შემოღების აუცილებლობაზე აღნიშნავდა: "უასოციაციოდ არა თუ ჩვენი ხალხისა, არცერთი ხალხის ცხოვრება არ შეიძლებაო".

"დროება" ასოციაციების მატერიალურ სარგებლობასთან ერთად, მის სხვა დადებით მხარეებსაც აღნიშნავს, კერძოდ: მისი აზრით, ასოციაცია განცალკევებულ პირებს დაახლოებს ერთმანეთთან და ამით მათ საშუალება ექნებათ გაიცნონ ერთმანეთი, შეიტყონ ერთმანეთის აზრი. ერთი სიტყვით, "დროების" აზრით, ასოციაცია არის საშუალება, რომლითაც შეიტყობს კაცი საზოგადო ნაკლოვანებას და ღირსებას.

თერგდალეულების საბოლოო მიზანი რევოლუციური გზით არსებული წყობილების დამხობა და ხალხის განთავისუფლება იყო, რისთვისაც მათ, მატერიალურ სიკეთესთან ერთად, ამხანაგობათა საქმიანობის სხვა დიდი სარგებლობაც არ დავინწყებიათ: ხალხი ერთი მეორეს გაიცნობდა, გაუზიარებდა ჭირ-ვარამს, ამხანაგობები მათ ბრძოლის სულისკვეთებით აღზრდიდა. ამასთან, ასოციაციების შემოღებით "სამუდამოდ მოისპობიან უსარგებლო ვაჭრები, რომელნიც არიან ჩვენსა და ფაბრიკანტებს შუა შუამავალნი პირები. — ამ გვარის შუამავალი ვაჭრები ჩვენთვის უსარგებლო იმითი არიან, რომ ადებენ მომატებულ ფასს ნივთს და გვართმევენ 40, 50% მეტს, მაშინ როდესაც ასოციაციას შეუძლიან ან თვითონვე გააკეთოს საჭირო ნივთეულობა და პირდაპირ დაიბაროს ფაბრიკიდან. მაშინ 40, 50%, რომელსაც გვართმევს შუამავალი ვაჭარი, დარჩება ასოციაციის წევრს და ამით განთავისუფლდება უსარგებლო კაცებისაგან და მომატებული სიმდიდრე შერჩება"².

თერგდალეულების აზრით — "ყოველ ახალ საქმეს, რომელსაც კეთილი მიზანი დაუსახავს, მხოლოდ მაშინ შეუძლია ჯეროვანი

¹ ფ. ენგელსი, სოციალიზმის განვითარება უტოპიიდან მეცნიერებისაკენ, თბ., 1970, გვ. 53.

² "დროება", 1869, № 24

ნაყოფის მოტანა, როდესაც საზოგადოების მონინავე ადამიანები მას მთელი მონდომებით ჰკიდებენ ხელს. თუ არადა, როგორც "დროება" წერს, "საერთო სასარგებლო საქმესა და დანესებულებას უზიერო და ბოროტი კაცების ხელში და იმათის ნყალობით, ვნების მეტი, არა მოაქვს რა...

ჩინებული დანესებულებაა ეს დეპოები ყველა იმ ხალხისათვის, რომელიც ჩვენსავით შევიწროებულია ვაჭრებისაგან, ანუ იმ შუა პირებისაგან, რომელნიც იაფად ჰყიდულობენ და ძვირად ჰყიდიან ყოველ საქონელს. თვითონ ხალხი, თვითონ ის პირები, რომელთაც ეჭირებათ საქონელი, არდგენს ამხანაგობას, აგროვებს ფულს და ამ საზოგადო ფულით ჰყიდულობს საქონელს და ხსნის სასოფლო მაღაზიას ანუ დეპოს, რომელშიაც ყველაფერი უნდა მოიპოვებოდეს გასასყიდლად, რაც კი ამხანაგობის ნევრთ ეჭირებათ. წლის დამლევს ან ყოველ ნახევარ წლის შემდეგ მაღაზია აცხადებს თავის შემოსავალ-გასავლის ანგარიშს და რაც შემოსავალი აქვს ვაჭრობისაგან, ან ერთმანეთში იყოფენ ნევრნი, ან რომელსამე საზოგადო საქმეს ახმარენ, მაგ., სოფლის სკოლას, ბანკის თანხად სდებენ, ქვრივ-ოხერს, უძლურთ აძლევენ შემწეობასა და სხვა და სხვა"¹

ბ) ქართველი მონინავე საზოგადოებრიობა საადგილმამულო ბანკების ისტორიული როლის შესახებ

რეფორმისშემდგომ საქართველოში ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან პრობლემად იქცა საადგილმამულო ბანკების საკითხი. სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკებმა ფრიად დიდი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის ქართულ პერიოდულ პრესაში მეტად აქტიურად შუქდებოდა საადგილმამულო ბანკების საქმიანობის საკითხი და მის გარშემო დიდი ხნის განმავლობაში კამათი მიმდინარეობდა. უამრავი მასალა დაგროვდა საბანკო პოლიტიკის რეალიზაციის შესახებ, მრავალი საყურადღებო მოსაზრება გამოითქვა ბანკის საქმიანობის ორგანიზაციაზე, საერთოდ ქართველი ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებაში ბანკის მნიშვნელობაზე, საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვის ბანკის მოგების განაწილებაზე.

¹ "დროება", 1881, № 231.

ქართველმა სამოციანელებმა თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკების მოღვაწეობასა და მნიშვნელობას მაღალი შეფასება მისცეს. მეცხრამეტე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საადგილმამულო ბანკების საკითხი საზოგადოებრივი მოძრაობის ცენტრში დადგა და, ბუნებრივია, ეს პრობლემა აზრთა შეხლა-შემოხლისა და კამათის, გაუთავებელი დისკუსიებისა და მიმდინარეობათა შორის შეურიგებელი ბრძოლის საგნად იქცა.

იმდროინდელ საბანკო ბრძოლის ორომტრიალში, "ბანკოვიადაში", როგორც მაშინ უწოდებდნენ, აისახა რეფორმის შემდეგდროინდელი საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი მძლავრი სოციალურ-ეკონომიკური ძვრები და მათი შედეგები. ამდენად, გასაგებია, რომ საადგილმამულო ბანკების საკრედიტო და საზოგადოებრივ-ეროვნული საქმიანობის მეცნიერულ შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს.

თბილისისა და ქუთაისის სამინათმოქმედო ბანკების საქმიანობის შესახებ უაღრესად მდიდარი მასალა მოცემულია პერიოდული პრესის ფურცლებზე გამოქვეყნებულ სტატიებში.

მრავალი მასალა გამოქვეყნდა გაზ. "დროების" ფურცლებზე, რომლებიც ძირითადად გამოჩენილი ქართველი ინტელექტუალის ნარმომადგენლებს ეკუთვნით.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ბანკების გარშემო ატეხილი დავა მხოლოდ პირადი ინტერესებით იყო განპირობებული. ბანკი ბურჟუაზიული ეპოქის დანესებულება იყო, რომელიც საბოლოო ანგარიშით იფარგლებოდა კლასობრივი ბრძოლით ყოველ მოცემულ ეტაპზე. კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებასთან ერთად საბანკო საქმიანობის გარშემო დავა თანდათანობით უფრო გამწვავდა.

მართალია, იმ დროისათვის კლასობრივმა ბრძოლამ მწვავე ხასიათი მიიღო, მაგრამ ზოგიერთი მოღვაწე ვერ ჩასწვდა მოვლენათა სიღრმისეულ პროცესებს და ეს ბრძოლა ცალკეულ პიროვნებათა კინკლაობად წარმოგვიდგინა. ასე, მაგალითად, გ. ლასხიშვილი, რომელიც დასწრებია საადგილმამულო ბანკის კრებას, შემდეგნაირად გამოგვცემს მის შინაარსს:

"1895 წელს გაზაფხულში მე პირველად ვიხილე საადგილმამულო ბანკის კრება და გავხდი მონაწილე იმ უმაგალითო ბრძოლისა და აურზაურისა, რომელსაც მაშინ "ბანკოვიადას" ეძახოდნენ...

რამი იყო საქმე? რამ გაამწვავა ასე ეს ხალხი? დაეტაკა ერთმანეთს ორი მიმართულება, ორი სხვადასხვა პრინციპი, ორი სისტემა

თუ პიროვნებათა შეჯიბრება იყო უბრალო? ეხლა, როგორც სჩანს, ზოგი მკვლევარი ჩვენი წარსულისა, ცდილობს პრინციპიალური სარჩული გამოუძებნოს ამ დავას და ბრძოლას. მაგრამ მე ვფიქრობ, ეს ამაო ცდა არის. რაც არ ყოფილა, იმას ვერ იპოვი. მე პირადად ვიცნობდი ორივე მებრძოლ მხარეს, როგორც ლიდერებს, ისე მთავარ წარმომადგენლებს. ორი წლის გამავლობაში ყურადღებით ვუსმენდი მებრძოლ მხარეთა ორატორებს, ვკითხულობდი მათ მოხსენებებს, ვებაასებოდი ლიდერებს, მაგრამ ვერ გამოვარკვიე, სახელდობრ, რამ გამოიწვია ეს ბრძოლა და რაში იყო საქმე... თუ რისთვის იყო საჭირო ილიას გაძევება ბანკიდან, სრულიად გაუგებარია¹.

სათავადაზნაურო სამინათმოქმედო ბანკების საქმიანობის არსი ბევრი მკვლევარისათვის მიუწვდომელი დარჩა. მაგალითად, ფ. მახარაძე ა. ნულუკიძის თხზულებათა კრებულის წინასიტყვაობაში საბანკო საქმიანობის შინაარსს შემდეგნაირად გადმოგვცემს:

"მეორე საკითხი, რომელიც იმ ხანებში იპყრობდა მაშინდელი ქართველი ინტელიგენციის და პრესის უდიდეს ყურადღებას, ბანკის საკითხი იყო, უფრო სისწორით რომ ვთქვათ, თბილისის და ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკების სვე-ბედი. ჩვენი ახალთაობისათვის მეტად ძნელია იმის წარმოდგენა, თუ როგორ და რა ზომამდე იპყრობდა მაშინდელი პრესის და საზოგადოების ყურადღებას სათავადაზნაურო ბანკების საკითხი. ახლანდელ თაობას გაუჭირდება წარმოიდგინოს ის, თუ როგორ ხდებოდა, რომ საზოგადოება სულ მთლად გატაცებული იყო იმ დავა-კამათით, რომელიც ამ ბანკების გარშემო სწარმოებდა. შეიძლება ითქვას, რომ მაშინდელი ინტელიგენცია ბანკების საკითხში ორ ბანაკად იყო გაყოფილი. მაგრამ არ გეგონოთ, რომ ამ მხრით მას რაიმე პრინციპიალური საკითხი ყოფდა. აქ იყო მხოლოდ პირადი ინტერესები: თბილისის ბანკის ირგვლივ ერთმანეთს ებრძოდნენ ორი თავადი: ილია ჭავჭავაძე და ივანე მაჩაბელი და ამათი ამყოლდამყოლნი. ქუთაისის ბანკის ხელში ჩასაგდებად იბრძოდნენ თავადი დადიანი და აზნაური ჩიკვაიძე. საქმე მხოლოდ იმაში იყო, თუ ვინ ან რომელი ჯგუფი ჩაიგდებდა ხელში სათავადაზნაურო ბანკს, რადგანაც ის კარგა მოზრდილი და გემრიელი ლუკმა იყო. და აი ბრძოლა, რასაც მაშინ "ბანკობიანას" უწოდებდნენ, საშინლად იტაცებდა მაშინდელი ინტელიგენციისა და ახალგაზრდობის დიდ ნაწილს"².

¹ გ. ლასხივილი, მემუარები, ტფილისი, 1934, გვ. 93-94

² იხ. წინასიტყვაობა ა. ნულუკიძის "თხზულებათა კრებულისა", 1927, გვ. 10.

საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ხელმძღვანელები — თერგდალეულები, იბრძოდნენ რა ცარიზმის სასტიკი კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ, აარსებდნენ არა მარტო კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს და საზოგადოებებს, რომლებიც მიზნად ისახავდა ქართული კულტურის დაცვასა და განვითარებას, არამედ აგრეთვე სამეურნეო საკრედიტო დაწესებულებებსაც, რომელთა დანიშნულება ქართველი ხალხის სამეურნეო წინსვლისა და ეკონომიკური მოღონიერებისათვის ხელის შეწყობა იყო. ასეთ დაწესებულებებს და ორგანიზაციებს ისინი ხალხის თვითმოქმედების ორგანოებს უწოდებდნენ.

ი. ჭავჭავაძისა და მისი თანამოაზრეების მთელი საბანკო პოლიტიკა იქითკენ იყო მიმართული, რომ ხელი შეეწყოს იაფი კრედიტით ქვეყნის მეურნეობრივი ცხოვრების გამოცოცხლებისათვის.

"დროების" პუბლიცისტების მიზანი იყო, რომ ბანკიდან მიღებული მოგება გაბატონებულ კლასებს კი არ მოხმარებოდა, არამედ ქვეყნის კეთილდღეობის გაუმჯობესებას. პროგრესულმა ინტელიგენციამ ჭეშმარიტად დიდი ამაგი დასდო ხალხის კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას. კერძოდ, მათ ბანკიდან მიღებული მოგების დიდი ნაწილი მოახმარეს ჩვენი ხალხის მატერიალური და კულტურული ღონის ამალვას, რაც ბანკის მხრით ნივთიერი დახმარების გარეშე მხოლოდ განუხორციელებელ ოცნებად დარჩებოდა.

მონინავე ქართველი ინტელიგენცია თავისი ქვეყნის ხალხის ინტერესებს იცავდა, მათ კარგად ესმოდათ ის მძიმე ეკონომიკური და პოლიტიკური მდგომარეობა, რომელშიც ჩვენი ხალხი იმყოფებოდა. მეფის რუსეთს, რომელიც ისედაც ჩამორჩენილი, წერა-კითხვის უცოდინარი იყო, არ შეეძლო სათანადო სახსრები გაეღო ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის. ამ მხრივ ჩვენში მოქმედი საკრედიტო დაწესებულებანი დიდად განსხვავდებოდა სხვა ქვეყნების ამავე ტიპის დაწესებულებებისაგან.

არ. ჯორჯაძე სტატიამი "ილია ჭავჭავაძე", რომელიც 1901 წელს დაინერა არასწორად, ნიჰილისტურად აფასებს ილია ჭავჭავაძის როლს და დამსახურებას ქართველი ხალხის წინაშე. იგი წერდა: "მართალია ჩვენებურ ბანკებს საზოგადოებრივი ხასიათიც აქვს, წმინდა მოგებას ხშირად საზოგადოებრივ საქმეს ანდომებდნენ -- სკოლა იყო

ეს საქმე, გაზეთი თუ თეატრი — მართალია ისიც, რომ ჩვენს ღარიბ და უფერულ ცხოვრებას "ბანკის კრებები" ცოტა არ იყოს აცოცხლებდნენ და ალელვებდნენ — ასე თუ ისე სწრთვნიდნენ ჩვენს უნარს საჯაროდ ლაპარაკისას, ავარჯიშებდნენ ჩვენს "წარმომადგენლობას", ხოლო მიუხედავად ყველა ამისა, ჩვენი სათავადაზნაურო ბანკები იყო და არის ნოდებრივი დანესებულება, რადგან უმთავრესი მისი აზრი — თავადაზნაურობის ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესება და გამაგრება — ეწინააღმდეგება უმრავლესობის, ჩვენი მწარმოებლის ინტერესებს. რადგან მწარმოებელ და მემამულეს შორის ძირითადი განხეთქილებაა, ამისათვის უნდა ვსთქვათ, რომ ყოველი დანესებულება, ყოველი ზომა, რომელიც უმცირესობის ინტერესს ემსახურება მავნებელ დანესებულებად, მავნებელ ზომად უნდა მიგვაჩნდეს. ილია ჭავჭავაძეს არსოდეს არ პქონია გათვალისწინებული კითხვა ამ მხრიდან და ამით აიხსნება, რომ "ბანკს" შეაღია მთელი თავისი ზნეობრივი და გონებრივი ძალა¹.

ილია ჭავჭავაძემ მართლაც ტიტანური ენერგია გამოიჩინა საბანკო პოლიტიკის გატარებაში და მრავალი სასარგებლო საქმის ინიციატორი იყო. არ. ჯორჯაძე კი წერს: "ეს არ იყო საერთო, საყოველთაო საქმე და ძალიან სამნუხაროა, რომ ილია ჭავჭავაძის ჭკუა, ცოდნა-გამოცდილება, მჭერ-მეტყველება, მხნეობა პატარა საქმეში დაიქსაქსა და მთაინთქა"².

ი. ჭავჭავაძემ მაღალი შეფასება მისცა საადგილმამულო ბანკების საქმიანობას. "ბანკს, გარდა საკრედიტო მნიშვნელობისა, ბევრი სხვა იმისთანა მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის, რომელსაც არ შეიძლება არ ჩაუფიქრდეს ჩვენი საზოგადოება თავის დროზედ"³.

არ. ჯორჯაძის აზრით, კი ბანკები "შეიქნენ მავნებელნი ერისათის", რაც იტორიულ სინმადვილეს არ შეეფერება. ასევე საფუძველს მოკლებულია გ. გიორგაძის მიერ საადგილმამულო ბანკების საქმიანობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება. "დიდი ენერგია და საშუალებები იხარჯებოდა პოზიცია-ოპოზიციის ბრძოლის დროს და ისიც მხოლოდ პიროვნების, და არა რაიმე პროგრამის გარშემო"⁴.

¹ არ. ჯორჯაძე, თხზ., ნიგნი II, თბ., 1911, გვ. 122—123.

² იქვე. გვ. 123.

³ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. VII, 1956, გვ. 341.

⁴ გ. გიორგაძე, საზოგადოებრივი ურთიერთობა საქართველოში ბატონყმობის გადაყარდნიდან პირველ რევოლუციამდე, თბ., 1929, გვ. 338.

ს. ხუნდაძე მრავალ საყურადღებო მოსაზრებას ავითარებს თავის ნაშრომებში, მაგრამ, თითქოს შეუმჩნეველი დარჩა კლასობრივი ბრძოლის მიმდინარეობა საბანკო პოლიტიკის რეალიზაციაში. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც ილია ჭავჭავაძესა და ი. მაჩაბელს თავადაზნაურობის იდეოლოგებად მიიჩნევს, მაგრამ "ი. მაჩაბელი ბევრად უფრო პროგრესული იყო ი. ჭავჭავაძეზე", რაც იმაში ვლინდებოდა, რომ ი. მაჩაბელი "აქტიური და მებრძოლი დამცველი იყო თავისი ნოდების ინტერესებისა"¹.

პროფ. ა. კიკვიძე ნაშრომში "საქართველოს ისტორია XIX—XX სს. II ნაწილი, რომელიც 1959 წელს გამოქვეყნდა, საადგილმამულო ბანკების მნიშვნელობის შესახებ წერს: "ეროვნული კულტურის ინტერესებს უმორჩილებდა აგრეთვე მებრძოლი ინტელიგენცია, ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით, საადგილმამულო ბანკის მუშაობას. ბანკი ადრევე გასცილდა ნოდებრივ ფარგლებს. წინააღმდეგ თავის დამფუძნებელი თავადაზნაურობის ინტერესებისა, იგი იქცა კომერციულ, ბურჟუაზიულ დანესებულებად, რომელმაც ძირი გამოუთხრა თავადაზნაურობის მემამულეობას და დააჩქარა მისი ეკონომიური დაცემა"².

პროფ. ა. კიკვიძე სწორად ხსნის საადგილმამულო ბანკების გარშემო ატეხილ აზრთა ბრძოლას, რომელიც სხვა ოპოზიციურ დაჯგუფებებს შორის მიმდინარეობდა.

საადგილმამულო ბანკების როლზე კი ნაშრომში ვკითხულობთ: "იგი გახდა დასაყრდენი ბურჟი ქართველი ინტელიგენციისა იმ დიდ ბრძოლაში, რომელიც მიმართული იყო ქართული ეროვნული კულტურის აღორძინებისა და დაცვისათვის მეფის რუსეთის მფლობელობის საუკუნეში"³.

მართებულად მიგვაჩნია აგრეთვე პ. რატიანის მტკიცება, რომ "თბილისის სათავადაზნაურო-სამინათმოქმედო ბანკი არ ყოფილა ჩვეულებრივი ტიპის საკრედიტო დანესებულება. ის, ისევე როგორც ქუთაისის ბანკიც, უაღრესად თავისებური დანესებულება იყო, რომლის დაარსება და საქმიანობა განსაზღვრა საქართველოს ცხოვრების იმდროინდელმა, უაღრესად თავისებურმა პირობებმა"⁴, ამასთან

¹ ს. ხუნდაძე, ნარკვევები, 1941, გვ. 79.

² ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, XIX—XX სს., II ნაწ., 1959, გვ. 87.

³ იქვე.

⁴ პ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, პოლიტიკურ-ეკონომიური შეხედულებანი, II, 1957, გვ. 164.

“თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო-სამინათმოქმედო ბანკები, და აგრეთვე ის ბრძოლა, რომელიც მათ ირგვლივ იყო გაჩაღებული, მიჩნეული უნდა იქნას როგორც თავისი დროისათვის უაღრესად დიდი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის მოვლენა, რომელშიც გამოსატყულება ჰპოვა ქართველი საზოგადოების სხვადასხვა კლასის ინტერესთა დაპირისპირებამ”¹.

როგორც ნ. შველიძე აღნიშნავს, “ილიამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საადგილმამულო ბანკის მოგების ეროვნული ინტერესებისათვის გამოყენებას. მან... ნოდებრივი დანესებულება... ფაქტიურად ეროვნულ ბანკად გადაქცია”².

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თავგამოდებით იბრძოდა ცარიზმის პოლიტიკის წინააღმდეგ და ქვეყნის ეროვნული აღორძინებისათვის საკუთარი სახსრების მობილიზაციას მოითხოვდა, “XIX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში საქართველოში თითქმის არ ყოფილა ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიური და კულტურული განვითარების არც ერთი საყურადღებო საკითხი, რომელიც ამა თუ იმ თვალსაზრისით საადგილმამულო ბანკების მეტად მრავალმხრივ მოღვაწეობას არ დაკავშირებოდა”³

გ) ი. ჭავჭავაძე და საბანკო პოლიტიკა

ი. ჭავჭავაძე საბანკო საქმიანობის სული და გული იყო. იგი კარგად ერკვეოდა ბანკის საქმიანობის რთულ საკითხებში. ილიას კარგად ესმოდა, რომ ბანკი კაპიტალისტური ეპოქის საკრედიტო დანესებულება იყო და მისთვის დამახასიათებელი ეკონომიკური კანონების მიხედვით წარიმართებოდა. ამ პირობების გათვალისწინებით შეუდგა ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თავისი უახლოესი მიზნების განხორციელებას, რაც ქვეყნის საკეთილდღეოდ მის გამოყენებაში გამოიხატებოდა. ილია შეეჭიდა კაპიტალიზმის ეკონომიკური კანონების მოქმედებას, მოინდომა მათი მოთოკვა, და უნდა ითქვას, რომ ქართველი ერის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მედროშე მონოდების სიმაღლეზე აღმოჩნდა. ქართველმა

¹ პ. რატიანი, ილია ჭავჭავაძე, პოლიტიკურ-ეკონომიური შეხედულებანი, II, 1957, გვ. 55.

² ნ. შველიძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 43.

³ იქვე, გვ. 3.

პროგრესულმა ინტელიგენციამ ილიას უნარიანი ხელმძღვანელობით დიდ წარმატებასაც მიაღწია.

ი. ჭავჭავაძე ითვალისწინებდა შექმნილ გარემოებას და ყოველთვის იმ აზრს იცავდა, რომ ბანკი თავისთავად არც კარგია და არც ცუდი. მას სარგებლობის მოტანა იმ შემთხვევაში შეუძლია, თუ მისგან ნასესხებ ფულს საქმის ცოდნით გამოიყენებდნენ. ილია გარკვევით მიუთითებდა, "ეს წუთის სოფელი ისეთია, რომ ვინც თვითონ არ მხნეობს, ვინც თვითონ არ იბრძვის დღიურის ლუკმისათვის, იმისი ბედი გადანყვეტილია. იმას შეიძლება ერთ დღეს, ან რამოდენიმე ხანს კაცმა კაცთ-მოყვარეობით უშველოს, მაგრამ მას მერმედ მაინც ისევ მშიერია, ისევ გასაძლომია, — და ერთი გკითხავთ: როდემდის უნდა ვაძლოთ ჩვენ? მე დარწმუნებული ვარ, რომ რაც დღეს ბანკში ფულია, სულ რომ დღესვე დავურიგოთ მცონარე მშიერებს, ხვალ უფრო ბევრი მშიერი მოგვადგება, — ხვალ რითლა გავცეთ პასუხი?"¹.

ილიას აზრით, ვინც თვითონ არ ჭირნახულობს, თავის მარჯვენიტ არ ცდილობს თავის რჩენას, პატივისცემასაც არ იმსახურებს" ან რად გვინდა, რომ ამგვარ კაცთათვის ეგრე ვწუხვართ და ჩვენი მწუხარება იქამდინ მიგვყავს, რომ გვინდა ბანკი მაგ მწუხარებას ვანაცვალოთ. მცონარეობას რომ საზრდო მივსცეთ, ეგ მცონარეობის ნაქეზებასა და გამრავლებას მოასწავებს. ნაქეზება, ხელის გამართვა გაჭირვებულს ბეჯითობას უნდა, იმიტომ რომ მარტო ბეჯითობაა ჩვენი მხსნელი და ქვეყნისათვის ნაყოფიერი, — და არა მშიერს მცონარეობას, რომელიც იმოდენად დიდ პირს ალებს, რამოდენადაც დიდს ლუკმას ანვდით და რომელიც რამოდენად ძლიერია, იმოდენად აღარიბებს ქვეყანას. ჩვენი ქვეყნის იარა მცონარეობაა. რაც ადრე მოვიშორებთ მაგ იარას, მით უფრო მალე მოვიპოვებთ ჯანმრთელობას, დღეგრძელობას და კეთილდღეობასა"².

თავადაზნაურობის უმრავლესობა ფიქრობდა ბანკი თავისი პირადი ინტერესებისათვის გამოეყენებინა, მაგრამ ილია ყოველთვის ფრთხილად ეკიდებოდა საბანკო საქმიანობას და მასზე მინდობილ მოვალეობას.

საადგილმამულო ბანკის დაფუძნების დროს, ბანკის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი ჩვენი ქვეყნის გაჭირვებიდან ხსნა იყო, რამაც ყვე-

¹ ილია ჭავჭავაძის სიტყვა (წარმოთქმული 1875 წ. 3 თებ. თბილ. თავადაზნაურობის კრებაზე), "დროება", 1875, № 16.

² "დროება", 1875, № 16.

ლა კეთილგონიერი ადამიანი მიიზიდა. როგორც ილია ამბობდა: "ამ აზრზედ არის დამყარებული ჩვენის გაჭირვებისაგან, სიღარიბისაგან ხსნის იმედი. ნუ თუ ჩვენგანი ვინმე რაიმე პირადის ანგარიშისა გამო მოინდომებს, რომ ამ აზრს უღალატოს?"¹

თავადაზნაურობის ნაწილი აღმწოთებული იყო ბანკის კანონების სისასტიკით. ილიამ კარგად იცოდა, რომ ღმობიერებას ბანკის დაღუპვა მოჰყვებოდა, რაც დიდ ზიანს მოჰტანდა ჩვენ ჩაგრულ ქვეყანას. ბანკის ზედამხედველი კომიტეტის მთავარი მიზანი ის იყო, რომ საქმიანობა ნორმალურად წარემართა, მოგება გაედიდებინა და ქვეყნის საერთო საჭიროებისათვის მოესმარა. ამით ფიქრობდნენ ქართველი ინტელიგენციის წარმომადგენლები "საერთო ჭირისაგან თავის დახსნას".

აღნიშნული მიზნის განხორციელებისათვის კი ილიას საჭიროდ მიაჩნდა "მკვიდრად, სასტიკად, შეუცდომელად, დიდის სიფრთხილით, დიდის მორმხედველობით ბანკის საქმეთა სათავედანვე დაწყობა და წარმოება"².

ილია მიუთითებდა, რომ ბანკის სწორ საფუძველზე დაყენება შეიძლებოდა მხოლოდ ბანკის წესდების ცხოვრებაში მტკიცედ გატარებით. იგი ბანკის საქმიანობაში უმკაცრესი დისციპლინის დაცვას გადამწყვეტ ფაქტორად თვლიდა, "სწორეთ მაგეთი უნდა იყოს, რომ ჩვენი იმედი არ გაცუდდეს, რომ საერთო საქმე ორიოდე მცონარე კაცის გამო არ დაგველუპოს".

საბანკო პოლიტიკის საიმედოდ წარმართვისათვის, პირველ რიგში, საჭირო იყო დასაგირავებელი მამულების სწორად შეფასება, რისთვისაც სპეციალური კომისია არსებობდა. დამფასებელი კომისიის მოვალეობა იყო ისე შეეფასებინათ მამული, რომ მეპატრონის ვალის გადაუხდელობის შემთხვევაში, მისი რეალიზაციით ბანკს არ ეზარალა. დასაგირავებელი მამული ისე უნდა შეეფასებინა დამფასებელ კომისიას, რომ გაეთვალისწინებინა მამულის შემოსავლიანობა. ილია ჭავჭავაძე თავის სიტყვაში ამბობდა: "დაფასება ბატონებო, ბანკისათვის ის არის, რაც ჰაერია ადამიანისათვის. მარტო პირუთენელს, მართალს და რიგიანს დაფასებას შეუძლიან ჩვენი ბანკის ფეხზედ დაყენება. ეგ არის ფესვი, რომელმაც უნდა გამოზარდოს ნაყოფი ჩვენის ბანკისა, ეგ არის ქვითძირი, რომელზედაც უნდა დამყარდეს ჩვენის ბანკის დღეგრძელობა და კეთილ-დღეობა, ეგ არის აღმადგი-

¹ "დროება", 1875, № 16.

² იქვე.

ნებელი ჩვენის მამულის დაცემულის ფასისა. ეგ არის მოციქული ჩვენისა და ბირჟის შუა, ეგ არის ბირჟის თავდები, რომ იმის ნდობას ჩვენგან არ ელაღატება, რომ მისგან მინდობილი ფული ჩვენზედ არ დაიკარგება. ეგ არის ამნევი და დამნევი ჩვენის ბანკის ბილეთის (ზაკლადნოი ლისტების) ფასისა".

მაგრამ ილია იმაშიც იყო დარწმუნებული, რომ "მარტო წესიერად და სასტიკად მოწყობილს დაფასებას შეუძლიან მოახდინოს, რომ ყველა უშიშრად მოენდოს ჩვენი ბანკის ბილეთებს, რომ ყველამ სასარგებლოდ დაისახოს მაგ ბილეთების ყიდვა, — ერთი სიტყვით, დაფასებაზედ არის დამყარებული ყოველივე ჩვენი იმედი, ყოველივე ჩვენი სასოება¹. ამგვარად, მინების სწორად შეფასებას ილია უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა საბანკო პოლიტიკის წარმატებით განხორციელების საქმეში.

ილია მართებულად შენიშნავდა, რომ საბანკო საქმიანობის წარმატება შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მინები შეფასდებოდა სასტიკი და რიგიანი წესდების საფუძველზე. 1875 წ. 3 თებერვლის კრებაზე, სადაც მინების შემფასებელი კომისია უნდა აერჩიათ, ილიამ დამსწრენი გააფრთხილა, რათა ამ კომისიას შეცდომაში არ შეეყვანა თავადაზნაურობა, ეხელმძღვანელა საზოგადოებრივი, ერის ინტერესებით, ვინაიდან შემფასებლებად საჭირო იყო სიმართლის მოყვარული, პირუთვნელი, კეთილსინდისიერი, მცოდნე, ჭკუა-გონება გახსნილი ადამიანების ამორჩევა. უნარიანი შემფასებლების ამორჩევა ბევრად დააჩქარებდა საქმის მსვლელობას, ბანკიდან ფულის დროულად გატანას. თუ არჩეული პირები თავიანთ მოვალეობას სათანადოდ ვერ შეასრულებდნენ, მაშინ საქმე შეფერხდებოდა. ილიამ შემდეგი სიტყვებით მიმართა თავადაზნაურობას: "ერთი სიტყვით, — დღეს რომ აქ სინდისს ელაღატოს, ელაღატება ჩვენს ბანკს, ელაღატება თავადაზნაურობას, ელაღატება ჩვენს საკუთარ თავს, ჩვენს საკუთარ ოჯახს, ჩვენს საკუთარს ცოლ-შვილს, ჩვენს მომავალს, ჩვენს იმედს, ჩვენს სასოებას და ამ მშვენიერ ქვეყანას, რომლის შვილობაც და ერთგულება ყველა ჩვენგანისათვის სასიქადულო უნდა იყოს. ნუ დავივინყებთ, რომ ჩვენ შთამომავალნი ვართ იმისთანა მამა პაპებისა, რომელთაც თავი შეუნირავეთ ამ ქვეყნისათვისა. ნუთუ ჩვენ იმათი შთამომავალნი, იმათი სისხლხორცნი მართლა ისე გავსწორდით მიწასთან, რომ სიმართლით

¹ "დროება", 1875, № 16.

კაცის ამორჩევაც აღარ შეგვიძლიან ქვეყნის საკეთილოთ?! ჩვენს მტერს ნუ დავანახებთ მაგისტანა მაგალითს და ჩვენს მოყვარეს ნუ წარუუკვეთთ ჩვენდამი სასოებას"!.

ამ ამაღელვებელმა სიტყვებმა თავადაზნაურობა დარაზმა ბანკისა და ილიას გარშემო. მისი ძლიერი და შთამაგონებელი ლოგიკის წყალობით შესაძლებელი გახდა ისეთი საჭირო დანესებულების დაარსება, როგორიც ბანკი იყო. დ. ყიფიანმა კი, რომელიც თავადაზნაურობის იდეოლოგი იყო, დიდი ავტორიტეტისა და თავადაზნაურობის წინაშე დამსახურების მიუხედავად, ვერ შეძლო საქმის ბოლომდე მიყვანა. ეს ფრიად ღირსშესანიშნავი ფაქტია, რომელიც ისტორიის თვალსაზრისით უნდა შეფასდეს, რათა კიდევ უფრო ნათელი გახდეს ილიას დამსახურება, მისი დიდი ალლო, გონებრივი გამჭრიახობა. ი. ჭავჭავაძეს, რომელიც თავადაზნაურთა კრებაზე გლეხებისათვის მიწების გამოსყიდვის გარეშე გადაცემას მოითხოვდა, რომელიც ხანჯლით განგმირვას გადაურჩა თავადაზნაურობის მხრით, ახლა ასეთ დიდ საპასუხისმგებლო საქმეს ანდობდნენ. ეს უეჭველად ღირსშესანიშნავი მოვლენაა ჩვენი ერის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და ილიას გამარჯვებაზე მეტყველებდა.

ილიამ იცოდა, რომ თავადაზნაურობა გვერდს ვერ აუვლიდა საბანკო პოლიტიკის კანონებს, განადგურების გზას დაადგებოდა. ილიამ თავისი გამჭრიახი გონებით თავადაზნაურობა გაიყოლია და მათ მიერ შეწირული ფულებით საზოგადოებისათვის სასარგებლო საქმეები მოაგვარა, რასაც თავადაზნაურობა თავისი ინიციატივით არასოდეს გააკეთებდა.

საბანკო პოლიტიკის გატარებას თავისი მოწინააღმდეგეებიც პყავდა, მათ შეგნებული ბრძოლა გამოუცხადეს ბანკის საქმიანობას, ყოველი ღონისძიებით ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ ბანკების ნორმალური ფუნქციონირებისათვის. ხალხის ფართო ფენებისათვის დიდი გამარჯვება იყო ბანკების, კერძოდ, თბილისის საადგილმამულო ბანკის დაარსება, რომელიც ხელს უმართავდა მსესხებლებს დაბალი სარგებლით. ვაჭარმევახშენი კი ხმას ავრცელებდნენ, თითქოს ბანკი "წელიწადში იმდენს სარგებელს იღებდეს, რომ თითოეული ჩვენგანი როგორც ჭირს, ისე უნდა ერიდებოდეს ამ ახალი ბანკისაგან სესხის აღებასაო"².

¹ "დროება", 1875, № 16.

² "დროება", 1875, № 31.

"დროება" განუმარტავდა მსესხებელს აღნიშნული აზრის უსაფუძვლობას და მიუთითებდა ბანკის წესდებაზე, სადაც დანვრილებით იყო გადმოცემული მსურველებისათვის გათვალისწინებული პირობები. "დროება" მიუთითებდა, რომ ბანკისაგან ფულის შეუზღუდველი რაოდენობით გამოტანის მთხოვნელთა საჩივრები უსაფუძვლო იყო, რადგან ბანკი ფინანსურად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ძლიერ მცირე თანხა ჰქონდა. ბანკი თვითონ სესხულობდა ფულს გირაოს ფურცლების გამოცემით, რომლებსაც ბანკისაგან ფულის მსესხებლები ან მათის თხოვნით თვითონ ბანკის გამგეობა ასალებდა. მაშასადამე, თუ ბანკი ფულის გასესხებისას დიდ სიფრთხილეს არ გამოიჩენდა, უეჭველია იმას ნდობა დაეკარგებოდა, მის გირაოს ფურცლებს ფასი დაუეწარებოდა, რითაც როგორც ბანკი ისე მსესხებლები დიდად დაზარალდებოდნენ.

საბანკო საქმიანობაში სიფრთხილე, პირველ რიგში, იმაში მდგომარეობდა, რომ ბანკს კანონიერი, განსაზღვრული და სინდისიანად დაფასებული უძრავი საკუთრება მიეღო გირაოში და იმდენი სესხი გაეცა, რომ თვითონ გირაოს წლიური შემოსავლისაგან მეტატონეს ადვილად შესძლებოდა ფულის გადახდა, თორემ, თითოეულმა ჩვენგანმა თუ მხოლოდ ისეთ ბანკებს მიემართეთ, რომელნიც გაჭირვების დროს გაუფრთხილებლად ფულს გვაძლევენ, მაშინ ჩვენი მამულები სულ იმ დიდი სესხის მომცემთა ხელში გადავა¹

ფულის გასესხებისას სიფხიზლის გამოჩენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მსესხებელს უკეთეს პირობებს უქმნიდა, შესაძლებლობას აძლევდა ყაირათიანად და დანიშნული მიზნით მოეხმარა სესხი. მამულის გასაუმჯობესებლად მსესხებელს დამატებით ეძლეოდა სესხი. "ერთის სიტყვით, ვისაც ჩვენი ბანკი მემამულეთათვის დამლუბველად მიაჩნია, იმათ ერთი უბრალო რამე ავიწყდებათ: სანამლავი მკურნალია, როცა მას ექიმი ზომიერად ნიშნავს და ავადმყოფიც ზომიერად მიიღებს. წინააღმდეგ შემთხვევაში სანამლავი თუ სიკვდილის არა ძლიერი ტანჯვის მიზეზი შეიქმნება უთუოდ. ასეა სასმელ-საჭმლისა და სხვა ყოვლისავე მოთხოვნილების დაკმაყოფილება. იმის გამო, რომ უძლებობა, მთვრალეობა და სანამლავი კაცის სიცოცხლის წამამწარებელი და მომსპობელია, ღვინისა და წამლის კეთებაზედ ხელი არავის აუღია. ეს უნდა გვახსოვდეს ჩვენ"².

¹ "დროება", 1875, № 3

² იქვე.

"დროების" ფურცლებზე ბანკის დამფასებელი კომისიის არჩევნებზე, ხელმძღვანელთა ღირსებასა და ნაკლზე მრავალი მასალა გამოქვეყნდა. ამ პუბლიკაციებში ხაზგასმითაა აღნიშნული შემფასებელთა დიდი პასუხისმგებლობა, რომელიც მათ ეკისრებოდათ როგორც ბანკის, ისე საზოგადოების, ერის წინაშე. ამასთან, გამოთქმული იყო უკმაყოფილება შემფასებელი კომისიის წევრების მიმართ, რომელთაც სათანადო ავტორიტეტი არ გააჩნდათ ხალხში. "დროების" პუბლიცისტების აზრით, გამოცდილება, პრაქტიკა დაამტკიცებდა, თუ ვის ხელშია სიმართლე. ერთ-ერთ კორესპონდენციაში ლაპარაკია ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის შემფასებელი კომისიის არჩევანზე. გამოთქმულია აზრი ამორჩეული კომისიის წევრების ზოგიერთ ნაკლზე. თავისთავად ცხადია, რომ კომისიის წევრად ყოფნა ბევრს სურდა, ძალღონეს არ იმუშრებდნენ თავიანთი მიზნის მისაღწევად.

შემფასებლებზე დამოკიდებული იყო ბანკის ბედ-ილბალი, ბანკს შესაძლებლობა ჰქონდა სამსაუხური გაენია ეროვნული საზოგადო ინტერესებისათვის. თუ ბანკის შემფასებლები კეთილსინდისიერად იმუშავებდნენ, მათგან შეფასებული მამულებიც გაუმჯობესდებოდა, მოგებასაც მიიღებდნენ და დანიშნულებისამებრ გაანაწილებდნენ, ხოლო შემფასებლების არასწორი, წინდაუხედავი მოქმედებით, ხალხი მეტად დაზარალდებოდა. "ღიახ, დამფასებლებო, — ნერდა "დროება", — ყოველს თქვენს ნაბიჯს ეს ყოველი პატიოსანი ადამიანის ღირსი თვისებანი უნდა მიუძღოდეს წინ. მიდგომით ერთი გოჯა ადგილის დაფასებაც ერთიორათ გავენბსთ, როგორც თქვენ, ისე ჩვენს ბანკს, — როგორც თქვენ თქვენს ტოლსა და ამხანაგებში დაჰკარგავთ ნდობას, ისე ჩვენი ბანკიც, უღირს მამულებზე სესხის გაცემით, დაჰკარგავს ნდობას თავის მოგვარე დანესებულეებში და ბირჟებზე. — ერთის სიტყვით, პირუთვნელი, მაღალი პატიოსნების მოქმედება უნდა მიუძღვოდეს ყოველს თქვენს ნაბიჯს. მაშინ ვიტყვით, რომ მართლა ღირსი დამფასებლები ამოურჩევიან, — წინააღმდეგ შემთხვევაში კი, რისიც ღირსი იქნებით, თუ რომ შუბლზე კანი ერთობ არ გაგმაგრებიან, თქვენც კარგად მიხვდებით!"¹.

ქართველი განმანათლებლების სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ისინი მთელი მონდომებით ეკიდებოდნენ მათზე დაკისრებულ მოვალეობას, არ ივინყებდნენ, რომ საზოგადო საქმეში პიროვნულ ინტერესებს დიდი ზიანის მოტანა შეეძლო.

¹ "დროება", 1875, № 82.

"დროების" პუბლიცისტები, რომელთა მოღვაწეობის ძირითადი მიზანი ხალხის სამსახური იყო, ყოველთვის ფხიზლად ადევნებდნენ თვალყურს მოვლენათა მსვლელობას, იმ წინააღმდეგობებს, რომლებიც წინ ელობებოდათ მათ, სათანადო ანალიზის გზით ცდილობდნენ თავი დაეღწიათ შექმნილი მდგომარეობისაგან. ზოგი რამ თვითონ მათზე იყო დამოკიდებული, ზოგიც სხვებზე, ამის შესაბამისად ისინი დასკვნებს აკეთებდნენ და თავიანთი სამოქმედო პროგრამით ხელმძღვანელობდნენ. "დროების" პუბლიცისტები თავიანთ ხალხს აცნობდნენ ცხოვრების საჭირობო საკითხებს, საზოგადოებას მოუწოდებდნენ აქტიური მონაწილეობა მიეღოთ ყველა სასარგებლო საქმიანობაში. იმდროინდელი პერიოდული გამოცემები მათ ხელში მძაფრ იარაღს წარმოადგენდა საზოგადოების კეთილდღეობისათვის ბრძოლაში.

ჟურნალ-გაზეთების მეშვეობით ქართველი განმანათლებლები ხალხს აცნობდნენ მათთვის საჭირო წამოწყებებს და ერისათვის თავდადებული ადამიანების პოპულარიზაციას ეწეოდნენ.

როგორც აღინიშნა, საადგილმამულო ბანკების განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შემფასებელი კომისიის სწორ და კეთილსინდისიერ მოქმედებას. პრესაში გამოჩნდა თბილისისა და ქუთაისის ბანკის შემფასებელი კომისიების მუშაობის ამსახველი მასალები, სადაც აღინიშნა, რომ შემფასებელი კომისია მამულებს უფრო მაღალ ფასებში აფასებდა, ვიდრე ეს მამულიდან შემოსავალს შეეფერებოდა. ამის თაობაზე ქუთაისის ბანკის გამგეობის თავმჯდომარემ ნ. ლოლობერიძემ გამოაქვეყნა წერილი "რომელი წესი მამულის დაფასებისა სჯობია თბილისის ბანკისა თუ ქუთაისისა?" აქ ის შეეცადა დაესაბუთებინა ქუთაისის ბანკის მიერ მამულების დაფასების წესის უპირატესობა. "თუმცა საზოგადოთ მამულის ფასი თანდათან იზრდება და არა კლებულობს, მაგრამ შესაძლებელია, სხვადასხვა გარემოების გამო, ამ ფასმა დაიწიოს. ამისათვის ბანკები მამულში მთელ მისს ფასს არ აძლევენ, არამედ 60%"¹

როგორც ნ. ლოლობერიძე აღნიშნავდა, ბანკი ცდილობდა სესხი ყოველთვის სიფხიზლით გაეცა, მას ყოველთვის მხედველობაში ჰქონდა მსესხებლებისა და ბანკის ინტერესების ერთიანობა, ურთიერთ ხელის შეწყობა. ბანკის ხელმძღვანელები ცდილობდნენ, ისეთი ოდენობით გაეცათ სესხი, რომ მეპატრონეს შეძლებოდა მამულის შემო-

¹ "დროება", 1880 № 73, იხ. აგრეთვე საქ. სსრ ცსა, ფ. 394, ან. 1, საქ. 1448, ფ. 7.

სავლიდან ბანკში შესატანი ნლიური გადასახადიც გადაეხადა და თვითონაც რაიმე ესარგებლა.

ამავე კორესპონდენციაში ხაზგასმულია, რომ ქუთაისის ბანკი ითვალისწინებდა თბილისის ბანკის მიერ მამულების შეფასების პრაქტიკას, პირველ ხანებში ქუთაისის ბანკიც იმ ნესით აფასებდა, როგორც თბილისისა, ე. ი. 10 წლის წმინდა შემოსავლის მიხედვით. მსესხებლებმა, რომლებმაც ბანკიდან ფულის გატანა მოისურვეს, სესხის გატანაზე უარი განაცხადეს მცირე ოდენობის გამო. "ბევრმა მსესხებელთაგანმა, — აღნიშნავდა კორესპონდენტი, — როგორც კი პრიკაზმა განაცხადა ფულის გაცემა ქუთაისის მამულების გირაოს ქვეშ, მაშინვე ჩვენი ბანკი მიატოვეს და თავისი მამულები გადაიტანეს პრიკაზში, სადაც მათ ბევრად უფრო მეტი ფული მისცეს"

ბანკის მმართველობა ცხადად ხედავდა, რომ მეტი სესხის გაცემა შეიძლებოდა და ეს სასარგებლოც იქნებოდა როგორც ბანკისათვის, ის მსესხებლებისათვის, მაგრამ ინსტრუქციის მიხედვით შეუძლებელი იყო მეტის გაცემა. ამიტომ ბანკის მმართველობამ საზოგადო კრებას სთხოვა მამულების დაფასების ძველი წესის შეცვლა. ამ კრებამ 1880 წლის მაისში თანხმობა განაცხადა და დაამტკიცა ახალი წესი, რომელსაც წინანდელ წესთან შედარებით დიდი უპირატესობა ჰქონდა. ამ გარემოებამ დიდი გავლენა იქონია მამულების დაგირავების მსვლელობაზე, იმატა მამულების დაგირავებამ, რამაც დაამტკიცა ძველი წესის ნაკლოვანება და ახალი წესის უპირატესობა.

ნ. ლოლობერიძეს მიაჩნდა, რომ ქუთაისის ბანკის საქმიანობაში ყველაფერი რიგზე როდი იყო. "არამც თუ ჩვენში, არამედ მთელ რუსეთში საადგილმამულო ბანკი ახალი საქმეა, რომელიც ბევრს გვარს სჯას, გამოკვლევას და დამუშავებას თხოულობს. ამასთანავე დიდათ სასურველია, რომ ჩვენმა საზოგადოებამაც ჯეროვნად გაიცნოს თავიანთი ბანკების წესები, მათი ახლანდელი მდგომარეობა და იმედი მომავალზედ. ამ მიზეზებისა გამო ჩვენ ყოველთვის დიდი სიხარულით მზათა ვართ, რამდენადაც დრო, საგნის ცოდნა და გამოცდილება ნებას მოგვცემს, მონანილეობა მივიღოთ იმ საგნების განხილვაში და განსჯაში, რომელნიც ჩვენს ლიტერატურაში აღძრული და დადგენილი იქმნებიან შესახებ ჩვენი ორის საადგილ-მამულო ბანკებისა".¹

რეფორმისშემდგომი პერიოდის საქართველოს ეკონომიკური გან-

¹ "დროება", 1880, № 73.

ვითარება რთული და მრავალმხრივი იყო. ბატონყმობის მძიმე გამოწვევები, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა გარკვეულ ჩარჩოებში აყენებდა ბანკის ხელმძღვანელობას. საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარებას აფერხებდა ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა. მეტროპოლიები კაპიტალიზმის განვითარებას სწორედ კოლონიური პოლიტიკის მეშვეობით აბრკოლებდნენ, თუმცა კაპიტალიზმის საერთო ფერხულში საქართველოც იყო ჩაბმული. ამ გარემოებას თავისი დალი უნდა დაესვა საბანკო პოლიტიკის გატარებაზე. ამდენად, საფიქრებელია, რომ ბანკის მოქმედებას, მისი შემოქმედებითი ძალების გამოყენებას ახალი ხელშემშლელი გარემოება აბრკოლებდა, ართულებდა. ბევრი რამ ჯერ კიდევ, გამოუცდელობის, პრაქტიკის უქონლობის გამო, ბურჟსით იყო მოცული. საჭირო იყო დრო, რათა საბოლოოდ საქმეში გარკვეულიყვნენ.

ქუთაისის ბანკის ხელმძღვანელობა აღაშფოთა იმ ხმებმა, თითქოს ბანკს გასასესხებელი ფული არ გააჩნდა და 1878 წელს თავისი საქმიანობა ზარალით დაამთავრა.

საადგილმამულო ბანკების საკრედიტო ოპერაციების შეზღუდვა გამოწვეული იყო იმით, რომ ამ დროისათვის საქართველოს საადგილმამულო ბანკების გირავნობის ფურცლებს ნაკლებად იცნობდნენ და ჯერ კიდევ ვერ ენდობოდნენ. ფინანსთა სამინისტრო ეჭვის თვალთ უყურებდა საქართველოს საადგილმამულო ბანკებს. შემდგომში, როცა საადგილმამულო ბანკებმა, განსაკუთრებით თბილისის საადგილმამულო ბანკმა, ბირჟაზე სათანადო ავტორიტეტი და ნდობა მოიპოვა, ეს შეზღუდვები მოიხსნა.

1881 წელს 17 თებერვლიდან ბანკის ახალი წესდებით თბილისის საადგილმამულო ბანკს ნება დაერთო, დაგირავებული მამულების ურთიერთთავებობაზე გადასვლასთან დაკავშირებით, განუსაზღვრელი რაოდენობით გამოეშვა გირავნობის ფურცლები, თბილისის გუბერნიის გარდა, გაეცა ერევნის, ბაქოს, განჯისა და ქუთაისის გუბერნიებშიც. 1891 წელს ბანკის მოქმედების არეში ჩაერთო ქ. ბათუმიც¹.

უფრო ადრე, 1879 წელს ქუთაისის ბანკმა აღძრა საკითხი თბილისის გუბერნიაზე სესხის გაცემის უფლების შესახებ. ქუთაისის საადგილმამულო ბანკს, რომელსაც თბილისის ბანკთან შედარებით 3-ჯერ მეტი სესხის გაცემის უფლება ჰქონდა, სესხის ოპერაციების ჩატა-

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ან. 1, ს. 1448, ფ. 3.

რება უჭირდა, რამდენადაც დასავლეთ საქართველოში კერძო მესაკუთრულ მიწებს თითქმის სრულებით არ გააჩნდა დამადასტურებელი დოკუმენტაცია. ქუთაისის ბანკის გამგეობამ, სანამ საკითხს ფინანსთა სამინისტროს წინაშე აღძრავდა, შეკითხვით მიმართა თბილისის ბანკის გამგეობას — ხომ არაფერი ექნებოდა საწინააღმდეგო თბილისის საადგილმამულო ბანკს თბილისის გუბერნიაზე გაეერცვლებინათ ქუთაისის ბანკის უფლებები, ან ხომ არ იქნებოდა ეს საზოგადო საქმისათვის საზიანო კონკურენცია. ილია ჭავჭავაძემ, გამგეობის სახელით კმაყოფილება გამოთქვა ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის გადანყვეტილების გამო და აღნიშნა, რომ როგორც თბილისის, ისე ქუთაისის საადგილმამულო ბანკები ერთი ტიპის საკრედიტო დაწესებულებებია, ერთსა და იმავე მიზნისათვის, კერძოდ, საზოგადოებრივი ინტერესების დაცვისათვის დაარსებულნი და მათ შორის შეუძლებელია საზიანო კონკურენციას ჰქონდეს ადგილიო¹.

ი. ჭავჭავაძე ამ შემთხვევაში საკითხს კონკრეტულ-ისტორიული ვითარებით ხსნიდა, კერძოდ, მან კარგად იცოდა, რომ ქუთაისის საადგილმამულო ბანკს იმაზე მეტი თანხა გააჩნდა, ვიდრე მასზე მოთხოვნილება იყო, რის გამოც შეუძლებელი ხდებოდა უფრო მიზანშეწონილად და სარფიანად გამოეყენებინათ ბანკის რესურსები. უნდა აღინიშნოს, რომ ქუთაისის გუბერნიაში სასესხო ოპერაციების გაფართოებას წინ ელობებოდა ის გარემოება, რომ ადგილ-მამულების გამიჯვნის საქმე გაცილებით უარეს მდგომარეობაში იყო, ვიდრე თბილისის გუბერნიაში: "თბილისის გუბერნიის მიწის მეპატრონენი, თუმც უფრო ბედნიერნი არიან იმერეთისაზე იმ შემთხვევით, რომ ბევრს ამათგან ადგილ-მამული გამიჯნული აქვს, მაშასადამე, თავიანთი საკუთრება ცნობაში მოყვანილი და საჭირო დოკუმენტებითაც შეიარაღებული, მაგრამ სანამ ისინი ამისთანა სესხის აღებას მოახერხებდნენ, ბევრი წვალება, ვაი ვაგლახი და, ამას ვინ დასდევს, ხარჯიც უნდა გაენიათ.

დამგირავებელი ვალდებული იყო, რომ კუთვნილების სხვა დამამტკიცებელ საბუთებთან, უფროსის ნოტარიუსისაგან გირაოს მოწმობა აეღო, ურომლისოდაც მამულის დაგირავება არ შეეძლო. ამ გირაოს მოწმობის აღებას, თავისი ხარჯი, გარდასახადი აქვს, თუმცა მით და არა მანეთობით².

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9618, ფ. 1.

² "დროება", 1876 №11.

აღნიშნულის გამო ილიამ თანხმობა განაცხადა ქუთაისის ბანკის ფულები გაეცრელებინათ თბილისის გუბერნიაში. ზემოთ ჩამოთვლილ გარემოებებს თავისი გავლენა უნდა მოეხდინა ბანკის საქმიანობაზე, მისი პოლიტიკის რეალიზაციაზე. აღსანიშნავია კიდევ ერთი მეტად სავალალო მდგომარეობა, რაც ბანკების საქმიანობას აფერხებდა. კერძოდ, ეს იყო რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წწ. ომი. ომმა დიდი სახსრები მოითხოვა სამხედრო მრეწველობისათვის, ჯარის შენახვისათვის. ბანკებისათვის დადგა ხანგძლივი დეპრესიის წლები¹.

ს. მესხი წერდა: "მძიმე დრო არის ახლანდელი დრო ბანკებისათვის. ერთის მხრით, ომიანობის გამო, ყოველგვარი წარმოება, ოპერაციები ბანკებისა ერთობ შემცირებულია; ვაჭრობა და ალებ-მიცემა ისე ცხოველად ვერ წავა ომიანობის დროს, როგორც მშვიდობიანობაში, ფულები ბლომათ გროვდება ამის გამო ბანკებში, წამლები არავინ არის; მეორეს მხრით, ამავე ომის წყალობით, რუსეთის ფულს და აგრეთვე ამ ფულის სამაგიეროთ ბანკებისაგან გამოცემულ სხვა და სხვა "სარგებლიან ქაღალდებს" — გირაოს ფურცლებს, ობლიგაციებს, ბილეთებს, და სხვ. ფასი დაუზარდა.

მხოლოდ ნამდვილ ფულს — ოქროს და ვერცხლს — ემატება ახლა ფასი, სხვა ყველა ბილეთებს კი ფასი თანადათან აკლდებათ"².

ცხადია, ომიანობის პირობებში შეუძლებელი იყო საბანკო ოპერაციების ნორმალური, შეუფერხებელი წარმოება. იმატა ბანკზე დაცემის ფაქტებმა, რაც კიდევ უფრო აძლიერებდა ბანკებისადმი მსესხებელთა უნდობლობას. ს. მესხი მოითხოვდა მტკიცე ანგარიში ჩაებარებიანთ ბანკის ხელმძღვანელობას.

თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკების ანგარიშებში მოცემულია რუსეთ-თურქეთის ომისდროინდელი საბანკო ოპერაციების დახასიათება, აქ აღწერილია, თუ რა უარყოფით ზემოქმედებას ახდენდა შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობა ბანკების საქმიანობაზე, 1877 წლის ანგარიშში ვკითხულობთ: "პოლიტიკური ვითარების საგანგაშო მდგომარეობის გამო, საანგარიშო წელი წარმოადგენდა არახელსაყრელ პერიოდს საერთოდ საბანკო ოპერაციებისათვის. ამ საგანგაშო მდგომარეობას, რომელიც ჯერ კიდევ საანგარიშო წლის დადგომამდე დაიწყო, თანდათან ძლიერდებოდა

¹ Ф. Гильши. Русские коммерческие банки. Москва, 1948, стр. 43.

² "დროება", 1878 № 80.

და ძლიერდება ახლაც, რასაც არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა ჩვენი ბანკის ოპერაციებზედაც, საერთოდ ბირჟაზე, და განსაკუთრებით რუსეთის ბირჟაზე. პროცენტებიანი ქაღალდების კურსის დაცემის გამო ბანკის გამგეობამ საჭროდ ჩათვალა სესხის გაცემის შეზღუდვის სახით შეემცირებინა ოპერაციების ფარგლები. ჯერ კიდევ საანგარიშო წლის აპრილის თვიდან ბანკის გამგეობამ მიიღო ზომები ამ მიზნის მისაღწევად, ხოლო წლის ნახევრიდან თითქმის სრულებით შეწყვიტა გრძელვადიანი კრედიტის გაცემა¹.

თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკებში დიდი სიძნელეები წარმოიშვა, მაგრამ ქართველი პროგრესული საზოგადოებრიობა გულს არ იტეხდა და კიდევ უფრო მეტი მონდომებით ეკიდებოდა ბანკის საქმიანობას.

საადგილმამულო ბანკების საქმიანობაში პერიოდულად ადგილი ჰქონდა როგორც წარმატებებს, ისე წარუმატებლობასაც, რაც პირველ რიგში ქვეყანაში შექმნილი კონკრეტული ვითარებით აიხსნება. საქართველო რუსეთის მფლობელობაში იყო და რუსეთის ეკონომიკურ მდგომარეობას თავისი დალი უნდა დაესვა საქართველოს ეკონომიკურ განვითარებაზე. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა 1880—1885 წწ. რუსეთის საკრედიტო სისტემაში, რაც იმაში გამოიხატა, რომ გართულდა და შენელდა გირავენობის ფურცლების მოძრაობა, მათზე მოთხოვნა. გირავენობის ფურცლების ფასი დაეცა. 1882 წელს თბილისში ამიერკავკასიის სამეფისნაცვლოს გაუქმებისა და სხვა ადმინისტრაციული გარდაქმნების შესახებ გავრცელებულმა ხმებმა დიდი ზემოქმედება მოახდინა საადგილმამულო ბანკების მდგომარეობაზე, შეარყია მათი ფინანსური მდგომარეობა. მარტო თბილისის მამულების ფასი თითქმის 20 პროცენტით დაეცა².

მამულების ფასის ოცი პროცენტით დაცემა დიდი დარტყმა იყო თბილისის საადგილმამულო ბანკისათვის. მომდევნო წელს მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა. შექმნილმა მძიმე ფინანსურმა მდგომარეობამ მსესხებლებში პანიკა გამოიწვია. ბანკის გამგეობა ყოველ ღონეს ხმარობდა მდგომარეობის სტაბილურობისათვის, მაგრამ ამაოდ. თბილისის საადგილმამულო ბანკის 1883 წლის გამგეობის მოხსენებაში ნათქვამია: საადგილმამულო კრედიტს ჩვენი ბანკის არსებობის

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 26, ფ. 2.

² საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9655, ფ. 2.

მთელი ცხრა წლის მანძილზე ჩვენს მხარეში არ განუცდია ისეთი მძიმე დარტყმა, როგორც საანგარიშო 1883 წელს¹.

1882—1883 წლებში შექმნილი სიძნელეები იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ღრმა კვალი დააჩინა რუსეთისა და საქართველოს საკრედიტო სისტემის მთელ საქმიანობას. მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა 1884 წელს. ამდენად ბანკის გამგეობა იძულებული შეიქმნა ბანკის მთელი მოგება ზარალის ასანაზღაურებლად გამოეყენებინა. მამულების ფასი საგრძნობლად დაეცა, ცხადია, ვალის დროულად გადაუხდელობის გამო ბანკებში დარჩენილი მამულების რეალიზაციით ბანკებმა 192524 მანეთი იზარალა. ბანკის გამგეობა იძულებული გახდა გამოეყენებინა საქველმოქმედო მიზნებისათვის გადადებული 3260 მანეთი და 1170 მანეთი ექსტრაორდინალური თანხიდან.

როგორც ვხედავთ, 1884 წელს ბანკი მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ხოლო ამ მდგომარეობიდან თავის დაღწევა სერიოზულ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. კერძოდ, საქართველოში შექმნილი გარემოება რუსეთში საკრედიტო სისტემის სერიოზული კრიზისის თავისებურ გამოვლენას წარმოადგენდა. რუსეთის ბანკებს მანევრირების გაცილებით მეტი შესაძლებლობა გააჩნდა, ვიდრე საქართველოს საადგილმამულო ბანკებს. საკრედიტო სისტემაში შექმნილი მძიმე მდგომარეობა ხალხისათვის ცნობილი გახდა, რაც გირავნობის ფურცლების ფასის მოძრაობით გამოიხატა, რაც შეეხება საკრედიტო საქმიანობის სტაბილურობას, იგი თანდათანობითი პროცესია, ადამიანები მას მხოლოდ მაშინ აღიქვამენ, როცა შედეგი ნათელი და აშკარაა. მსესხებლები საკრედიტო საქმიანობის სტაბილურობაზე მხოლოდ ზეპირ სიტყვებს როდი უჯერებენ, ისინი ფაქტებით ამონებენ მას. ამიტომ, საქართველოსათვის განსაკუთრებით მძიმე იყო შექმნილი ვითარება.

თბილისის საადგილმამულო ბანკის საქმიანობაზე დიდი გავლენა მოახდინა საქართველოს ტერიტორიიდან ჯარების გაყვანამ. შტატების მკვეთრმა შემცირებამ ვაჭრობის მოდუნება გამოიწვია, რამაც მნიშვნელოვნად დასცა ფასები, შემცირდა შემოსავალი მამულებიდან, ხოლო ზოგან მთლიანად შეწყდა².

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9728, ფ. 1.

² საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9675, ფ. 2.

შექმნილმა ვითარებამ დიდი გავლენა მოახდინა ბაზრის კონიუნქტურაზე, შემცირდა ვაჭრობის ბრუნვა, განსაკუთრებით სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე დაეცა ფასები. ამან კი თავის მხრივ შეაფერხა სოფლის მამულების გასაღება. მაგრამ ბაქო-ბათუმის რკინიგზამ ხელი შეუწყო ვაჭრობის გამოცოცხლებას. თბილისის ბაზრებს მეზობელი ადგილებიდან დიდძალი სოფლის მეურნეობის პროდუქტები მიიწვდა. ამ გარემოებამ კიდევ უფრო იმოქმედა სოფლის მეურნეობის პროდუქტების ფასების დაცემაზე. ასე მაგალითად, ერთი ფუთი ხორბლის ფასი 1882 წელს 80 კაპიკიდან 1 მანეთამდე აღწევდა, 1884 წელს კი დაეცა 35-45 კაპიკამდე, ე.ი. შემცირდა ორჯერ და კიდევ მეტად¹.

სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე, განსაკუთრებით ხორბალსა და ღვინოზე ფასების დაცემამ კიდევ უფრო გაართულა საადგილმამულო ბანკების მდგომარეობა. მამულების ფასები მკვეთრად დაეცა, ვალებს დროზე ვერ ისტუმრებდნენ, ამიტომ მამულებს ვერ იხსნიდნენ და 1883—1884 წწ. ბანკზე დარჩენილი მამულების რაოდენობა გაიზარდა. აღნიშნულ წლებში ბანკის განკარგულებაში დარჩა ქალაქის 17 და სოფლის 10 მამული, რომელთა რეალიზაციით ბანკმა დიდი ზარალი განიცადა. 1885 წლის 1 იანვრისათვის, ე.ი. ბანკის არსებობის 10 წლის მანძილზე თბილისის საადგილმამულო ბანკის მიერ საჯაროდ გაიყიდა 130 მამული. გირაოში მიღებული მამულების 15,7 პროცენტი, მათ შორის 69 ქალაქის და 61 სოფლის მამული.

1883—1884 წწ. განსაკუთრებით ინტენსიურად იყიდებოდა ბანკზე დარჩენილი მამულები საჯარო სავაჭრო წესით, რაც შექმნილი მძიმე ეკონომიკური მდგომარეობით უნდა აიხსნას. სწორედ ამ წლებში ბევრი იყო ისეთი მსესხებელი, რომელმაც ვერ შეძლო დაგირავებული მამულების გამოხსნა. კერძოდ, აღნიშნულ წლებში საჯარო ვაჭრობის წესით გაიყიდა 83 მამული, რაც მთელი დაგირავებული მამულების 10 პროცენტზე მეტი იყო².

"დროებაში" გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ კორესპონდენციაში გულისტკივილით აღნიშნავენ: "ვაჭრელებული განცხადებები ჩვენი საადგილმამულო ბანკებისა, რომელნიც წელიწადში ორჯერ ავსებენ ჩვენის ადგილობრივი გაზეთების მეოთხე გვერდებს, მჭერმეტყვე-

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9675, ფ. 4.

² საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9675, ფ. 4—6.

ლურად აღიარებენ იმ ფაქტს, რომ მამულის პატრონებს უჭირდებოდა ბანკის ჯეროვანი გარდასახადის მიცემა და ბევრს მათაგანს, რომ იტყვიან, სწორედ სული კბილით უჭირავს.

მიზეზი ამ გვარი სამნუხარო მოვლენისა ბევრ-გვარია. დასამალავი არ არის, რომ, თუმცა ინსტრუქციის ძალით, როგორც სოფლის მამულზედ, ისე ქალაქისაზედ სესხი შემოსავლის კვალობაზედ უნდა გაიცეს, მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში შემოსავალი გარდამეტებით არის ნაანგარიშევი და მამული, თუმცა ღირებულებითა ღირს, მაგრამ შემოსავალი კი ამის შესაფერი არ შემოაქვს. ეს უფრო ადვილი შესამჩნევია იმერეთში, სადაც ერთი ქცევა მინა ხშირად 300—400 მანეთი ღირს, თუმცა წელიწადში რამოდენიმე კოდი სიმინდის მეტს არ იძლევა, რაც სრულიად არ შეადგენს კანონიერ სარგებელს მამულის ღირებული ფასისას. ხანდისხან ბანკებმა მტკიცედ არ იხელმძღვანელეს ინსტრუქციით და გასცეს ფული ღირებულობის კვალობაზედ და არა შემოსავალზე. ეს არის უმთავრესი მიზეზი, რომელიც აძნელებს მსესხებლების ერთი ნაწილის მდგომარეობას¹.

დაგირავებული მამულების დახსნის აუცილებელი პირობა იყო მამულის შემოსავლიანობა, რომელსაც სარგებელიც უნდა გადაეხადა და თავნიც, ამასთან გარკვეული სარგებლობა უნდა მოეტანა მინის მეპატრონისათვის. სინამდვილეში შემოსავალი ყოველთვის როდი ყოფნიდა გადასახადებს. მამულის შემოსავალს მისი მეპატრონე ნაწილ-ნაწილ იღებდა და სანამ მეორე ნახევარს აიღებდა პირველი უკვე დახარჯული ჰქონდა, ბანკი კი თავისას თხოულობდა. "და აი, როდესაც მოდის დღე განკითხვისა, მამულის პატრონს აკლდება სულ უბრალო რამ, ასი-ორასი მანეთი, რომელსაც, რასაკვირველია, ადვილად სესხულობს; მაგრამ შემდეგ გარდასახადისათვის იგი უარესს მდგომარეობაში ვარდება, იმან არამც თუ უნდა ვადაზედ მოამზადოს ბანკის ჩვეულებრივი გარდასახადი, რომელიც მაჯის ცემასაკნით თავის დანიშნულ დროს არ გადააცილებს, ისიც უნდა გადაიხადოს, რაც ექვსის თვის წინათ სხვისაგან ისესხა გადასახადის შესავსებად და აი თვით შემოსავლიანის მამულის პატრონსაც უჭირდება თანდათან ამისთანა ტვირთის ზიდვა და თავის მსაზრდოებელს საჩაქუროდ უხდის საქმეს"².

¹ "დროება", 1884, № 165.

² იქვე.

ადგილმამულების საეაჭრო ნესით რეალიზაციის გახშირება განაპირობა მემამულეების დაუდევრობამ, რადგან ისინი სესხს დანიშნულებისამებრ არ იყენებდნენ. მამულების შენარჩუნებისათვის კი აუცილებელი იყო ყოველი კაპიკის მომჭირნეობით ხარჯვა. მაგრამ ყველა როდი ახერხებდა მამულების გირავნობის ქვეშ მიღებული სესხის ყაირათინად გამოყენებას, რის გამოც მათი მამულები საჯარო ნესით იყიდებოდა.

მამულების, მიწების საჯაროდ გაყიდვის დროს საჭირო იყო დიდი მამული მთელი სოფლისათვის გადაეცათ საერთო სარგებლობაში, ან წვრილწვრილად დაენაწილებინათ და ისე მიეყიდათ გლეხკაცობისათვის. "დროების" აზრით, ასეთი ღონისძიების გატარება სასარგებლო იქნებოდა როგორც გლეხკაცობისათვის და თვითონ დიდი მამულის პატრონისათვის, ისე მთელი სახელმწიფოსათვის. ყველანი მოგებულნი დარჩებოდნენ, გარდა იმ პირებისა, რომლებიც ყველგან სადალალს საქმეს ეძებდნენ და მამულებს მხოლოდ გამორჩენისათვის ყიდულობდნენ, ტყავს აძრობდნენ მყიდველებს.

დიდი გამჭრიახი გონების მიუხედავად, ილიამ ვერ შეძლო თბილისის საადგილმამულო ბანკი გადაერჩინა იმ დარტყმისაგან, რომელიც საბანკო სისტემამ 80-იანი წლების დასაწყისში განიცადა. კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა ქუთაისის გუბერნიის საადგილმამულო ბანკი, რომელსაც ბესარიონ ლოლობერიძის შემდეგ, 1879 წლიდან 1883 წლამდე, ნიკო ლოლობერიძე თავმჯდომარეობდა. ხშირად გაისმოდა საყვედურები ქუთაისის ბანკის შემფასებელი კომისიის მიმართ. ლოლობერიძის თავმჯდომარეობის პერიოდში ქუთაისის საადგილმამულო ბანკს ჯერ კიდევ არ სჭირდებოდა გირავნობის ფურცლების გამოშვება. გამგეობას უფლება არ ჰქონდა დიდი რაოდენობის სესხები გაეცა ქალაქის მამულებზე.

1876—1883 წლებში ქუთაისის ბანკში დაგირავებულ 17,220 მამულზე 195,800 მანეთი სესხი გაიცა. ამასთან, მკვეთრად შემცირდა სოფლის მამულების დაგირავება, რაზეც მეტყველებს ის, რომ 1883 წ. ბანკში დაგირავებული მამულების რაოდენობამ 162 დეს. შეადგინა. საქმე იქამდე მივიდა, რომ 1883 წელს ფინანსთა სამინისტრომ ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის გამგეობას უნდობლობა გამოუცხადა და სესხის გაცემა სრულიად აუკრძალა.

"დროება" აღნიშნავდა, რომ ქუთაისის სათავადაზნაურო ბანკის საქმიანობა დაარსების დღიდან უთავბოლო იყო, თითქმის წლის

განმავლობაში სესხი არ გაუციათ: "საზოგადოების ერთი ნაწილი ბანკის ამგვარ მდგომარეობას აქამდის აბრალებდა ბ. ლოლობერიძეს"¹.

ქუთაისის ბანკის გამგეობის თავმჯდომარედ დ. დადიანის არჩევის შემდეგ მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა. მცირე პერიოდის მანძილზე ბ. ლოლობერიძე საფიცრად გაუხდა საზოგადოებას. მართალია, ნახევარი წლის განმავლობაში ძნელი იყო საბანკო საქმიანობის მოწესრიგება, მაგრამ ეს დრო საკმარისი იყო დ. დადიანის ადმინისტრაციული ნიჭის გამოსამჟღავნებლად. ბანკის ხელმძღვანელობის საქმიანობაში მრავალი უნესობანი აღინიშნა, რამაც თავი იჩინა ბანკის ფინანსურ მდგომარეობაში.

"დროება", წერდა, რომ "უფულობის გამო ამ უკანასკნელ დროში ბანკს ძლიერ ბევრი მამულები რჩება, მაგრამ, ვაი ამისთანა დარჩენას. თამამად შემძლია ესტევა, რომ ამ მამულების დარჩენით ბანკს ჯერჯერობით დიდ-ძალი ზარალი აქვს არა თუ იმიტომ, რომ ამ მამულებს არ შეეძლო ჯეროვანი სარგებლის შემოტანა და მით ნაწილ-ნაწილ ბანკის ვალის გასტუმრება, არა, იმიტომ რომ ჩვენი ბანკის მმართველობა ძლიერ გულ-გრილად უყურებს ამ საქმეს და სრულიადაც არ ინუხებს თავს იმაზედ, რომ გამოიგონოს რამე საშუალება ამ მამულების მოვლის შესახებ"².

"დროების" ფურცლებზე აისახა 80-იანი წლების დასაწყისის საკრედიტო სისტემის კრიზისი არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ რუსეთის იმპერიაში. კერძოდ, ერთ-ერთ კორესპონდენციაში ალექსი კვალიაშვილი აღნიშნავს: "საზოგადო მიზეზები მთელი იმპერიისა იმისთანები ყოფილან რომ შეუმცირებიათ ნდობა ბანკებისადმი, დაუფოლებიათ გირავნობის ფურცლები. სწორე და უტყუარია ეს მიზეზები, მაგრამ... მაგარი ეს არის, რომ ბანკისადმი უნდობლობა და გირავნობის ფურცლების დაფოლება არ მოახდენს ბანკის კრიზისსა, მდგომარეობის საშიშარს წამსა; ამ სნეულებას დიდხანს გაუძლებს ბანკი, რომელიც ჩვენი ბანკისათვის მოწყობილია, — მხოლოდ კი მოზარდობას შეაყენებს. ჯერ ყელში ესა გვაქვს გაჩხირული, რომ მოგირავნეებს აღარ შემოაქვთ წლიური საძღვევი; საშიშიც ეს არის და ძალაც აქ უნდა მოვიტანოთ... ამას მხოლოდ იმათ ვეუბნები, ვინც საფუძვლიანად იცის ჩვენი ბანკის მოწყობა და მისი წარმოების ძარღვები"³.

¹ "დროება", 1884, № 258.

² იქვე.

³ "დროება", 1883, № 175.

ა. კვალიაშვილის აზრით, ბანკის საქმიანობას განსაზღვრავდა, პირველ რიგში, შექმნილი მდგომარეობა და არა დავით ერისთავი. ბანკის საქმეებზე მსჯელობისას უმჯობესი იყო უფრო შინაარსისათვის მიექციათ ყურადღება, ვიდრე ფორმისათვის. ისინი თვლიდნენ, რომ დავით ერისთავი და სხვები ისე არ ავნებდნენ ბანკს, როგორც თავისი შინაგანი სნეულება, რადგან ცილის ნაშემის ძალას ასუსტებს ყველაფრის მცველი დროთა მსვლელობა და სნეულებას კი უფრო აძლიერებს, მეტადრე თავ-მინებებულს სნეულებას, ზოგჯერ თუ "თქმითაც დამავდების", უფრო ხშირად "თქმა სჯობს არა თქმასა", და ბანკის საქმეში ხომ მეტადრე, იმ საქმეში, სადაც მუდამ ხელში გვიჭირავს ყოველად მაცდური ფული.

როგორც ა. კვალიაშვილი ფიქრობდა, საბანკო პოლიტიკა მოითხოვდა ძლიერ მხნეობას, მუდამ მეთვალყურეობას და სასტიკ პირუთვნელობას. თავადაზნაურობა კი სრულიად სანინააღმდეგოს აკეთებდა¹.

"დროების" ფურცლებზე გამოქვეყნდა ა. კვალიაშვილის სტატიებისადმი მიძღვნილი კრიტიკული წერილები, სადაც ხაზგასმით აღინიშნა, რომ ბანკის უმთავრესი ნაკლი არამომჭირნეობა იყო, რომ მამულის შემოსავლიდან კი არ ცდილობდნენ ვალის დროულად გადახდას, არამედ, სხვა მიზნებისთვის იყენებდნენ ფულს, რაც მძიმე ტვირთად აწვა მსესხებლებს.

"დროების" პუბლიცისტები კარგად ხედავდნენ, რომ 80-იანი წლების დასაწყისის საკრედიტო სისტემის კრიზისმა დიდი ზიანი მიაყენა საადგილმამულო ბანკების საქმიანობას, ერის საზოგადო საქმეს. "ბანკის მოქმედება ეხლა მხოლოდ სარგებლის ალებაა, წელიწადში ორჯერ ვადაგატარებულ მამულებზე ვაჭრობის დანიშვნა და წელიწადში ორჯერვე ტირაჟის წარმოებაა"².

ქართული პროგრესული ინტელიგენცია ყოველნაირად ცდილობდა ბანკიდან ნასესხები ფული მიზნობრივად დაეხარჯათ. საკითხის შესასწავლად მათ კომისია გამოყვეს. კომისიას დაუდგენია, რომ ბანკიდან აღებული ფული "მამულის გაუმჯობესებას არ ხმარდებაო".

თავადაზნაურობის მიერ ბანკიდან გატანილი ფულების გამოყენების შესახებ "დროება" წერდა: "ჩვენი თავადაზნაურობა, ამ

¹ "დროება", 1883, № 175.

² "დროება", 1883, № 104.

ბანკებიდან ფულის ამღებნი, ისეთ მდგომარეობაში არიან ამჟამად ჩავარდნილნი, რომ ათასში ერთს არ შეუძლია, მართლა ნამდვილად იმ ადგილ-მამულს მოახმაროს ბანკიდან ნასესხები ფული, რომლის გირაოთაც სესხულობს და რომლის შემუშავების გასაუმჯობესებლადაც ვარდება ვალში. ათასში ერთი არ აძლევს ბანკიდან აღებულ ფულს თავის ნამდვილ დანიშნულებას; დანარჩენი ან ძველ ვალებს იხდიან ამ ნასესხებ ფულით, ან ახალ ქეიფებს ენევიან¹.

უფრო მოგვიანებით, 1885 წლის დასაწყისში კი "დროება" კვლავ აღნიშნავდა, რომ ბანკებიდან აღებული ფული მოვალეებმა ან უსარგებლოდ გაფლანგეს, ან იმით კერძო ვალები გაისტუმრეს, ასე რომ ხელში არაფერი არ შერჩათ და ვერც მამული გააუმჯობესეს და "ყოველ ექვს თვეს კი, საათის მეხანიზმის სისწორესავით, ბანკები თავისას თხოულობენ. ამგვარმა მდგომარეობამ გამოიწვია გოდება მემამულეთა"².

მოვლენათა მსვლელობამ თავადაზნაურული მინათმფლობელობის რღვევა და კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარება გამოიწვია. სოფლად თანდათანობით კულაკური მეურნეობა იკიდებდა ფეხს, რაც ხელს უწყობდა ახალი ნყობილების განმტკიცებას.

დ) ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკების შესახებ და საბანკო ოპოზიცია

ქართველი განმანათლებლები გულისტკივილით აღნიშნავდნენ, რომ პირველ ხანებში ბანკების საქმიანობას თითო-ოროლა გამოჩენილი კაცი ადევნებდა თვალყურს და ბევრმა კი მიივიწყა, ზოგიერთი კი ყოველ ღონეს ხმარობდა წამოწყებული საქმის ჩასაშლელად. მაგრამ პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენციას იმედი ჰქონდა, რომ საბანკო საქმიანობა თანდათან გამოსწორდებოდა და ერისათვის სასარგებლოდ გადაიქცეოდა. ერთ-ერთი კორესპონდენციიდან ვიგებთ, რომ "პირველ ხანებში ბანკის საქმეებს ყურს მარტო ორიოდ კაცი ადევნებდა და ბევრისათვის — კი ეს ახალი საქმე არასფერს საინტერესოს არ წარმოადგენდა. ბანკის მომხრეთა სწამდათ, რომ ბანკი დღესა თუ ხვალ მოიპოვებს ყურადღებას და გულისტკივილს საზოგად-

¹ "დროება", 1881, № 88

² იქვე.

დოების მხრით: სწამდათ, რომ ბანკს, გარდა საკრედიტო მნიშვნელობისა, ბევრი სხვა იმისთანა მნიშვნელობაც აქვს ჩვენთვის, რომელსაც არ შეიძლება არ ჩაუფიქრდეს ჩვენი საზოგადოება თავის დროზედ, და რაკი ჩაუფიქრდება, ხელსაც ჩასჭიდებს მომეტებული თანაგრძნობით და გულისტკივილით. სწორედ ასეც მოხდა და ასეც ახდა ჩვენდა საკეთილდღეოდ და ჩვენდა იმედად.

დღეს ბანკებზე, ავად თუ კარგად ყველგან ლაპარაკობენ, მის სვებედზე სჯა და ბაასი აქვს, მის განკარგებისა და საკეთილო და საიმედო გზაზედ დაყენების გამო პფიქრობენ, ნაკლს და ღირსებას უჩხრეკენ, უსინჯავენ, და ჩვენდა საბედნიეროდ ესეც უნდა დაეუმეტოთ, რომ თანადათან უფრო ცნობიერად, უფრო მომეტებულის ცოდნით, უფრო დიდის გულწრფელობით, საქმისადმი უფრო მეტის სიყვარულით ეკიდებიან ბანკის ავკარგეიანობის ყოფასა და სელას. ეს სახუგეშო ამბავი, ჯერ თვით ბანკისათვის და მერე თვით საზოგადოებისათვისაც ფრიად საყურადღებოა და ხელზედ დასახვევი მათ წინააღმდეგ, ვისაც გული გატეხილი ჰქონდა სასწონარკეთილებისაგან, რომ ჩვენში არა გაკეთდებარა, რადგანაც გულგრილნი, მცონარენი და დაუდევარნი ვართო”¹.

როგორც ცნობილია, თბილისის სათავადაზნაურო სამინათმოქმედო ბანკის დაარსებამდე დიდი მუშაობა ჩატარდა. თბილისის სათავადაზნაურო სამინათმოქმედო ბანკი 1874 წლის მაისში გაიხსნა, ხოლო მომდევნო წელს მუშაობას შეუდგა. ერთი წლის შემდეგ ასეთივე ბანკი გაიხსნა ქუთაისში. ბანკის დაარსების ძირითადი მიზანი მშრომელი ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება იყო. ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა ბანკის საქმიანობა ქვეყნის მწარომებლური ძალების განვითარების სამსახურში ჩაეყენებინა.

რეფორმის მერმინდელი საქართველოს ეკონომიკური განვითარება კაპიტალიზმის განვითარების დაჩქარებით გამოიხატა, რამაც ძირეული ძვრები გამოიწვია ქვეყნის მეურნეობრივ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ბანკი კაპიტალისტური ეპოქის დანესებულება იყო და მისი საქმიანობის გაფართოება ეპოქის შესაბამისად წარიმართა. ამასთან, ქვეყანაში შექმნილმა ვითარებამ, სხვადასხვა სოციალურ ჯგუფებსა

¹ "ივერია", 1886, № 101. (იხ. აგრეთვე ი. ჭავჭავაძე, თბ. სრ. კრ. ათ ტომად, ტ. VII, თბ., 1969, გვ. 341)

და კლასებს შორის არსებულმა ურთიერთობებმა თავისი დაღი დაასვა ბანკის საქმიანობას. ყველა კლასის წარმომადგენელი ცდილობდა ბანკის საქმიანობა თავისი ინტერესების შესაბამისად წარმართა, ამასთან თავისი წარმომადგენელი ჰყოლოდა ბანკის ხელმძღვანელობაში. ამისათვის არავითარ ღონისძიებებს არ ერიდებოდა. ხშირად აზრთა ბრძოლა მწვავე პოლემიკაში გადადიოდა, საბოლოოდ, სხვადასხვა კლასების ინტერესთა დაპირისპირება საბანკო პოლიტიკის რეალიზაციაში გამოვლინდა.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში იბრძოდა თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო სამინათმომქმედო ბანკების შეერთებისათვის, კონსოლიდაციისათვის, ორივე ბანკის შეერთება გამოიწვევდა საბანკო კრედიტის გამსხვილებასა და ცენტრალიზაციას, რასაც თავისთავად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საბანკო საქმიანობის შემდგომი გაუმჯობესებისათვის, მუშაობის მეთოდების ურთიერთგაზიარების და უფრო მეტი ნდობის მოპოვებისათვის.

საკრედიტო საქმის ცენტრალიზაცია ნაკარნახევი იყო აგრეთვე ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობით. კაპიტალიზმის განვითარება მოიხოვდა სხვადასხვა კუთხეებსა და რაიონებს შორის ქვეყნის მეურნეობრივი საქმიანობის, ვაჭრობის გაშლას.

მსხვილი ბანკების წარმოშობა ქვეყნის მწარმოებლური ძალების განვითარების შედეგი იყო. თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკები ერთნაირი ტიპის საკრედიტო ორგანიზაციებს წარმოადგენდა და ახლოს იდგა რუსეთში მოქმედ საადგილმამულო ბანკებთან, რომელთა გავლენითაც შედგა თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკების წესდება. მაგრამ საქართველოში არსებული საკრედიტო დანესებულებანი პრინციპულად განსხვავდებოდა რუსეთსა და სხვა ქვეყნებში მოქმედი საკრედიტო დანესებულებებისაგან, კერძოდ, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება ის იყო, რომ ბანკების მიერ მიღებული შემოსავლის დიდი წილი საზოგადოებრივი საქმეებისათვის გამოიყენებოდა. ამდენად, ბანკის დამფუძნებელ თავადაზნაურთა პირადი შემოსავლის გადიდება, მათი გამდიდრება ბანკის შემოსავლიდან გამორიცხული იყო. ამით არსებითად განსხვავდებოდა თბილისისა და ქუთაისის საადგილმამულო ბანკები, როგორც კომერციული დანესებულებანი, დასავლეთ ევროპის ტიპის კომერციული დანესებულებებისაგან.

თბილისისა და ქუთაისის ბანკების საქმიანობის შესახებ ი. ჭავჭავაძე "ივერიაში" წერდა: "ერთი ამისთანა ნაყოფი თვითმოქმედებისა ტფილისისა და ქუთაისის ბანკებია და მათის შემწეობით დაარსებული სათავადაზნაურო სკოლები. იგინი ჩვენის საკუთარის თაოსნობით არიან დაარსებულნი და ჩვენის საკუთარის ძალღონით წარმართულნი. იქნება ბევრმა ნამეტანობა და გადამეტება შეგვენამოს, მაგრამ ჩვენ კი ამას ვიტყვით რომ ბანკებსაც და მათის მეოხებით არსებულ სკოლებსა დიდი სასიკეთო მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის იმ მხრით, რომ იგინი ჩვენის თვითმოქმედების შვილნი არიან, ჩვენის თვითმოქმედების ძუძუთი იზრდებიან და იკვებებიან. ჩვენდა სამწუხაროდ ეს მნიშვნელობა მათი ბევრს ჩვენგანს გულსა და გონებაში ვერ მოუთავსებია, ვერ მოუწელებია, და ამიტომაც არა ერთხელ რისხვითა და წყრომით გამოლაშქრებულან ბანკებსა და მათს მნიშვნელობაზედ... რისთვის და რადა? სწორედ მოგახსენოთ, ბევრჯერ დავკვირვებივართ ამისთანა ამბავსა და წყრომისა და რისხვის მიზეზი ვერ გვიპოვია, იმისთანა მიზეზი, რომელიც დამჯდარს და ნაფიქრს მსჯელობას შეესაბამება"¹.

ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თავგამოდებით იბრძოდა იმისათვის, რომ საადგილმამულო ბანკების საქმიანობა მშრომელი ხალხის ინტერესების სამსახურში ჩაეყენებინა.

ი. ჭავჭავაძემ თავის ავტობიოგრაფიაში თბილისის ბანკის თავისებურება შემდეგნაირად დაახასიათა. "მისი ნიშნობლივი და საყურადღებო თვისება, რომელიც სხვა საადგილმამულო ბანკების წესდებისაგან განაჩენს, ის არის, რომ ბანკის მოგება, იმის გარდა, რაც სხადასხვა თანხას უნდა მიემატოს, ჰხმარდება ამერთის არა მარტო მინათმფლობელთა, ესე იგი თავადაზნაურთა, არამედ მინათმოქმედთა საერთო საჭიროებას. ამ სახით, ტფილისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკი თითქმის ისეთი ერთადერთი დანესებულებათა საადგილმამულო კრედიტისა რუსეთში, რომლის წესდებითაც სრულიად უარყოფილია კერძო ინტერესი მოგებით სარგებლობისა საზოგადო სიკეთისა და საჭიროებისათვის"².

ქართული საადგილმამულო ბანკების, როგორც საკრედიტო დანესებულებების ამგვარი თავისებურება თავისთავად ბევრი გარემოებით იყო განპირობებული, კერძოდ, ჩვენი ქვეყნის კონკრეტულ

¹ "ივერია", 1886, № 102.

² ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. ტ. IX, 1957, გვ. 310,

ისტორიული პირობებით, რაც სათანადოდ გამოიყენა ჩვენმა ქართველმა პროგრესულმა ინტელიგენციამ.

ჩვენი საადგილმამულო ბანკების თავისებურებანი განაპირობა იმანაც, რომ საქართველო განიცდიდა რუსეთის კოლონიალური პოლიტიკის მხრივ სასტიკ შევიწროებას; ისედაც ჩამორჩენილ რუსეთს, რომელსაც მწარმოებლური ძალების განვითარებისა და მოსახლეობის კულტურის უაღრესად დაბალი დონე ჰქონდა, არ შეეძლო თავის კოლონიური ქვეყნების განვითარებაზე ეზრუნა. მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა მიმართული იყო იქითკენ, რომ მონობასა და მორჩილებაში ჰყოლოდა ქართველი ხალხი.

რეფორმის შემდგომ პერიოდში შექმნილი აგრარული ურთიერთობანი კიდევ უფრო მწვავედებოდა მეფის მოხელეთა მხრივ, რაც განგებ აჭიანურებდა და ხელს უშლიდა ქვეყნის მეურნეობრივ ცხოვრებაში რეფორმების დროულად ჩატარებას. ასე, მაგალითად, "დროებით ვალდებულთა" ინსტიტუტი, რომელიც რუსეთში 1885 წელს მოიხსო, საქართველოში 1917 წლამდე შემორჩა, საილუსტრაციოდ შეიძლებოდა სხვა მაგალითების მოტანაც, მაგრამ აღნიშნული თავისთავად ბევრზე მეტყველებს.

ჩვენი საადგილმამულო ბანკების თავისებურების განმაპირობებელი მეორე გარემოებაა ის, რომ მეფის რუსეთი უაღრესად მკაცრ კოლონიურ პოლიტიკას ატარებდა და ყოველგვარ გამოსვლას ცარიზმის ხელისუფალნი ტერორით უპასუხებდნენ. პროგრესული ინტელიგენციის გარკვეული ნაწილი კარგად ხედავდა არსებული მდგომარეობის სირთულეს და ჩვენ ხალხს ეროვნული კონსოლიდაციისაკენ მოუწოდებდა.

ქართველი ხალხი თავისი კულტურის, ქვეყნის მწარმოებლური ძალების განვითარების საქმეში ცარიზმის მხრივ ხელის შეშლის გარდა არაფერს მოელოდა, ამიტომ იძულებული შეიქმნა თვითონ აეღო ხელში ქვეყნის კულტურული საქმიანობის წარმართვის თაოსნობა. მართლაც, პროგრესულად მოაზროვნე ქართველი ინტელიგენციის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მათ იმ დროის შესაფერისად, წარმატებით გაართვეს თავი ამ დიად მისიას.

საბანკო საქმიანობა მშრომელი ხალხის ინტერესების შესაბამისად წარიმართა, ბურჟუაზიული ეპოქის საკრედიტო აპარატი გამოყენებულ იქნა ქვეყნის კულტურული დონის ამაღლებისათვის. ყოველივე ზემოაღნიშნულს უნდა დაემატოს ისიც, რომ რეფორმის შემდგომ პერიოდში კაპიტალიზმის განვითარებამ დღის ნესრიგში და-

აყენა მოსახლეობის კულტურული დონის ამაღლება. რადგან ეს საქმე ბურჟუაზიული კლასის წარმომადგენლებს უნდა განეხორციელებინათ, შეუძლიებელი იყო, ვინაიდან ქართული ნაციონალური ბურჟუაზია ეკონომიკურად უაღრესად სუსტი იყო. დიდ კაპიტალს ფლობდნენ სომხები და ებრაელები, რომლებიც ან სულ არ იყვნენ, ან ძალიან ნაკლებად იყვნენ დაინტერესებული ქვეყნის კულტურული ცხოვრების წარმატებით.

თბილისის სათავადაზნაურო სამინათმოქმედო ბანკის, როგორც საკრედიტო დაწესებულების მოქმედების თავისებურება შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ მთავრობის ოფიციალურ წარმომადგენლებს.

საადგილმამულო ბანკის დამფუძნებლები მსესხებლებთან შედარებით გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდნენ: 1) დამფუძნებლები სოფლის გრძელვადიან სესხებზე ძირითადი კაპიტლის შესადგენად იხდიდნენ წელიწადში 1/4 პროცენტს, მსესხებლები კი — 1 პროცენტს, მოკლევადიანი სესხის აღებისას დამფუძნებლები 5 პროცენტს იხდიდნენ, მსესხებლები კი — 8 პროცენტს. ამასთან დამფუძნებლები სხვა უპირატესობითაც სარგებლობდნენ, მოკლევადიანი სესხი, პირველ ყოვლისა, დამფუძნებლებს ეძლეოდა. იმისათვის, რომ საბანკო კრება სრულფასოვანი ყოფილიყო, აუცილებლად მასში 50 დამფუძნებელს მაინც უნდა მიეღო მონაწილეობა.

1881 წლიდან საადგილმამულო ბანკების საქმიანობაში ერთგვარი ცვლილებები ხდება, რასაც საფუძვლად დაედო მათი საქმიანობის ნოდებრივი ხასიათის შეზღუდვა. საადგილმამულო ბანკის წევრები დამფუძნებელთა თანაბარის უფლებით ხდებიან მსესხებელნიც, არათავადაზნაურული ნოდების წარმომადგენლებიც.

კაპიტალისტური ურთიერთობის ზრდის კვალობაზე საბანკო საქმიანობა თანდათანობით ფართოვდებოდა და მსესხებელთა რიცხვიც მატულობდა. ბანკიდან თავადაზნაურობის გამოდევნის სამიშროება სულ უფრო აშკარა ხდებოდა, ვინაიდან ვაჭრები და კაპიტალისტები სულ უფრო და უფრო მეტად ეუფლებოდნენ ქვეყნის სამეურნეო საქმიანობას.

აღნიშნულმა ფაქტმა საზოგადოებაში დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია, თავადაზნაურობის შემფოთებას საზღვარი არ ჰქონდა. თავადაზნაურობა თავისი პრივილეგიური მდგომარეობის შენარჩუნებასა და განმტკიცებაზე ოცნებობდა, რისთვისაც არავითარ ღონისძიებას არ იშურებდა.

80-იანი წლებიდან, როდესაც კაპიტალიზმის განვითარება უკვე

თვალსაჩინო და ყველასათვის რეალური ფაქტი გახდა, მსესხებელთა რაოდენობა საგრძნობლად გაიზარდა, თავადაზნაურობა, რომელიც დასუსტდა ეკონომიკურად, იძულებული შეიქნა საბანკო კრებების რეორგანიზაცია გაეტარებინა. 1893 წელს ქუთაისის, ხოლო 1894 წელს თბილისის საადგილმამულო ბანკმა მიიღო გადაწყვეტილება საბანკო კრებების რეორგანიზაციის აუცილებლობის შესახებ და შესაბამის წინადადებათა და ღონისძიებათა მოსამზადებლად სპეციალური კომისიაც შექმნა.

როგორც მოსამზადებელი კომისია ვარაუდობდა, საბანკო კრებების რეორგანიზაცია უნდა მომხდარიყო იმ მიმართულებით, რომ დამფუძნებელ თავადაზნაურთა ინტერესები მაქსიმალურად გაეთვალისწინებინათ და ცხოვრებაში გაეტარებინათ. "საკითხის ეს მხარე იმდენად ძვირფასია თავადაზნაურობისათვის, რომ იგი უფრო ადრე ბოლოს მოუღებს ბანკის არსებობას, ვიდრე მისი ბედი ჩააბაროს ისეთ საერთო კრებას, რომელიც არ იქნება თავისი შემადგენლობით გარანტიის მომცემი დაიცვას და განავითაროს ჩვენი დანესებულების ერთადერთი მიზანი — სასარგებლო იყოს თბილისის გუბერნიის მინათმფლობელი და მინათმომქმედი მოსახლეობისათვის".¹

ფინანსთა სამინისტრო მხარს უჭერდა საადგილმამულო ბანკებს შეენარჩუნებინათ ნოდებრივი ხასიათი. 1899 წლიდან დანესდა დამფუძნებელთა და მსესხებელთა გარკვეული თანაფარდობა.

წარმომადგენლებს, ანუ რწმუნებულებს ირჩევდნენ 3 წლის ვადით. არჩევა ხდებოდა მაზრების მიხედვით, იქ მოსახლე თავადაზნაურთა რაოდენობისა და მათი კუთვნილი ქონების გათვალისწინებით. ამ პრინციპის მიხედვით, თბილისის მაზრაში 357 სათავადაზნაურო კომლიდან 15 რწმუნებულს ირჩევდნენ, ბორჩალოს მაზრაში — 171-დან — 5, გორის მაზრაში — 1212-დან 35, თელავისა და თიანეთის მაზრებში — 336-დან 20, დუშეთის მაზრაში — 666-დან 15, სიღნაღის მაზრაში — 242-დან 15.

ქართველი თავადაზნაურები, მიუხედავად იმისა, რომ მათი იმედები ბანკმა არ გაამართლა, პირველ ხანებში მაინც კმაყოფილნი იყვნენ ბანკის საქმიანობით. მათ ხალისით გაჰქონდათ ფული ბანკიდან, მაგრამ ბევრი მათგანი სესხად აღებულ ფულს მეურნეობის გაუმჯობესებას და გაძლიერებას კი არ ახმარდა, არამედ ფუქსავატურად ხარჯავდა, რის გამოც ველარ ახერხებდა სესხის გასტუმრებას.

¹ საქ. სსრ ცსია, ფ. 394, ა. 1, ს. 9831, ფურც. 8.

მალე ბანკი იძულებული გახდა შემაუღეთა დაგირავებული მამულების საჯარო ვაჭრობით გაყიდვა დაენყო და სწორედ ამ ნიადაგზე იჩინა თავი თავადაზნაურთა პირველმა სერიოზულმა უკმაყოფილებამ. ისინი ვერ შერიგებოდნენ იმ აზრს, რომ მათი საკუთარი ბანკი, რომლისაგანც ისინი ოქროს მთებს მოელოდნენ, მათ მამულებს ვილაც ვიგინდარებზე საჯარო ვაჭრობით ყიდდა.

თავადაზნაურთა უკმაყოფილება პირველად ჩუმი მითქმა-მოთქმით დაიწყო, მაგრამ სულ მალე უკმაყოფილებამ აშკარა ბრძოლის ხასიათი მიიღო. 80-იანი წლების პირველ ნახევარში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა თავადაზნაურული ოპოზიცია, რომელმაც პრესის საშუალებით სასტიკი ბრძოლა გაუმართა თბილისის ბანკის ხელმძღვანელობას. ამ ოპოზიციას სათავეში ჩაუდგა დ. ყიფიანი, დემოკრატიული ინტელიგენციის სახელით კი მას წინ აღუდგა ი. ჭავჭავაძე.

ამრიგად, 80-იანი წლების პირველი ნახევრიდან მწვავე იდეოლოგიური ბრძოლა გაჩაღდა. მოვლენათა მსვლელობამ გამოააშკარავა საადგილმამულო ბანკებში ინტერესთა დაპირისპირება. საქონლური ურთიერთობის განვითარებამ სულ უფრო აშკარა გახადა ბურჟუაზიის გაძლიერება, ახლად აღორძინებული ბურჟუაზია თანდათანობით ფულადი კაპიტალის მფლობელი გახდა, გაბატონებული მდგომარეობა დაიკავა საკრედიტო დაწესებულებებში, მათ შორის საადგილმამულო ბანკებშიც.

ამდენად, შემთხვევითი როდი იყო ის გაცხარებული პოლემიკა რომელსაც საადგილმამულო ბანკების ხელმძღვანელი ორგანოების არჩევნების დროს ჰქონდა ადგილი. 1899 წელს ა. ნულუქიძე გ. წერეთლისადმი გაგზავნილ "ღია წერილში" აღნიშნავდა: "ჩვენც გვგონია, რომ კლასთა ინტერესების შეჯახება არსებობს ქუთაისის საადგილმამულო ბანკში, უეჭველია ისიც ჩვენთვის, რომ ახლათ აღორძინებულმა კლასმა მოიღვა ფეხი შიგ"¹. იგი იქვე მართებულად შენიშნავს, რომ კლასობრივი ინტერესები საქართველოში გამოურკვეველი და გაუმიჯნავი იყო ახლად აღორძინებული კლასის წარმომადგენელთათვის, ამდენად ყოვლად შეუძლებელი გახდა მათი შედარება ევროპის კრიტიკულად მოაზროვნე და მოქმედ კლასთა წარმომადგენლებთან. თუ ეს XIX ს. ბოლოს შეეხება, მით უმეტეს 70—80-იან წლებში ძნელი იყო საბანკო პოლიტიკის რეალიზაციაში კლასთა ბრძოლის აშკარა ფორმების შემჩნევა. კაპიტალიზმის განვითარებასთან

¹ ა. ნულუქიძე, თხზულებანი, თბ., 1943, გვ. 26—27.

ერთად ინტერესთა დაპირისპირება გაღრმავდა და გამარჯვებული ბურჟუაზია აღმოჩნდა. "საქონლის წარმოების განვითარებამ, ბატონყმობის გადავარდნამ, სათავადაზნაურო ბანკის დაარსებამ, კლასთა ანტაგონიზმის გაძლიერებამ ქალაქსა და სოფელში, სოფლელი ღარიბების გაღონიერებულმა მოძრაობამ და სხვა ამისთანებმა — სასიკვდილო ლახტი დაკრა ქართველ თავადაზნაურობას"¹.

თერგდალეულები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ საბანკო პოლიტიკის ცხოვრებაში სწორად გატარების საკითხს. ყოველთვის გულწრფელად იბრძოდნენ ბანკების საქმიანობის გაუმჯობესების, მისი წესდების სრულყოფისათვის, ამასთან დაკავშირებით "დროების" პუბლიცისტები მრავალ საყურადღებო სტატიას აქვეყნებდნენ. ისინი არ ერიდებოდნენ ერთმანეთის კრიტიკას, რაც ცხადია, ხშირად საზოგადოებრივი ინტერესით, ერის წინსვლით იყო ნაკარნახევი.

განსაკუთრებით საინტერესოა სხადასხვა დროს გამოქვეყნებული ნ. ნიკოლაძის, ი. ჭავჭავაძის და გ. წერეთლის პოლემიკური წერილები, რომლებმაც ერთგვარი გარკვეულობა შეიტანეს საბანკო პოლიტიკის, კრედიტის არსის გარკვევაში. ისინი თავიანთი მოღვაწეობით ხელს უწყობდნენ მწარმოებლური ძალების განვითარებასა და სრულყოფას, ახალი ურთიერთობის დამკვიდრებასა და იმ რევოლუციური ძალების მომნიშვნელობას, რომლებიც მოწოდებული იყვნენ კაპიტალიზმის მესაფლავე გამხდარიყვნენ.

"დროების" პუბლიცისტები საადგილმამულო ბანკების საქმიანობას დიდ როლს აკუთვნებდნენ, მაგრამ მხედველობიდან არ გამორჩენიათ ის ფაქტიც, რომ "მამულის პატრონებს უჭირდებათ ბანკის ჯეროვანი გარდასახადის მიცემა და ბევრს მათგანს, რომ იტყვიან, სწორედ სული კბილით უჭირავს; თუ წრეულს როგორმე ახერხებენ თავიანთ მამულის დახსნას და ვალით ვალს წყვეტენ, მერმის ვალის მომცემსაც ველარავის იშოვიან და დაგირავებული მამული აუცილებლად ან ვაჭრობით უნდა გაიყიდოს, ან ბანკს დარჩეს"².

ერთ-ერთი მიზეზი იყო ის, რომ სესხი მამულის შემოსავლის მიხედვით უნდა გაეცათ, რაც ხშირად არ ხდებოდა. "მართლაც, თუ კი ბანკის გარდასახადი ბევრად მეტი იქნება მამულიდან აღებულს შემოსავალზედ, პატრონმა უეჭველად სხვა წყარო უნდა მონახოს ბანკისადმი პასუხის გასაცემად: ან თავის ჯამაგირიდან უნდა მისცეს,

¹ ი. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 33.

² "დროება", 1884, № 165.

ან სხვა მამულიდან, ან, რაც უფრო ჩვეულებრივია, ვალით ვალი გადაიხადოს. მერე ვისა აქვს იმდენი სიმხნე, ენერგია და გამჭრიახობა, რომ 43 1/2 წლის განმავლობაში ასეთი მსხვერპლი მოუტანოს იმ წმინდა და კანონიერ სურვილს, რომ მამა-პაპეული მამული ხელიდან არ გაუშვას... როდესაც მამულზედ გაცემული სესხის სარგებელი თითონ მამულს არ შემოაქვს, აუცილებელი ბოლო ამ მამულის სხვის ხელში გადასვლაა¹.

თბილისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკში როგორც არაერთხელ თქმულა, ადგილი ჰქონდა ინტერესთა დაპირისპირებას. აღმავალი ბურჟუაზია, რომელიც თავის ხელში ფულად კაპიტალს აგროვებდა, სარფიანი გამოყენების სფეროს ეძებდა, ამასთან ბანკის სესხითაც უხეად სარგებლობდა, თავდაზნაურობა კი შექმნილი არასახარბიელო მდგომარეობით უკამყოფილო იყო.

"ივერია", 1886 წლის 13 მაისის ნომერში წერდა: "საზოგადოებაში ბევრი მითქმა-მოთქმაა ბანკის შესახებ უჯერო და შეუწყნარებელი და ამ მითქმა-მოთქმაში უნდა ვეძიოთ იგი საგანი... საზოგადოებაში ზოგი იძახის, რომ ბანკებმა ფულის სესხად შოვნის სახსარი გაგვიადვილაო და ამით მაცდურობის კარი გაგვიღოვო. ბანკები რომ არ ყოფილიყვნენ, ჩვენ ვალებს არ ავიღებდითო და მამასადამე ჩვენი მამულები ყოველის განსაცდელისაგან თავდახსნილი იქნებოდა და ჩვენც უვალონიო. თუ ამისი მთქმელნი მართალის გულითა სდებენ ამით წუნს ჩვენს ბანკებს, ამისი წამალი ადვილია ბანკის კრებამ დაადგინოს, რომ თავდაზნაურსა და ერთობ ქართველსა, რომელსაც ადვილად საშოვარი სესხი ასე აცდუნებს, აეკრძალოს ბანკიდან ფულის სესხად მიცემა, თუნდა რომ ძალიანაც უჭირდეს. ამითი იგი სამაცდური კარი, რომლის მიზეზითაც ბანკებს წუნსა სდებენ, საშუაოდამოდ დახშულ იქნება და თავდაზნაურობას ცალკე და ქართველობას საერთოდ ნება ექნება მაშინ სთქვას, რომ დახსნილ ვარ ბოროტისა და მაცდურებისაგანო. ხოლო არა გვეგონია ბანკის კრებათა კეთილგონიერებამ ამ სასაცილომდე მიაღწიოს და გაუფრთხილებელი, გაუსინჯავი და წინდაუხედავი კაცი ბორძიკს და ნაქცევას იმით გადაარჩინოს, რომ მის გამო ნება არ მისცეს არავის სიარულისა"².

მოტანილი ვრცელი ამონაწერი, რომელიც ი. ჭავჭავაძის კალამს ეკუთვნის, მრავალმხრივ საინტერესოა: იგი კარგად ახასიათებს შექ-

¹ "დროება", 1884, № 165.

² "ივერია", 1886, № 103.

მნილ ვითარებას და აზრთა დიდ შეხლა-შემოხლას, რაც კლასობრივი ბრძოლის ანარეკლია.

პირველ ყოვლისა, მამულების გაყიდვის წინააღმდეგი იყო ქართველი თავადაზნაურობა, რომელმაც ალლო ვერ აულო ახალი ცხოვრების მოთხოვნილებებს და როგორც კლასმა სასიკვდილო ლახვარი განიცადა, თავადაზნაურობა, რომელიც ისედაც გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდა, დავალიანდა, მაგრამ ძველებურადვე აგრძელებდა ცხოვრებას, ბანკიდან მიღებულ სესხს ფუქსავატურად ფანტავდა, თავის თავს კი არა, ბანკს ადანაშაულებდა.

ვაჭართა კლასი სულ უფრო ძლიერდებოდა. მან ხელთ იგდო გაკოტრებული და გაღარიბებული თავადაზნაურობის მამულ-დედულები, რომლებიც პროცენტებსაც ველარ იხდიდნენ¹.

თავადაზნაურობის წარმომადგენელნი გახარებული იყვნენ, რომ სესხად ფულს შოულობდნენ საადგილმამულო ბანკიდან, მაგრამ მეორე მხრივ, უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ ცხოვრების მკაცრი კანონზომიერების გამო. მათ ფულიც სჭირდებოდათ, მაგრამ ვალის გადაუხდელობისას მამულების გაყიდვის სასტიკი წინააღმდეგნიც იყვნენ. მათ უნდოდათ ფულიც თავიანთი შეხედულებისამებრ მოეხმარათ და მამულებიც შერჩენოდათ.

ქართველი თავადაზნაურობა, რომელსაც შედარებით ადვილად შეეძლო ბანკიდან ფულის გამოტანა, უფრო ადვილად ფლანგავდა მას ნადიმობასა და წვეულებებში, ვინემ მეურნეობის გასაუმჯობესებლად. ამის გამო, მათი შემოსავალი ველარ ფარავდა გასავალს და თავადაზნაურობა ვალში ვარდებოდა. ბანკიდან გამოტანილი ფული ამ ვალების გასტუმრებას ვერ ასდიოდა, რის გამოც მამულები იყიდებოდა საჯაროდ. ქართველი თავადაზნაურობა ხედავდა შექმნილ მძიმე მდგომარეობას და მოითხოვდა ისეთი რეფორმის გატარებას, რომელიც მათ პირობებს გააუმჯობესებდა. მათი აზრით, შესაძლებელი იყო საბანკო საქმიანობის ისე წარმართვა, რომ დაგირავებული მამულები თავადაზნაურობას შერჩენოდა და არავითარ შემთხვევაში საჯაროდ არ გაყიდულიყო.

მართალია, ბანკი ყოველნაირად ცდილობდა თავადაზნაურობისათვის ქმედითი დახმარება აღმოეჩინა, გადაერჩინა ისინი გალატაკებისა და გაჩანაგებისაგან, მაგრამ ამისთვის საჭირო იყო ისინიც

¹ А. И. Герцен . Русское крепостничество. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XII, стр. 41.

გონივრულად მოქცეულიყვნენ. "ივერია" წერდა: "...ჩვენი ტფილისის და ქუთაისის ბანკები, რომელნიც კრედიტით მონვეულის სხვისის ფულით მოქმედებენ, როგორ შეიძლებენ! და შეუძლებელს შესაძლებლად როგორ გარდაჰქმნიან!...

აკი ვამბობთ, ეს მამულების გაუსყიდველობა ბანკის საქმეში სიზმარია და ეგ სიზმარი მათალია სანატრელი და სასურველია, მაგრამ მაინც სიზმარია და ოცნება. კიდევ ვიტყვით: ნეტარ არიან მორწმუნენი და ჩვენ კი ამ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, მაგ ნეტარებას გამოკლებულნი ვართ".¹

პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენცია ცდილობდა ბანკის მუშაობაში ცვლილებების შეტანას და ცხოვრების მოთხოვნილებების შესაბამისად მის გარდაქმნას. მართალია, ამ მეტად რთული საქმიანობის ასპარეზზე მათ ბევრი წინააღმდეგობა ხვდებოდათ, მაგრამ ისინი ყოველთვის პრინციპულ სიმაღლეზე იდგნენ.

თერგდალეულები მთელ თავიანთ ენერგიას ახმარდნენ ჩვენი ქვეყნის მეურნეობრივი საქმიანობის აღმავლობას. ისინი ქართველ თავადაზნაურობას მოუწოდებდნენ თვითონ ჩასდგომოდნენ სათავეში მეურნეობას და ახალი ცხოვრების შესაფერისად გარდაექმნათ იგი. თავადაზნაურობის დიდმა ნაწილმა მარცხი განიცადა და ამ მარცხს საკუთარ თავს კი არა, ბანკის წესდებას, მის საქმიანობასა და ხელმძღვანელობას აბრალედა. ილია არაერთგზის მიუთითებდა: "კრედიტი ორპირი მახვილია, — ეგ იმაზედ არის დამოკიდებული, კრედიტს ვინ როგორ იმსახურებს, ვინ როგორ გამოიყენებს. თუ კაცი კრედიტს წარმოების გასაძლიერებლად არ მოიხმარებს, იგი კაცის დამლუპველია. ის კრედიტი კი, რომელიც იხმარება წარმოების გასაძლიერებლად, ერთი იმისთანა ეკონომიური ძალთაგანია, ერთი იმისთანა წყაროა სიმდიდრისა, ურომლისოდაც კეთილდღეობა საზოგადოებისა ძნელად იგულისხმება"².

საადგილმამულო კრედიტის ბუნების შესახებ აზრათა დიდი სხვადასხვაობა იყო, რაც იმას ნიშნავდა, რომ კრედიტის ბუნება და დანიშნულება ზოგიერთს ბუნდოვნად ესმოდა. კრედიტის შესახებ ყოველმხრივი დასაბუთებული წარმოდგენა უნდა შექმნილიყო, რაც ხელს შეუწყობდა ქვეყნის მწარმოებლური ძალების განვითარების

¹ "ივერია", 1886, № 103.

² ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. VI, გვ. 213—214.

დაჩქარებას, პირველ რიგში, სოფლის მეურნეობის განვითარებას და გლეხობის მდგომარეობის გაუმჯობესებას.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, "ბუნება საადგილმამულო კრედიტისა სწორედ ზედ გამოჭრილია ადგილ-მამულის საჭიროება-ზედ და ამის გამო იმნაირად შეფერებულია მინასთან და მინათმოქმედებასთან, რომ ვისაც კი ჰსურს იგი გამოიყენოს, უსათუოდ ხელს მისცემს და ახეირებს. დანიშნულება საადგილმამულო კრედიტისა განკარგებაა მამულ-დედულისა, გაძლიერება მინათმოქმედობის ღონისა და მომცემლობისა.

მინათმოქმედება და ერთობ ყოველივე მრენველობა, რომელიც დამოკიდებულია მინასა და მის ბუნებაზედ, იმისთანა რამ არის, რომ ხარჯს განკარგებისას და მომცემლობის გაძლიერებისას მალე და ერთბაშად არ უბრუნებს პატრონსა. თავნი ფული, ჩაყრილი მინაში განსაკარგებლად და მომცემლობის გასაძლიერებლად, დიდხანს რჩება მოუბრუნებლად და ერთბაშადაც უკუ არა პბრუნდება. მარტო კარგა ხნის განმავლობაში მინა იხდის, ანუ უკეთ ვსთქვათ, უბრუნებს პატრონს თავნს ფულს და მის სარგებელს ცოტაცოტაობით და თანდათანობით გაძლიერებულ მომცემლობის ნამეტანობისაგან...

იგი ღონე, რომელიც მინისა და მინათმოქმედობის განკარგებისა და გაძლიერებისათვის მოიწვევს ხოლმე საჭირო ფულს, საადგილმამულო კრედიტია"¹.

ბანკიდან აღებული სესხის დანიშნულება, პირველ ყოვლისა, იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი სოფლის მეურნეობის, კერძოდ, მინათმოქმედების გაუმჯობესებას მოხმარებოდა. მხოლოდ ასე გაამართლებდა ბანკის კრედიტი თავის დანიშნულებას და ორივე მხარეს სარგებლობას მისცემდა. თუ კრედიტი მინათმოქმედებას მოხმარებოდა, მაშინ ფულის მსესხებელი იოლად შეძლებდა ვალის თანდათანობით დაფარვასა და შემოსავლის გადიდებას.

80-იან წლებში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების პირობებში ქართველი თავადაზნაურობის მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა. მემამულეთა მხოლოდ ერთმა ნაწილმა შეძლო შეგუებოდა არსებულ ვითარებას და დროების შესაფერისად გარდაექმნა თავისი მეურნეობა. მემამულეების უმრავლესობა გაჩანაგდა და ფულიანი ვაჭრების ხელში გადავიდა. მემამულეებმა, როგორც აღვნიშნეთ, ვერ შეძლეს ბანკიდან აღებული სესხის დანიშნულებისამებრ გამოყენე-

¹ "ივერია", 1886, № 122.

ბა, ხოლო თავიანთი გალატაკება და დეგრადაცია ბანკის ხელმძღვანელობას გადააბრალეს.

თავადაზნაურობის ოპოზიცია თანდათანობით ძლიერდებოდა. 1891 წლის მაისის ერთ-ერთ კრებაზე ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ მკვეთრად გაილაშქრეს, მათ შორის ყველაზე აქტიურად ივ. მაჩაბელი. მაჩაბელს ბევრი მომხრე გამოუჩნდა. მათ სურდათ საერთო ძალით იერიში მიეტანათ ბანკის გამგეობის წინააღმდეგ. ბანკის გამგეობას ერთ-ერთ მთავარ ბრალდებად ედებოდა ის, რომ ბანკის საქმიანობა თითქოს მოუგვარებელი და მოუწესრიგებელი იყო. ბანკის წევრთა კრებაზე თანდათანობით აშკარად გამოიკვეთა ორი სანინააღმდეგო მიმართულება, რომელთაც ორი დიამეტრალურად სანინააღმდეგო მოსაზრებანი გააჩნდათ.

ივ. მაჩაბელის გამოსვლიდან აშკარად ჩანდა თავადაზნაურობის უკმაყოფილება. ი. მაჩაბელი ამბობდა: "ბ-ნ ი. ჭავჭავაძეს რომ პკითხოთ, ჩვენი ბანკი დუქანი არ არისო. მე კი ვიტყვი, რომ სწორედ დუქანია და მუშტარს, მსესხებელს კი არ უნდა ვერეკებოდეთ, უნდა ვიზიდავდეთ. მმართველობის წევრთა უმთავრესად ის ღირსება უნდა ჰქონდეთ, რომ ალერსიანად, ტკბილად დაუხვდნენ მსესხებლებს, სესხის აღება გაუადვილონ... ამ სიფრთხილის წყალობით კი ჩვენი ბანკი თანდათან უკან მიდის, ილუპება, ძირი ეთხრება"¹.

ამ კრებაზე დიდი შეხლა-შემოხლა იყო. ი. მაჩაბლის მომხრენი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა ბანკის ხელმძღვანელობისათვის სახელი გაეტეხათ. როდესაც ი. ჭავჭავაძის ერთ-ერთმა თანამოაზრემ ი. მაჩაბელი გააკრიტიკა, მან ხელმეორედ გაიმეორა თავისი ბრალდება ი. ჭავჭავაძის მისამართით: "ბანკი დუქანი არ არისო. მაშ რა არის, მონასტერია, სადაც ბერები ლოცულობენ?... მე იმას კი არ ვამბობ, რომ ი. ჭავჭავაძის საფინანსო პოლიტიკა არ ვარგაო, მე იმის სიზარმაცეს, იმის გულშეუტიკვრობას აღვნიშნავ. მე თვითონ მიყვარს იგი და პატივს ვცემ, დიდებული პოეტი და მწერალია, მაგრამ ბანკი-რი კი მაგდენი ვერაფერი... თავადაზნაურობამ ფული შემოიტანა და მაგათ საქმისათვის ვერ უპატრონებიათ"².

ილია ჭავჭავაძეს უდაოა დიდი ამაგი მიუძღვის საბანკო საქმიანობაში, მაგრამ ი. მაჩაბელი მას სწორედ საფინანსო პოლიტიკის

¹ "ივერია", 1891, № 104.

² "ივერია", 1891, № 105.

ცხოვრებაში რეალიზაციას უნუნებს და ი. ჭავჭავაძეს როგორც ხელმძღვანელს, ამცირებს.

თავადაზნაურობის გულისთქმა განსაკუთრებით ნათლად ჩანს გ. ვაჩნაძის გამოსვლაში. იგი აღნიშნავდა:

"ღმერთმა დამიფაროს, ჩვენის ბანკიდან ვალი ავიღო! გიჟი ვიქნები, 54 წლით ვალი ავიღო და შვილიშვილებსაც გადასახდელი დავუტოვო? თუ შელავათი არ მივეცით, ე მამულები ხომ გაეყიდათ და მერე სად წავიდნენ, მთვარეზე ხომ ვერ ავლენ, კიბე სად არის, თუმცა ამბობენ, მიწა იქაც არისო?... აქ სასწავლებელს წამოსჩხირავენ ხოლმე წინ, იმ სასწავლებელს, რომელსაც მაგდენი სარგებლობაც არა მოაქვს-რა, და ბანკის ავკარგიანობას სასწავლებლის სიკეთის კვალობაზედ სწონავენ. სასწავლებელი სხვაა და ბანკი სხვა... ნახევარ მილიონი ფული ჩავყარეთ და აბა რა სიკეთე დაგვეყარა მაგ სასწავლებლიდან, რომ ეხლა კიდევ მაგის გულისათვის მსესხებლები შემოვიფრთხოთ. რა საჭიროა სასწავლებელი, თუ თავადაზნაურობა სიძვირის გამო შემოსატანს ვალს ვერ შემოიტანს და უმამულოდ, უმინაწყლოდ დარჩება".

ზემოაღნიშნულიდან თვალსაჩინოდ ჩანს, რომ ილიასა და საერთოდ ბანკის ხელმძღვანელობის წინააღმდეგ ბრძოლა ასახავდა იმ პროცესს, რომელიც იმდროინდელ საქართველოში მიმდინარეობდა. თავადაზნაურობის გაბატონებული მდგომარეობა საკმაოდ შეირყა და ვერავითარ ხელმძღვანელობას ვერ შეეძლო მისი გადარჩენა.

ცნობილია, რომ მომაკვდავი კლასები ადვილად არ თმობენ პოზიციებს და უფრო მეტი ენერგიით იბრძვიან დაკარგული მდგომარეობის აღდგენისათვის. შემთხვევითი როდი იყო 80-იანი წლებიდან საბანკო პოლიტიკის გარშემო აზრთა დიდი შეხლა-შემოხლა. ილიას აზრით, შეუძლიებელი იყო თავადაზნაურობის ხსნა, ვინაიდან მათი უმრავლესობა უმიზეზოდ ფლანგავდა ბანკიდან აღებულ სესხს "არა, ბატონებო! თუ ვალის ამღებმა ვალი იმიტომ აიღო, რომ ფული შეჭამოს, იმას არა უშველის-რა, იმას არა იხსნის რა მიწასთან გასწორებისაგან. ყოველი წესი, რიგი, დანყობილობა, სიკეთე, მარტო წინდახედულის, ფრთხილის, გონიერის კაცისათვის არის ქვეყნიერებაზედ და არა გიჟისა და დამთხვეულისათვის. გიჟი, დამთხვეული, დღეს იქნება თუ ხვალ, კლდეზედ უნდა გადავარდეს, ამ ბედს იგი არსად არ წაუვა. აქაო და ქვეყანაზედ გიჟები არიანო, ჭკუიანებისათვისაც

¹ "ივერია", 1891, №111.

ხელმოსაცვლელს და ხელთმესანყობსაც ნურას იზამთო, — ეგ მე-ტისმეტი თავადაუჭერელი, შეუწყნარებელი და საუბედურო სურვილია”¹.

რეფორმისშემდგომი პერიოდის აგრარული ურთიერთობანი კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებით ხასიათდება. სწორედ აღნიშნული გარემოება იყო იმის ერთ-ერთი მთავარი პირობა, რომ საბანკო პოლიტიკის რეალიზაცია ხელს უწყობდა სოფლად კლასობრივი ბრძოლის თავისუფალ განვითარებას, რამაც ხელი შეუწყო პროლეტარიატის ბრძოლის განვითარებას.

სოფლად კლასობრივი ბრძოლის თავისუფალი განვითარებისათვის აუცილებელი იყო ბატონყმური წყობილების ნაშთების აღმოფხვრა. გლეხებისადმი კრედიტით დახმარება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო ფეოდალური ურთიერთობის გადმონაშთების წინააღმდეგ ბრძოლის საქმეში. ბატონყმური ექსპლოატაცია თანდათანობით კაპიტალისტურ ექსპლოატაციაში გადადიოდა და რეაქციული და მავნე იქნებოდა აღნიშნული პროცესისათვის ხელის შეშლა და შეფერხება. აუცილებელი იყო მეზატონე-ნაბოლარების დამხოვა, რომელთაც ფულის ძალა კი არ გააჩნდათ, არამედ წინანდელი ძალაუფლების ტრადიციები და მშრომელ გლეხობას სისხლს სწოვდნენ. რასაკვირველია, წერილი მწარმოებლის აყვავება შეუძლებელი იყო, მაგრამ კაპიტალისტური ურთიერთობისათვის ხელის შეწყობა, რაც ყოველგვარ პატრიარქალურ გადმონაშთებს მოსპობდა, უაღრესად პროგრესული ღონისძიება იყო. ამიტომაც თავადაზნაურობა გააფთრებით ილაშქრებდა საბანკო პოლიტიკის წინააღმდეგ და მდგომარეობის შესამსუბუქებლად განსაკუთრებულ შეღავათებს მოითხოვდა.

თვით ქართველი ინტელიგენციის გამოჩენილი წარმომადგენელი ივ. მაჩაბელი კარგად ხედავდა თავადაზნაურობის უიმედო მდგომარეობას, რითაც ხაზს უსვამს, რომ თავადაზნაურობას დახმარება და შველა ესაჭიროებოდა. ივ. მაჩაბელი თავის გამოსვლაში ამბობდა: “არ უნდა დავივიწყოთ, რომ საქმე მარტო ბანკი არ არის, ჩვენც გული უნდა გვტკიოდეს, ნევრებისათვის თავი უნდა შევინუხოთ. ჩემი დანაშაული ეს არის, რომ გულისტკივილი მქონდა... ყოველ ვაჭრობას მონმე ვარ ხოლმე სულის აღმაშფოთებელ სურათისა, როგორ უყიდიან მსესხებელს ერთი ლუკმა პურს, მამა-პაპეულს მამულს; ჩემის თვა-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., სრ. კრ. (ათ ტომად), ტ. 7, თბ., 1956, გვ. 381,

ლითა ვხედავ იმათს საცოდაობას და ვერა მიშველია რა კი, თუ გნებავთ თ. ჭავჭავაძის გაფრთხილებულ გულქვაობის ნყალობით, რომ შემოსატანი უნდა შემოიტანონ, ვალს გადახდა უნდა, თუ არა და გავყიდით მამულს... მეც პატივსა ვცემ თ.ი. ჭავჭავაძეს ამ საქართველოს სახელგანთქმულს პოეტსა და დიდებულს მწერალს, ჩვენს სიქადულს, მაგრამ გულმტკივნეულად — კი ვერ ჩავთვლი... მისაყვედურებენ, აჩქარებული, გაუფრთხილებელი კაცი ხარო... აჩქარებას გაუფრთხილებლობა მოსდევსო. ძალიან ცუდია, მაგრამ ჩვენ კი უნდა ვეცადნეთ, რომ ფრთხილნიც ვიყვნეთ და აჩქარებულნიც... ჩვენი პოლიტიკა ის არის, რომ გულაცრუებით საქმის მოკიდება არ ვარგა და გულშემატკივრობა უნდა გვქონდეს მსესხებლისა¹.

თავადაზნაურობის ინტერესების თავგამოდებული დამცველები სხვადასხვა მოსაზრებას აყენებენ. ისინი მოითხოვენ კრედიტის გაიფებას, მამულების შენარჩუნებას და, პირველ რიგში, სესხის მიღებას.

საბანკო საქმიანობის გასაუმჯობესებლად ი. ჭავჭავაძისა და მის თანამოაზრეთა ბრძოლა ისახავდა ერთ ძირითად მიზანს — საზოგადო საქმე უკეთ წარმართულიყო ბანკიდან მიღებული შემოსავლით.

საქმე იქამდე მივიდა, რომ ივ. მაჩაბელმა დაწერა ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ ბროშურა — "თავადი ილია ჭავჭავაძე და იმისი მოღვაწეობა", სადაც არაობიექტურად შეაფასა ი. ჭავჭავაძის მოღვაწეობის ძირითადი მხარეები.

საადგილმამულო ბანკის ხელმძღვანელობა დაინტერესებული იყო მამული ისეთ ადამიანებს ჩავარდნოდან ხელში, რომლებიც მათ მეტი მონდომებით დაამუშავენდნენ.

საადგილმამულო ბანკების საქმიანობაში ფრიად მნიშვნელოვანი იყო გლეხობის მდგომარეობის გაუმჯობესების საკითხი. მართალია, ბანკის დამფუძნებლებს, პირველ რიგში, თავადაზნაურობის ინტერესები ამოძრავებდა და არა გლეხობის, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ბანკის ხელმძღვანელობა 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას გლეხობისათვის იაფი კრედიტით უზრუნველყოფაზე.

თბილისის საადგილმამულო ბანკის საქმიანობა მიმართული იყო იქითკენ, რათა რაც შეიძლება მეტი დახმარება აღმოეჩინა გლეხური მეურნეობისათვის. მაგრამ, მეორე მხრივ, საბანკო პოლიტიკა ერთგვარ წინააღმდეგობას აწყდებოდა გლეხობის სასარგებლოდ საბან-

¹ "ივერია", 1891, № 114.

კო ოპერაციების ჩატარებისას. ჯერ ერთი, გლეხური მეურნეობა წვრილი და დაქსაქსული იყო, რის გამოც ნაკლებკრედიტუნარიანიც და ხშირად ვალი გადაუხდელი რჩებოდა. ბანკის წესდების ძალით ბანკს უფლება არ ჰქონდა სესხად 200 მანეთზე ნაკლები გაეცა. მაშასადამე, სესხის გასაცემად და მის უზრუნველსაყოფად გირავნობის ქვეშ აუცილებელი იყო მამულის ღირებულება 500 მანეთი მაინც ყოფილიყო.

კაპიტალიზმის განვითარების კვალობაზე გახშირდა გლეხობის მიერ ბანკებში მამულების დაგირავება. მიუხადავად აღნიშნულისა, გლეხთა მამულებზე გაცემული სესხი იმდენად მცირე იყო, რომ მას არ შეეძლო მნიშვნელოვანი ძვრები მოეხდინა გლეხურ მეურნეობაში.

მსხვილი მამულების მეპატრონეებს კი, რომლებმაც მეურნეობა ახლებურ ყაიდაზე გადაიყვანეს, სესხი დიდი რაოდენობით და ხანგრძლივი ვადით ეძლეოდა, რის გამოც მათ შეეძლოთ მეურნეობაში შედარებით მსხვილი კაპიტალი დაებანდებინათ, შეეძინა ახალი გაუმჯობესებული მანქანა-იარაღები, სასუქი, დაენერგათ მეცნიერების მიღწევები და ამით ქვეყნის სოფლის მეურნეობა აღმავლობის გზაზე დაეყენებინათ.

საადგილმამულო ბანკიდან სესხის მიღებას პირველ რიგში, მდიდარი გლეხობა, ე.ი. კულაკობა ახერხებდა. რაც შეეხება დაბეჩაყვებულ მდგომარეობაში მყოფ გლეხთა უმრავლესობას, ისინი ძალიან მცირე რაოდენობით ღებულობდნენ სესხს, ვინაიდან მათ საკმარისი რაოდენობით სანადელო მიწაც კი არ გააჩნდათ.

ბანკის ხემძღვანელობა შემთხვევით როდი იჩენდა სიფრთხილეს მსესხებლის მიმართ. მას კარგად ესმოდა ჩვენი ქვეყნის ვითარება, მისი წარსული და კულტურული ტრადიციები, რომლებიც ახალ ვითარებაში ხშირად დამღუპველ გავლენას ახდენდა ჩვენი ხალხის მდგომარეობაზე.

ი. ჭავჭავაძე აღნიშნავდა, რომ ჩვენ არ ვიცით სესხით სარგებლობა, ბანკმა ყველა ჩვენგანი უნდა შეაჩვიოს ვალის პირნათლად გადახდას, "როცა მოვალე ვალს არ უფრთხის, პირიქით, ეტანება კიდევ, ამისთანა მოვალესთან გულჩვილობის გამოჩენა სწორედ გულქვაობა იქნება. ჩვენი საქართველო იმან დაღუპა, რომ ფულის პატრონი გულჩვილად ეკიდებოდა მსესხებელს. დრო გავიდოდა ვალს არ გადაუხდიდა, თამასუქს გამოუცვლიდა ხოლმე. ასე იყო რამდენსამე წელიწადს, ვალს ვალი ემატებოდა, თავნის სარგებელი ეკეცებოდა. მერე რაკი ჰნახავდა ეს გულჩვილი კაცი, რომ ვალმა ძალიან იმატაო

და მსესხებელის ქონება ვალს ველარ აუვაო, ხელს დაჰკრავდა ხოლ-
მე. ამისთანა მაგალითი ბევრია. მე მხოლოდ იმ მსესხებელს ვაფასებ,
რომელსაც მართლა უჭირს ფული და ვალს გაჭირებით იღებს. ასეთი
მსესხებელი ვალის პირნათლად შემომტანიც არის. თუ ასეთი გულ-
ქვაობით შევაჩევთ ვალის დროზედ შეტანას, სწორედ დიდ სამსახურს
გავუწევთ. კარგად ვიცით, რომ ბევრი ათას ბრალს დამდებს ამ გულ-
ქვაობისათვის, მაგრამ მე ასეთის ბრალისა არ მეშინიან, როგორც იმ
ექიმს, რომელიც ავადმყოფს არჩენს. ვალის პირნათლად გადაუხდე-
ლობა ჩვენი მუნუკია, მე მინდა ეს მუნუკი გამოვრწყო, რომ მორ-
ჩეს”¹.

ბანკის გამგეობას ბრალს სდებდნენ იმაშიც, რომ იგი სესხს, ე. ი.
ფინანსურ მხარეს უაღრესი სიფრთხილით ეკიდებოდა და ყოველ
საბუთს აკონტროლებდა. ბანკის გამგეობა მსესხებელისაგან მოითხოვ-
და მამულის ფლობის სინამდვილე ნოტარიუსით დაემოწმებინა; მა-
მულის დაგირავება სესხის მისაღებად პირველი ძირითადი პირობა
იყო და, რასაკვირველია, ყველაზე მთავარი, სესხის ყველაზე უკეთე-
სი და ზუსტი, სანდო საბუთი უნდა ყოფილიყო.

XX ს. დასაწყისში მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა და ბან-
კის საზოგადოებრივი მნიშვნელობაც შემცირდა. თავადაზნაურობას
მხარს უჭერდა მეფის მთავარობა და ი. ჭავჭავაძე იძულებული გახდა
სამსახურიდან გადამდგარიყო. ეს გარემოება შექმნილი კონკრეტულ-
ისტორიული პირობებით უნდა აიხსნას. კერძოდ, 1905 წლის რევო-
ლუციის პერიოდში-შეუძლებელი იყო სათავადაზნაურო ბანკის მშრო-
მელი ხალხის ინტერესებისათვის გამოყენება.

¹ "ივერია", 1891, № 114.

დასკვნა

"დროების" პუბლიცისტები ყოველგვარი ექსპლოატატორული ნყობილების წინააღმდეგ მებრძოლნი არიან. მათი მიზანი თავისუფალი საზოგადოებრივი ნყობილების დამყარება იყო. "დროების" პუბლიცისტთა ძირითადი ბირთვისათვის დამახასიათებელია რევოლუციურ-დემოკრატიული მსოფლმხედველობა.

რა არის განმსაზღვრელი საზოგადოებრივი ნყობილების განვითარების საქმეში, როგორია ცხოვრების მამოძრავებელი ძალები "დროების" პუბლიცისტების აზრით?

ყოველ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ნყობილებას განვითარების სპეციფიკური კანონზომიერება აქვს. ერთი საზოგადოებრივი ნყობილების მეორე ნყობილებით შეცვლა კანონზომიერი პროცესია, რომელიც ადამიანთა ნება-სურვილზე როდია დამოკიდებული. ისტორიული განვითარების თვალსაზრისით, ყოველი შემდგომი საფეხური წინ გადადგმული ნაბიჯია. განვითარება კი ისე წარმოუდგენელია, თუ წინააღმდეგობა არ არსებობს.

"დროების" პუბლიცისტებმა მარტო ფეოდალიზმის წინააღმდეგ კი არ გაილაშქრეს, არამედ კაპიტალიზმის წინააღმდეგაც. თერგდალეულები ხელს უწყობდნენ ქვეყნის ევროპეიზაციას, მაგრამ ისინი არასოდეს მისულან ბურჟუაზიული ნყობილების გამარადისებამდე, მათ ბურჟუაზიული ნყობილება ისეთივე გარდამავალ ნყობილებად მიაჩნდათ, როგორადაც ფეოდალიზმი.

ბურჟუაზიული ნყობილება ფეოდალიზმთან შედარებით პროგრესულია, მაგრამ ადამიანთა ექსპლოატაცია არა თუ შემსუბუქდა, არამედ კიდევ უფრო აუტანელი გახდა. "დროება" მრავალ საინტერესო მასალას აქვეყნებს კაპიტალიზმის დროს მშრომელი ხალხის ექსპლოატაციის შესახებ, გამოთქვამს რწმენას, რომ კაპიტალისტური ნყობილება ადგილს დაუთმობს ახალ, უფრო პროგრესულ ურთიერთობებს, სადაც ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაცია ლიკვიდირებული იქნება. კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელია შინაგანი წინააღმდეგობა, განსაკუთრებით კლასობრივი ბრძოლა პრო-

ლექტარიატსა და ბურჟუაზიას შორის, რომელიც პროლეტარიატის გამარჯვებით დაგვირგვინდება.

კლასობრივი ბრძოლა, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში 70-იან წლებში უფრო მწვავედბა. "დროება" ეხმაურება მშრომელი ხალხის ეკონომიკური მდგომარეობისათვის ბრძოლის ყველა მნიშვნელოვან მოვლენას, რითაც რევოლუციურ გავლენას ახდენს საქართველოს დაჩაგრულ ხალხზე.

"დროების" პუბლიცისტთა უმრავლესობა მხარს უჭერს ჩვენი ქვეყნის ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებას. ერთ-ერთ კორესპონდენციაში მიჩნევის ფაბრიკის მნიშვნელობაა გადმოცემული, რომელმაც ასობით ადამიანს სამუშაო მისცა. გარდა ამისა, "დროების" აზრით, მუშების გათვითცნობიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლებას. ყველასათვის ნათელია, რომ ევროპაში ფაბრიკისა და ქარხნის მუშები ყოველთვის უფრო დანიშნულებულნი და გონებაგახსნილი არიან, ვიდრე სოფლის ხალხი.

"დროების" პუბლიცისტებს ფაბრიკა-ქარხნების გამრავლება ერთი მხრივ, დადებით მოვლენად მიაჩნდათ, მაგრამ შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ კაპიტალიზმის წინააღმდეგობები, მისი ექსპლოატატორული ხასიათი.

60—70-იან წლებში კაპიტალიზმი შედარებით სწრაფი ტემპებით განვითარდა, მაგრამ საქართველოს სინამდვილეში, სადაც კაპიტალიზმის განვითარების დონე ჯერჯერობით კვლავ დაბალი იყო, მისი ექსპლოატატორული ხასიათიც არ იყო საკმარისად გამოაშკარავებული.

აღსანიშნავია, რომ 70—იანი წლების პირველი წლებიდანვე მონიშნავს ქართველი ინტელიგენცია დაინტერესებულია პროლეტარიატის ბედით. "დროების" ფურცლებზე უპირატესად დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მუშათა კლასის მდგომარეობის ამსახველ მრავალ მასალას ვხვდებით, მაგრამ ამავე დროს საქართველოს მდგომარეობაც არის გადმოცემული. მეორე მხრივ, აღნიშნულია, რომ კაპიტალიზმის დროს მუშების ხელფასის სიდიდე სხვადასხვა გარემოებაზეა დამოკიდებული. ქალების და ბავშვების შრომის გამოყენება დაბლა სწევს მამაკაცთა შრომის საზღაურსაც და სხვ.

"დროების" პუბლიცისტები კარგად ხედავენ, რომ მუშათა კლასის მდგომარეობა თანდათან უარესდება. მეფაბრიკენი ყოველთვის ცდილობენ მუშებს რაც შეიძლება მეტი გამოეწიონ.

"დროების" პუბლიცისტებმა კარგად იციან ის კლასობრივი ბრძოლები, რომელიც მუშათა კლასსა და ბურჟუაზიას შორის მიმდინა-

რეობს, კარგად ხედავენ, რომ კლასობრივი ბრძოლის დროს შესაძლებელია ბურჟუაზიამ გარკვეულ წარმატებებს მიაღწიოს და ხელფასი შეუმციროს მუშებს. მაგრამ მუშათა კლასი პასიური როდია. იგი იბრძვის თავისი უფლებების დასაცავად. მუშათა კლასი ყოველთვის ცდილობს თავისი მდგომარეობის გაუმჯობესებას და ხშირ შემთხვევაში წარმატებასაც აღწევს.

მუშათა კლასის სიღარიბის მთავარ მიზეზად "დროების" პუბლიცისტებს ის მიაჩნიათ, რომ მატერიალური დოვლათის უშუალო შემქმნელი, მოკლებელი არიან უფლებას თავიანთი შექმნილი პროდუქტების მფლობელი იყვნენ, რაკი მიწები რამდენიმე ათეული პირის ხელში იყო, დანარჩენი ხალხი კი სხვის მიწაზე ცხოვრობდა.

"დროება" წერდა, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარება აღმავალი ხაზით მიმდინარეობს, ადამიანთა სიღატაკის ბოლოსმოღება თვით ადამიანის მეშვეობით განხორციელდება. "დღემდე სიღარიბის მოსპობას, — წერს "დროება", — საზოგადოება მარტო ფილანთროპიით აპირებდა, მაგრამ ეხლა საუკეთესო ხალხის სენის ექიმებმა და ყველაზე უკეთ თვითონ ღარიბებმა გაიგეს, რომ ფილანთროპია ისეთი წამალია, რომელიც არა თუ ძირიანად არ მოსპობს სიღარიბეს, მაგდენად ვერც შეამსუბუქებს იმას. მუშა ხალხი მიხვდა, რომ იმათი მდგომარეობის გაუმჯობესებას ხელ-ფეხზე მალამოს დადება კი არ მოუხდება, არამედ თვითონ ამ სენის მიზეზის, სათავის გაგება და იქ წამლობა"¹.

ქართველი განმანათლებლების აზრით, ხალხის მდგომარეობის ძირეული გაუმჯობესება მშვიდობიანი საშუალებებით შეუძლებელია, საჭიროა თვითონ სენის მიზეზის, სათავის გაგება და იქ წამლობაო.

"დროების" პუბლიცისტებს ღრმად სწამთ კაპილისტური წყობილების დამხობის გარდუვალობა, ამასთან, ფიქრობდნენ, რომ კაპიტალისტური წყობილებას დამხობა ძნელი და რთული საქმეა, რომლის განხორციელება მშრომელი ხალხის ორგანიზაციას მოითხოვს.

"დროების" პუბლიცისტებმა დიდი შეფასება მისცეს 1866 წლის 3—8 სექტემბერს ჟენევაში შემდგარ კონგრესს, რომლის მიზანი მათი სიტყვით, ის იყო, რომ დაებოლოვებინა უდიდესი საქმე — დიდი ხნის ბრძოლა კაპიტალსა და პრომას შორის.

"დროების" პუბლიცისტებს ღრმად სწამდათ მშრომელი ხალხის კაპიტალის ბორკილებისაგან განთავისუფლება: "უიულ ფავრის მა-

¹ "დროება", 1871, № 27.

ნიფესტი კიდევ უფრო ამტკიცებს ბურჟუაზიის შიშსა და თრთოლას ინტერნაციონალის პრინციპების წინაშე¹.

როგორც "დროების" ფურცლებზე ვკითხულობთ, კონგრესმა, რომელიც პირველად 1866 წელს შეიკრიბა ჟენევაში, გამოაცხადა, რომ არავითარ განსხვავებას არ ჰპოვებს ის სხვადასხვა ხალხებს შორის, რომ კაცი უნდა ხელმძღვანელობდეს ნიადაგ შემდეგი პრინციპებით: სიმართლით, ჭეშმარიტებით, ზნეობით. კონგრესმა ყველა ადამიანი კაცობრიობის წევრად იცნო, რომელთაც უფლება აქვთ მოითხოვონ სიმართლე, არა თუ მარტო თავისთვის, არამედ ყველასთვის, ვინც კი თავის მოვალეობას ასრულებს. "როგორ მოგწონთ, — წერდა "დროება", — რომ იმ საზოგადოებას, რომელსაც ამისთანა უმანკო და გონიერი მიზანი აქვს, ისე სდევნიან, როგორც ძველ ქრისტიანებს წერონის დროსა? მაგრამ ქრისტიანებს იმ ტანჯვითა და წამებით, რომელიც მათ გასწიეს, არა ნაუგიათ რა; უგუნურმა მტერმა არ იცოდა, რომ რაც უფრო მხურვალეთ ებრძოდა ქრისტიანობას, ის მით მეტ წევრს და ძლიერებას იძენდა. ყოველი ახალი სწავლის ბედი, რომელიც ჯერ საზოგადოებას არ მიუღია, ამნაირია: თუ ძველი წესი მტკიცე და შეურყეველია, რაღა დაცვა სჭირია მას?! თუ რომელიმე საგანი ჭეშმარიტებაა, იმას რაც გინდა ბევრი ედავო, მოინდომო გაცრუება, თქვენი იარაღი ვერაფერს ავნებს. მაგრამ, როდესაც საზოგადოება რომელიმე პრინციპს თავის მფარველობის ქვეშ მიიღებს, ეს იმ პრინციპის სიკვდილის ნიშანია: ცოცხალს რაღა წამლების შეზავება სჭირიან, რომ არ დაღუპეს"².

ინტერნაციონალის მოღვაწეობის მიზანზე კი "დროება" აღნიშნავს, რომ ხალხთა შორის საზოგადოება ცდილობს: 1) რომ ყველა მუშა თვითონ თავის ღონით გათავისუფლდეს, 2) რომ მუშები თავიანთი შრომის პატრონი შეიქნენ, რომ ერთი საზოგადოების ნაწილი ბატონად არ გაუხდეს მეორეს; 3) რომ მუშების თავიანთ ბატონებზე დამოკიდებულება მავნებელია განათლებისათვის და დამცირების, სოციალური უსამართლობის პოლიტიკური მიზეზია, 4) რომ ეკონომიკური განთავისუფლება მუშებისა დიდი საქმეა, რომლისათვის ყოველი პოლიტიკური შემთხვევა უნდა იხმარონ, 5) რომ მუშათა ყოველი მეცადინეობა დღემდე უნაყოფო იყო, რადგან მათ შორის არ სუფევდა თანხმობა და ძმური სიყვარული, 6) რომ მუშა ხალხის განთა-

¹ "დროება", 1872, № 47.

² იქვე.

ვისუფლება არ არის ადგილობრივი ან ეროვნული საქმე, ეს ყოველი განათლებული ქვეყნის საქმეა და ყველამ მონაწილეობა უნდა მიიღოს მასში¹.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, მუშებს განთავისუფლებისათვის საბრძოლველად ყველა შესაძლებლობა მოეპოვებათ. მთავარია მუშა თვითონ გახდეს თავისი შრომის შედეგების მეპატრონე. მუშების ეკონომიკურ განთავისუფლებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მშრომელი ხალხის მდგომარეობის ძირეული შეცვლისათვის. მუშა ხალხის განთავისუფლება ეროვნული ჩაჩოებით კი არ არის შემოფარგლული, არამედ ყველა ქვეყნის ჩაგრულ მასებს მოიცავს. მხოლოდ მსოფლიოს ყველა ჩაგრული ერის შეერთებულ ბრძოლას შეუძლია მშრომელი ხალხის განთავისუფლება კაპიტალის უღლისაგან.

მართალია, "დროების" პუბლიცისტები დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მუშების მდგომარეობას გადმოსცემენ, მაგრამ მხედველობაში საკუთარი ქვეყანა, საკუთარი მშრომელი ხალხი ჰყავთ.

ისტორიის მთავარი მამოძრავებელი ძალა ხალხის მასებია. იდეალისტები კი უარყოფენ ისტორიაში ხალხის მასების როლს. მათი აზრით, ისტორიას დიდი ადამიანები ქმნიან. ისტორიული განვითარების მთავარი განმსაზღვრელი ფაქტორი დიდ ადამიანთა ნებასურვილს ექვემდებარება. "დროების" პუბლიცისტებს არ მოუციათ ისტორიაში ხალხის მასების და გამოჩენილ პიროვნებათა როლის ჩამოყალიბებული თეორია, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება, რომელიც გაზეთის ფურცლებზე მოიპოვება, ყურადღებას იმსახურებს.

"დროების" პუბლიცისტების აზრით, "რაც უნდა იქნეს რაც ხალხისათვის სასარგებლო და სანუგეშოა, ის იქნება, ის არასოდეს არ გაქრება, იმას ვერაფერი დაამხოვს, ვერავინ მოსპობს"².

ხალხის მასები ისტორიის მთავარ შემოქმედად არის აღიარებული.

"დროების" ერთ-ერთი პუბლიცისტის აზრით, "ხალხი ხომ ისტორიის პირველი მოქმედი პირია და რანაირად დაინერება ისტორია, თუ მის პირველ მოქმედ პირზე, ჩვენ სრულიად არაფერი გავება არა გვაქვს"³.

პარიზის კომუნის ამბების გამო "დროება" პირველი ინტერნაცი-

¹ "დროება", 1872, № 47.

² "დროება", 1873, № 86.

³ ჟურნ. "კრებული", 1872 № 10—11—12, გვ. 147—148.

ონალის როლისა და დანიშნულების შესახებ წერს: "პარიზის არეულობის მომხდენი მოთავე იმ მუშების საზოგადოება იყო, რომლის სახელი ჩვენ ზევით ამოვიწერეთ.... პარიზის მუშებს ლონდონისა და ბერლინის კომიტეტებიდან მოსდიოდათ ინსტრუქცია და დარიგება — თუ როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ ისინი და როგორ წაეყვანათ არეულობის საქმე. ამიტომ ამ საზოგადოებას ახლა უფრო მომეტებულ მნიშვნელობას აძლევენ და ბევრს სწერენ იმაზე გაზეთებში — აქ მოგვყავს შემოკლებით ცნობები მართლა ამ ბევრის მხრივ შესანიშნავ საზოგადოებაზე.

ეს საზოგადოება, ან ასოციაცია შემდგარია თითქმის მხოლოდ მუშა ხალხისაგან, მაგრამ იმის ნეერებათ არიან აგრეთვე ისეთი მწერლები და სხვა პირებიც, რომელნიც გამოჩენილი არიან თავის ხალხის მოყვარული აზრებით და რომელთაც ჰსურთ მუშა ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესება... ეს ასოციაცია არის მთელი ქვეყნის მუშების შემაერთებელი, ის ცდილობს, ყველა მუშებს ერთი აზრი, ერთი ნადილი და ერთნაირი მოქმედება ჰქონდეთ.

ცენტრალური მმართველობის კომიტეტი კი ლონდონშია. აქ წყდება ასოციაციის ყველა საზოგადო და ღირსშესანიშნავი საქმეები...

უმთავრესი დანიშნულება ამ საზოგადოებისა ისაა, რომ ყოველი ღონისძიებით და ყოველ შემთხვევაში მუშებს ხელი გაუმართოს დაეცადოს მისი ცუდი მდგომარეობის გადაკეთებაზე¹.

"დროების" პუბლიცისტები პირველი ინტერნაციონალის საქმიანობაში მრავალ საყურადღებო მხარეს აღნიშნავენ. ერთ-ერთ კორესპონდენციაში "ხალხთა შორის მუშების საზოგადოების" შესახებ ვკითხულობთ: "...თუმცა პარიზი ამჟამად სრულიად დანყნარებულია... ხალხთა შორის მუშების ასოციაციამ ვერ მიაღწია თავის ნადილს, მაგრამ ეს საზოგადოება კიდევ არ ჰკარგავს იმედს და ხელახლავ შეუდგა თავის საქმეს. უკანასკნელი ხუთი წლის განმავლობაში ეს საზოგადოება კვირცხლად მოქმედებს და ძალიან თადარიგიანად შეუდგა თავის ნადილის შესრულებას. გასაკვირველის სიჩქარით პოულობს მთელ დედამიწის ზურგზე თავის მომხრე ნევრებს: ევროპას და ამერიკის გარდა, სადაც ორმილიონ ნახევარი ნევრები ჰყავს, ჩინეთში და ინდოეთშიც არის თურმე ამ ასოციაციის შტო, რომელსაც ჰქვია სახელად: "მინისა და ზეცის ძმობის საზოგადოება"².

¹ "დროება", 1871, № 23.

² იქვე, № 25.

აღნიშნულიდან ჩანს, თუ რა დიდი გავლენა ჰქონდა მოპოვებული პირველ ინტერნაციონალს მუშებსა და სხვა მშრომელ მასებს შორის.

"დროებაში" ექსპლოატატორული ნყობილების დამხოობის გარდუვალობაზე ეკითხოლობთ: არეულობა პარიზში, რომელიც (18) მარტს დაინყო, მას შემდეგ ძალიან გაძლიერდა, ასე რომ ამჟამად მთელი პარიზი აჯანყებულების ხელშია. აჯანყებულები არიან ნაციონალური გვარდიის ჯარი და მუშა ხალხი, რომელთაც არ მოსწონთ ახლანდელი მმართველობა და მათი მოქმედება; იმათ ემინიათ, რომ ტიერის, ჟულფერის და პიკარისთანა პირებისაგან შედგენილი მმართველობა და ახლანდელი ნაციონალური კრება... უღალატებს რესპუბლიკის პრინციპს. ამას გარდა იმათ არ მოეწონათ კიდეც ის გარემოება, რომ პარიზი მიატოვეს და საფრანგეთის სატახტო ქალაქად ვერსალი გახადეს. აჯანყებული ნაციონალური გვარდია თხოულობს ამასთანავე, რომ ჩვენი უფროსები ჩვენვე უნდა ამოვირჩიოთ, მმართველობისაგან დანიშნული პირების ნდობა ჩვენ არა გვაქვსო, — ისინი ვერ დაიცავენ საფრანგეთის რესპუბლიკასო. აი ეს არიან უმთავრესი მიზეზები ახლანდელი პარიზის არეულობისა. ნამდვილი მიზეზი კი განხეთქილებისა, როგორც თითქმის ყოველთვის, ლუკმაპურის საქმეა. მუშებს არა აქვთ ნდობა ახლანდელი მმართველობისა, რომელიც მდიდრებისაგან და ბურჟუაზიული პარტიის მომხრეებისაგან არის შემდგარი, იმათ იციათ, რომ ამისთანა პირები უფრო ხშირად თავის საკუთარი სარგებლობისათვის მოქმედებენ, ვიდრე საზოგადოების და მდაბიო ხალხისათვის".¹

"დროების" პუბლიცისტების შეხედულება კიდეც უფრო ნათლად არის გამოთქმული სხვა ადგილას "ეს ახლანდელი ბრძოლა — ლუკმაპურისათვის ბრძოლაა, და იმიტომ არის ის გაცხარებული: ბურჟუაზიას (ვერსალის მმართველობას) ჰსურს ჩაიგდოს ხელში საფრანგეთის საქმეების გამგეობა და უწინდებურად ისარგებლოს მუშა-ხალხის შრომით; მუშა-ხალხს კი თავის მხრით ჰსურს თავის საქმეები თვითონვე (ნამდვილი რესპუბლიკის საშუალებით) განაგოს და არავის არ მისცეს თავის შრომის სარგებლობის ნება. აი, ნამდვილი მიზეზი ახლანდელი არეულობისა; როდესაც პარიზელები თავიანთთვის სხვადასხვა უფლებებს თხოულობენ, იმათ მხოლოდ ის მიზანი აქვთ

¹ "დროება", 1871, № 14.

მხედველობაში, რომ შემდგომში კაპიტალისტებისაგან დამოკიდებულებას ამორღნენ¹.

"დროების" პუბლიცისტების მიზანია ბოლო მოუღონ კაპიტალის ბატონობას და განახორციელონ ხალხის თავისუფლება "ნამდილი რესპუბლიკის საშუალებით". ჩვენს სინამდვილეში ბურჟუაზიული ურთიერთობა არ იყო ისე განვითარებული, როგორც დასავლეთ ევროპის კაპიტალისტურ ქვეყნებში, მაგრამ "დროების" პუბლიცისტებმა კარგად იციან, რომ საქართველოს წინსვლა კაპიტალიზმის გზით მიმდინარეობდა, დროთა ვითარებაში ისეთივე ეკონომიკური და პოლიტიკური პირობები შეიქმნებოდა, როგორიც იმდროინდელ მონინავე კაპილისტურ ქვეყნებში იყო. ამიტომ იჩენდნენ ისინი დიდ ინტერესს მუშათა მოძრაობის საკითხებზე. ამიტომ ადევნებდნენ თვალყურს პირველი ინტერნაციონალის საქმიანობას.

1871 წლის "დროების" კორესპონდენციაში გამოქვეყნებულია "ხალხთა შორის მუშების ცენტრალური კომიტეტის" პროკლამაცია, სადაც ვკითხულობთ: "მუშებო! იწყება ბრძოლა, რომლის მგავსი ჯერ კაცობრიობას არ უნახავს. რეაქციონერები ამბობენ, ვითომ ჩვენ დამარცხებულნი ვიყვნეთ. დაე, მაგრამ საზოგადოება, რომელსაც მარტო პარიზში ასი ათასი მომხრე ჰყავს, არასოდეს არ უნდა სთვლიდეს თავის თავს დამარცხებულად. საფრნაგეთის კანონი გაძლევთ თქვენ პოლიტიკურ უფლებებს; ნუ თუ ხელახლავ გაუშვებთ თქვენ ხელიდან ამ უფლებას? თქვენ აღარა გაქვთ არც კრებები, არც თავის კლუბები, არც გაზეთები! დაუახლოვდით ერთმანეთს და მჭიდროთ მიემხრეთ ხალხთა შორის მუშების ასოციაციას. მხოლოდ იმას შეუძლია თქვენი დახსნა, და სამღვდელოებისა და კაპიტალისაგან თქვენი განთავისუფლება!... ძველი საზოგადოება უნდა გაქრეს. ის გაქრება. ჩვენმა მეცადინეობამ შეარყია ის.

— მუშებო! ნუ იქნება თქვენში უთანხმოება და განხეთქილება... რიცხვი და სიმართლე ჩვენკენაა. მამ ძალაც ჩვენი იქნება. გაუმარჯოს სოციალურ რესპუბლიკას"².

"დროების" პუბლიცისტები რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან აკრიტიკებენ არსებულ სოციალურ სისტემას. არსებული ურთიერთობის წინააღმდეგ მათ ბრძოლას დიდი რევოლუციური მნიშვნელობა ჰქონდა.

¹ "დროება", 1871, № 17.

² "დროება", 1871, № 25.

70—80-იან წლებში საქართველოში რევოლუციონერი ხალხოს-
ნებიც იბრძოდნენ არსებული სოციალური სისტემის წინააღმდეგ, მაგ-
რამ წაროდნიკებისაგან განსხვავებით, "დროების" პუბლიცისტებს სა-
ჭიროდ მიაჩნდათ ხალხის ხანგრძლივი მზადება რევოლუციისათვის.

"დროების" პუბლიცისტები ხელს უწყობდნენ ხალხის გამოლვი-
ძებას, მათი იდეალი ყოველგვარი ექსპლოატაციის მოსპობა და
ხალხის მიერ პოლიტიკური ძალაუფლების მოპოვება იყო. მათ კარ-
გად იცოდნენ, რომ სანამ ძალაუფლება ხალხის ხელში არ გადავა,
მანამდე შეუძლებელია ნამდვილი თავისუფლების მიღწევა.

"დროების" ფურცლებზე, გამოქვეყნებულ მრავალ საყურადღებო
ნერილში მმართველობის სხვადასხვა ფორმებია განხილული, თერ-
გდალეულების მიზანი თავისუფალი სახალხო რესპუბლიკა იყო. მარ-
თალია, "დროებაში" არა გვხვდება მომავალი საზოგადოებრივი წყო-
ბილების შესახებ ჩამოყალიბებული შეხედულება, მაგრამ თავისუ-
ფალი შრომის ქადაგება "დროების" თანამშრომლების — ქართველი
განმანათლებლების დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს.

საგლეხო რეფორმის შემდგომი პერიოდი, რომელიც ღრმა სოცი-
ალური ცვლილებებით აღინიშნა, მძიმე ტვირთად აწევბოდა მშრო-
მელ გლეხობას — იმ დროისათვის ყველაზე მრავალრიცხოვან კლასს.

ამიტომ, ისევე, როგორც მთელი რუსეთის მშრომელთა ნიალში,
ქართველ ხალხშიც მნიფდებოდა და იზრდებოდა ის უდიდესი სახალ-
ხო გულისწყრომა, რომელმაც საგლეხო რეფორმის განხორციელების
შემდეგ სულ მალე ამოხეთქა გლეხთა მოძრაობებისა და სტიქიურ
აჯანყებათა სახით. გლეხთა ეს ფარული უკმაყოფილება განსაკუთ-
რებით გამოაშკარავდა რეფორმიდან ცხრა წლის შემდეგ, როდესაც,
ხალხის წარმოდგენით, ბოლო უნდა მოღებოდა ყოფილ მემამულეთა
მიმართ მათ "დროებითს ვალდებულებას" სწორედ ამიტომ არის,
ბატონყმობის გადავარდნის შემდეგ საქართველოს თითქმის ყველა
კუთხეში გლეხთა წვრილ-წვრილი გამოსვლები. 70-იანი წლების შუა-
ხანში მძლავრ სახალხო სტიქიურ მოძრაობად აზვირთდა და მოთმი-
ნების საზღვარი სვანი გლეხების (1875—1876), სამეგრელოს მკვიდ-
რთა (1876 წ.) თუ კახეთის (სიღნაღის) გლეხთა აჯანყების (1878 წ.)
სახით გადმოლახა.

ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ ცენზურასდაქვემდებარებუ-
ლი ორგანოსათვის ყოველთვის როდი იყო შესაძლებელი მთავრობისა
და არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ მიმართული სახალხო მოძ-

რაობისათვის ამკარად მხარის დაჭერა და მისდამი საზოგადოებაში თანაგრძნობისა და სიმპათიის ქადაგება¹.

"დროების" პუბლიცისტებს, ცენზურული პირობების გამო, შესაძლებლობა არ ჰქონდათ ფართოდ გაეშუქებინათ პრესაში გლეხთა მღელვარების მიზეზები და ამ მღელვარებისადმი თავიანთი დამოკიდებულება. მაგრამ არსებული მასალებიც ნათელს ხდის, რომ "დროებას" გლეხთა აჯანყების მთავარ მიზეზად არსებული სოციალური სისტემა მიაჩნია. "დროება" აღნიშნავდა: "ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ ცხრა წელიწადი რომ შესრულდა, შუაგულ რუსეთის ბევრ ადგილებში უწესობა და ხალხის მღელვარება მოხდა, რადგან გლეხებს ეგონათ, რომ ამ ცხრა წლის შემდეგ ნაბატონეესა და ნაყმევს შუა ყოველი დამოკიდებულება და კავშირი უნდა მოისპოსო"². "დროება" მოითხოვდა: "თუ გვინდა, რომ ხალხი ამგვარ შემთხვევასა და უბედურებას ავაცილოთ შემდეგში, უნდა მოვსოპოთ ის მიზეზები, რომლის წყალობით თვითონ ეს შემთხვევა დაიბადა"³.

თუმცა "დროების" პუბლიცისტებს შეუძლებლად მიაჩნდათ მეფის ხელისუფლების დამარცხება "ერთი მუჭა ხალხის" მეშვეობით, მაინც ფიქრობდნენ, რომ "სისხლის დაღვრა ხანდისხან კარგია ხალხისათვის", ე. ი. ხელისუფლების წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლისათვის, სახალხო აჯანყების მომზადებისათვის გარკვეული გამოცდილების შეძენაა საჭირო.

თერგდალეულები ყოველთვის თავდადებით იბრძოდნენ ქართველის ხალხის ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის. მათი იდეალი თავისუფალი საქართველო იყო. "დროების" პუბლიცისტები მედგრად იბრძოდნენ ეროვნული თანასწორუფლებიანობისათვის, დიდი ერების მიერ პატარა ერების ჩაგვრის წინააღმდეგ, ეროვნული კულტურის, ენის დაცვისათვის, რომელიც მათ ქვეყნის შემდგომი პროგრესის აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ. ამავე დროს ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებული, რომ ნამდვილი ინტერნაციონალური პოლიტიკის განხორციელება შეუძლებელია, თუ ცარიზმი არ დაემხო. თერგდალეულების ბრძოლის საბოლოო მიზანი ექსპლოატაციისაგან მშრომელი ხალხის განთავისუფლება იყო.

¹ ლ. ჩიქოვანი, გაზეთ "თბილისის მოამბის" (1873—1882) სოციალურ-პოლიტიკური პროფილი, თბილისი, 1967, გვ. 94—95.

² "დროება", 1876, № 80.

³ "დროება", 1878, № 50.

თავი პირველი

გაზეთ "დროების" პუბლიცისტთა მიმართულება	18
ეროვნული საკითხი	52

თავი მეორე

გაზეთ "დროების" პუბლიცისტები რეფორმის შემდგომი პერიოდის საქართველოში აგრარულ-ეკონომიკური ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხის შესახებ	92
ა) დროებით ვალდებული გლეხები	92
ბ) ხიზნობა	112
გ) ადგილ-მამულთა გამიჯვნა საქართველოში	124

თავი მესამე

გაზეთ "დროების" პუბლიცისტები ასოციაციებისა და საადგილმამულო ბანკების დაარსების აუცილებლობისა და მათი როლის შესახებ	134
ა) ასოციაციების საკითხი საქართველოში	134
ბ) ქართველი მონინავე საზოგადოებრიობა საადგილმამულო ბანკების ისტორიული როლის შესახებ	147
გ) ი.ჭავჭავაძე და საბანკო პოლიტიკა	153
დ) ქართველი პროგრესული ინტელიგენცია თბილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკების შესახებ და საბანკო ოპოზიცია	172
დასკვნა	191
შინაარსი	201

საბეჭდი ქაღალდი 60X84 1/16
ნაბეჭდი თაბახი 12,75

შეკვეთა 272 ტირაჟი 500

ფასი სახელშეკრულებო

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
380028, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის პრ., 1.